

AZ IDŐ ELMÉLETE.

AZ E TÁRGYRA VONATKOZÓ FŐBB. PHILOSOPHIAI
NÉZETEK ISMERTETÉSÉVEL ÉS BÍRÁLATÁVAL EGYÜTT

MEGÍRTA

POSCH JENŐ,
SZOLNOKI GYMNASIUMI TANÁR.

I. RÉSZ: ELMÉLET.

MEGJELENT A MA0Y. TUD. AKADÉMIA ANYAGI
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1896.
BOBROWROWSKY és KRANKE BIZOMÁNYA

Minden jog fentartva.

Nyomatott Bakos István könyvnyomdájában, Szolnokon. 1895.

Előszó.

Aki a történet-tudományt előbbre akarja vinni, annak nem az összes korokra kiterjeszkedő coinpendiumokat, hanem egyes kérdésekről monographiákat kell írnia, — és aki a philosophia ügyének mai napság valami, bármi csekély szolgálatot kívánna tenni, annak nem új rendszerek feltalálásán kell törnie a fejét, hanem inkább kitöltenie ama számos hézagot, melyet a szükségkép vázlatosan dolgozó nagy rendszeralkotók művükön hagytak. A nagy keretek készen vannak, és elérkezett a detail-festés kora. Az irányokat ismerjük, melyekben haladni kell, Kant óta legalább is, — de sok kérdés maradt, melyek iránt részletesebb felvilágosítást óhajt az emberi elme.

Ez a tudat lebegett szemem előtt, mikor az idő problémáját tűztem ki kutatásom tárgyává, és tűztem ki oly kizárólagosan, hogy azt még a vele rendesen együvé foglalt tér-kérdéstől is elválasztottam. Hogy így magában is ad az a kérdés elég mondani valót, mutatja ez a kötet.

E könyvet azzal a tudattal bocsátom útnak, hogy az eredeti munka, sőt talán eredetibb, mint a miyennek látszik. Elméletem kívülről mindössze három impulsust kapott: egyik a Kant-féle theoria, másik a Locke-é, harmadik az összehasonlító nyelvtudomány. Ami elméletemben nem Kant és nem Locke, az én vagyok, mert azt tisztán saját gondolkozásom útján találtam meg. Utólag azután bővebben megismerkedvén a kérdés irodalmával, úgy jártam, amint elképzelhetni, t. i. számos újnak tartott gondolatomat megtaláltam, másoknál. Ezért mondom, hogy munkám kevésbbé látszik eredetinek, mint amennyire az. Nem dicséretet akarok e kijelentéssel kinyerni, hisz a ki a puskaport másodsor feltalálta, inkább komikus alak, mint sem dicsőíteni valót, hanem védelmére kelni könyvem

oly helyeinek, melyek más szerzőkéihez való hasonlóságuk miatt a philosophiai munkákra újabban gyanakvóvá lett közönség részéről könnyen vádat háríthatnának rám.

Mindazáltal, ha munkám aránylag nem sok újat tartalmaz is, mégsem tartom feleslegesnek. Si duo faciunt idem, non est idem. Sehova annyira, mint philosophiai gondolatokra nem illik rá ez a közmondás. A philosophiai gondolat nem olyan, mint a matematikai, mely minden elmében egyforma. Még ha végelemzésben ugyanazt mondja is valaki, amit más, — mihelyt máskép mondja, hasznosat cselekedett; mert ez a *máskép* világosabbá teszi az ügyis ritkán eléggé világos philosophiai gondolatot. Ez a könyv egy kortesbeszéd, melynek a kíséretében én szavazatomat a Volkmann-ok, Lotze-k és Spencer-ek nevéhez fűződő pszichológiai irányra adom, és a melyet elmondok, hogy eme párt elveinek másokat is sikerüljön megnyernem. Én egy pártot érzek a hátam megett. Ezért és nem csupán a kedves „én” szónak elkerülése végett használom állításaimnál oly sűrűen a „mink” névmást.

A szakbirálat talán a munkámban előforduló bő nyelv-tudományos fejtegetések helyett tárgyamnak inkább még két másik, nevezetesen *logikai* és *ismerettani* szempontból való bemutatását óhajtáná. Eljárásomnak, t. i. hogy ez utóbbi két szempontnak tért nem engedtem, magyarázatául az a — meglehet téves — hiedelmem szolgáljon, hogy logikai, valamint ismerettani tekintetben más (jelentőséges) kérdést az időre vonatkozólag nem vethetni fel, mint azt, hogy micsoda gondolati processusokban szerepel? és másrészt, micsoda ismereteket közvetít számukra az időképzet? Ezek a kérdések nyilván a kész, megszerzett időképzetnek hasznavehetőségére, vagyis *alkalmazására* vonatkoznak, tehát olyan pontra, melyet egy „*idő elemelete*” nem pedig „*. . . szerepköre*” című munkának nézetem szerint bátran el lehetett, sőt el kellett mellőznie. A physiologust, aki az emberi végtagok kifejlődését és biológiai jelentőségét kutatja, nem lehet hibáztatni azért, ha munkájában nem sorolta fel azt a számos hasznót, melyet az embernek kifejlett végtagjai hajtottak. — Ami továbbá a *nyelv-tudományos résznek* munkám philosophiai természetéhez

képest kissé szokatlan terjedelmét illeti, ezen nem fog megütközni az az olvasó, aki észrevette, hogy nékem a nyelvtudomány nem példatárul, hanem kutatási eszközül szolgált psychoogiai tételek felfedezésére, úgy, hogy ép ez okból a *nyelvtudós* részéről inkább a felszínesség, mintsem a túlságos részletesség vádjától tartanék. Én az olvasó ellenőrző jogának tartoztam azzal, hogy feltárjam előtte az egész utat, melyen nyelvtényekre alapított következtéseimhez jutottam; ezért nem lehettem rövidebb. Egyébként pedig, aki nem akar ezen az utón végigkövetni, annak is megkönnyítettem a szándékát, azzal, hogy összes, szorosan nyelvtudományos fejtegetéseimet apró betűvel szedtettem ki. Azzal biztatom magamat, hogy, akit Wundtnak nagy *psychoogiai* munkájában nem bosszantanak a sűrűen közbeszótt anatómiai ábrák, az az én nyelvtudományos apró betűimre sem fog megneheztelni, — főleg ha meggondolja, hogy ezt a tudományt csakolyan érdemes a philosophiával *kapcsolatba hozni*, mint (Wundt módjára) a physiologiat.

Munkám második (történelmi) részének, mely a főbb időelméleteket tárgyalja a pythagoreusoktól Wunclt-ig, nemcsak az ismertetés és kritika a czélja, hanem legfőképen az, hogy elveimet, a hozzájuk hasonló mások irányában élesen körvonalozva, világosabbakká tegye. A bemutatandó írók megválasztásánál vezérfonalomul szolgált egyrészt *Zeller* (az ókori írókra nézve), másrészt (*Baumann* (a Descartestól Hume-ig terjedő korszakra vonatkozólag). A Hume-nál újabb íróknak a dolgában innen-onnan összekeresett utalások igazítottak el.

Végül kellemes kötelességet teljesítek, midőn hálás köszönetemet fejezem ki *dr. Alexander (Bernát)* tanár úrnak, ki e munkámnak mindkét részét a magyar tudományos Akadémiában szakavatott bírálata kíséretében bemutatta, — továbbá a *magyar tudományos Akadémiának* ama pénzbeli segítségével, mely a jelen első rész kinyomtatását lehetővé tette.

Szolnokon, 1896. április havában.

A szerző.

AZ IDŐ ELMÉLETE.

I.

Bevezető kétségek.

Az örökre változatlan sebességgel folyó időt az emberi elme egy kívülre való hatalomnak érzi. Jól tudja azt, hogy alóla sem a külső világ eseményei, sem saját lelke életének legtitkosabb tényei nem vonhatják ki magukat; mert időben történik a bolygók mozgása, a stalaktitek képződése, dynastiák és államszervezetek alakulása és süllyedése épp úgy, mint saját tapasztalatainknak életelvékké való feldolgozása, terveink megállapítása, balvéleményeinkből való kibontakozásunk. Hatalomnak érezzük az időt nemcsak azért, mert búvülő körével mindeneket körülfog, de hatalomnak azért is, mert nem áll módunkban, reá másutt eredményes átalakító képességünket, causativ erőnket kiterjeszteni olyképen, hogy visszaidézhetnők azt, a mi elmúlt, közelebb hozhatnók, a mi még a jövő homályában dereng. Az idő egy mindeneket magával ragadó, hatalmas folyam, melyen a tehetetlen ember kicsinyes mérőeszközeit próbálgatja, de rohanását feltartóztatni nem képes.

Az eseményeket nem tekintjük az idő részeinek, mintha az idő eseményekből volna összetéve, hanem azt mondjuk, hogy ezek éppen csak „benne vannak” az időben, ez pedig őket magával sodorja, úgy, mint a folyó a Fenne úszó testet. Tudjuk továbbá, hogy az idő jelenre, múltra és jövőre oszlik fel, —hogy a *jelen* elnevezésen a most meglevőt értjük, mely jóformán ugyanabban a pillanatban válik múlttá, melyben felfogjuk, — s hogy a jövő a jelent követi ugyanakkor, mikor ez a múltba megy át. Hiszszük ezenkívül, hogy az idő folytonos természetű, sőt hogy folytonos mennyiség, abban az értelemben t. i.

hogy nincs az a kis időköz, melyen belül még jelent, múltat és jövőt is meg ne lehetne különböztetni. Végre hiszszük, hogy az idő végtelen mennyiség, vagyis, hogy az a sajátos egymásután-következés, melyet magunk körül látunk, sohasem *keletkezett* és soha megszakadni nem fog.

Ez az körülbelőli, a mit a laikus ember tud az időről, s a gyakorlati élet emberének nincs is szüksége egyébire. Minek is mélyedne bele mindazokba a finom, mondjuk körmönfont okoskodásokba, melyek a philosophia részéről e tárgyhoz fűződnek? Hisz akármily irányban jutnak is dűlőre a vitakozók, mégsem fogják a gyakorlati élet igényeit érinthetni. Nem mutathatnak új módot az idővel való helyesebb elbánásra, sikeresebb felhasználására, nem új mértéket, melylyel azt talán pontosabban mérni lehetne, végre pedig éppenséggel semmi eszközt sem arra, hogy hogyan lehessen meg nem történtté tenni azt, a mit egyszer elhibáztunk, jelenné tenni azt a pillanatot, mely már elmúlt.

Az elmélkedésre hajlandó egyéniség azonban, — mert sohasem a gyakorlati életszükséglet, hanem mindenkor az elmélkedő hajlam szüli a philosophiai problémákat, — az elmélkedő egyéniség, mondom, nem nyugodhatik meg ebben a pusztán gyakorlati életre elégséges felfogásban. Önkényt felvetődik benne e kérdés: micsoda folyamat az, melyet ő és vele együtt az egész világ az események közös mérővesszejének, szabályozójának tart? Talán valami finom anyag, valami fluidum, mely a természettudósok aetherén kívül a világot még bejárja? S ha igen, miért állítjuk, hogy az idő vég nélkül osztható, holott az anyagot, még az aetherét is, atomokból szerkesztetnek képzeljük? Továbbá, honnan veszi ez a finom „időanyag” azt az erőt, azt a sebességet, hogy mindeneget magával ragadjon? Hogyan tulajdoníthatunk annak magának is sebességet, a mit minden mozgás sebességének defíniójánál alapúinak kell vennünk? Mi viszonyban áll a jelen, múlt és jövő az egész időfolyamhoz, mert hisz a folyamamban szilárdan megálló három rekesztéknek csak nem tartjuk tán, melyeken az „idő-folyó” az eseményekkel együtt keresztül folya? Másrészt meg nem ellenmondás-e, egyrészt azt mondanunk, hogy az *események* múltnak él,

másrészt meg azt állítanunk, hogy *a jelen* az, a mi múlttá válik? így tehát folyni nem az események folynának, hanem a jelen, múlt és jövő; ez pedig három egészen megoldatlan kérdőjel. Avagy tán nem is anyag, nem is folyó az az idő, hanem csak valami emberi ész-kovácsolta fogalom, valami ábrándkép? S ha igen, mi jogon tartjuk a világ folyása szabályozójának? hogyan tulajdoníthatunk neki kiterjedést, nagyságot, melyet mértékkel mérni lehet? hogyan hatalmat, mely fájdalmakat enyhít és sziklátat törmel? Végre, mi okból, mi célból koholta volna ki az emberi ész e fogalmat, melynek hasznát ellátni nem könnyű, de akadémikus voltát — a mikor kifogyunk belőle — annál könnyebb?!

Csak nagyjából való vázlatát adtam mindazoknak a kérdéseknek, melyek az iclő körül fölmerülhetnek; csak úgy kapóra ragadtam ki egynéhányat a sok közül, melyekre a kutató elme e tárgyban indítottnak érzi magát. Már ennyiből is meglátszik azonban, hogy a bölcselkedő okoskodásnak, mely hivatva van az emberi elmében a kétségeket eloszlatni, nagy oka van arra, hogy e tárggyal behatóbban foglalkozzék. Mi pedig a kérdések útvesztőjén csak úgy fogunk sikerrel keresztülgázolhatni, ha a leg-egyszerűbb kérdésnek megoldásán kezdjük, azén, a melyikhez más, egyszerűbb feladatnak a megfejtése nem szükséges, de maga egyebek megoldására módot nyújt. Kérdés, melyik az?

II.

A múlás ténye.

A felvetett kérdések közül mindenkit leginkább az érdekel, vajjon *micsoda* maga az idő; valami létező-e, szóval a külső világban meglévő dolog-e, avagy pusztán emberi ész alkotta fogalom? S aki az idővel tudományosan akar foglalkozni, szintén mintegy ösztönszerűleg ebbe a kérdésbe mélyed bele legelőször, nem kérdezvén, vajjon nem kell-e másutt keresnie azt az Ariadne fonalát, mely az itt felmerülő kérdések tarka sokaságából kiségit.

Első sorban mi is ezt az időt, mint feltételes *valamit* vegyük szemügyre, még pedig, hogy tisztába jöhessünk vele, állítsuk magunk elé a lehető legegyszerűbb alakjában, vagyis hagyjuk el minden el-gondolható tulajdonságát. Kevés *philosophia* jártasság kell hozzá, hogy valaki felismerje, mikép a *sebesen* folyás, a végtelenség, a végnélkül oszthatóság, sőt talán még néhány más tulajdonság mérőben járulékos¹ vagyis oly tulajdonságai az időnek, melyeket bátran ki lehet hagyni abból a gondolat-complexusból, mely az „idő” szóhoz fűződik, — a nélkül, hogy az a mi megmarad, megszűnnék időnek lenni. Egy részből összetett, *lassan* folyó, és valamikor megszűnő időt — megengedem —, furcsa fajta időnek, de végtére is időnek ismerne el mindenki. Ugyanez a valaki azonban teljesen képtelennek fogja magát vallani arra, hogy elképzeljen egy olyan időt, melyben nincs jelen, múlt és jövő, szóval, melyben nincs *egymásután*. A ki az egymásután-következésnek tényét veszi le az időről, az elvette magát az egész időt is. Ily módon könnyű belátni, hogy az időnek a veleje, ama fent keresett „legegyszerűbb alakja” nem egyéb, mint az *egymásután*, vagyis, hogy az idő nem más, mint az *a körülmény*, hogy az események „egymásután” következnek. Ebből az következik, hogy e kérdést, „mi az idő?” — tulajdonkép így kell formulázni: „honnét van az, hogy az események egymásután következnek? — hogyan férkőzik az eseményekhez még egy egymásután?” (Minden ember akaratlanul is az egymásutánra, folyásra gondol akkor, mikor az időt gondolatban maga elé állítja, nem pedig az egyidejűségre, melyre nézve valaki talán megkövetelhetné, hogy az idő sarkalatos tulajdonságai közé soroljuk. Alább meg fogjuk mutatni, hogy az egyidejűséget éppen nem lehet oly értelemben alkotó elemnek nevezni, mint az egymásutánt, s ezért engedtessek meg, azt egyelőre egészen elmellőznöm.)

A kérdés tárgyát e szerint nem többé az *idő*, hanem csak az egymásután képezné, — az x-ek száma egygyel csökkent. A ki már most azon vizsgálódik, hogy mi az

¹ „Járlékos” csak annyi, mint *másodrangú*, de azért nem „esetleges”, sőt nem is „lényegtelen”.

egymásután, hogyan került a világba: az hánykolódásai közben hajlandó lesz legközelebb az idő-phasisoknál, a jelen, múlt és jövő kategóriáknál kikötni és ezeknek a létezését az egymásután okának tartani. Mert valóban, ha bizonyos dolgok jelenvalókból múltakká, mások jövőből jelenvalókká nem válnának, nem mondanók, s nem mondhatnók, hogy az események egymásután következnek. Itt azonban tekintetbe jó, hogy az okoskodást meg is lehet fordítani, és bátran mondhatjuk, hogy csak azért beszélhetünk múltról, jelenről és jövőről, mert a jelenségek egymásután következnek, vagyis csak ott, a hol ilyesmit észlelünk. A meddő szöharcznak véget vet az a belátás, hogy akár egymásután, akár három idő-phasist constatálunk valahol, mindenkor egy bizonyos tényt veszünk észre, ugyanazt az egyet mind a két esetben. E tényt egyelőre nem tudjuk pontosan definiálni, miért is, teljes tudatában annak, hogy merőben idői, vagyis éppen magyarázatra szoruló fogalmat használunk, s azt úgy írjuk körül, hogy az nem egyéb, mint *múlás*, vagyis az, hogy bizonyos jelenség jelenből múlttá, más ugyanekkor jövőből jelenné lesz. Valahányszor az ember akár a jelen, múlt és jövő fogalmait, akár pedig az egymásutának, tehát végtére is az időnek fogalmát veszi alkalmazásba, mindenkor ez a tény, tulajdonképp ez a közsokás ellenére itt egy név alá foglalt két tény szolgál Ítéletének alapjául.

Elérkeztünk kutatásunk legfontosabb pontjához, a múlás tényéhez, melyet — mint az alábbi fejtegetések meg fogják mutatni — az összes itt felmerülő kérdések közös kulcsának kell tekintenünk. Feladatunk most az: megvizsgálni, vajjon miféle tény ez a „múlás“, vajjon realis-e, avagy csak képzelt, illetőleg mi és mennyi benne az objectiv reális tartalom?

Már a köztudatom embere is meg van győződve, hogy a múlásra vonatkozó ítéleteinek (ezeket ezentúl a rövidség kedvéért *múlt-ítéleteknek* fogjuk nevezni) a külső világban mindenkor valami változás beállta felel meg vagyis, hogy mindenkor valami változás áll be az objectiv világban abban a pillanatban, midőn egy ilyen múlt-ítéletet érvényesen ki lehet mondani; a mit fordított okoskodással úgyis ki lehet fejezni, hogy ez az ítélet mindenkor valami

változásnak a beálltát jelzi. Ha egy látogató távozott el tőlünk, s ennek következtében azt mondhatjuk: „az illető nálunk *volt*”, akkor meg vagyunk róla győződve, hogy a változás a mi közvetlen környezetünk dolgában állott be, melyben ama látogató többé nem található fel. Ha elsütöttem egy fegyvert s ennek következtében azt mondhatom: „a fegyver eldurant”, vagyis: durranása *megvolt* — akkor tudom, hogy a változás abban áll, hogy az én hallószerveimet többé hang nem éri e fegyver részéről. Ha egy szikla felrobbant s lett belőle kőtörmelék, akkor tudom, hogy a részeknek összefüggése dolgában állott be változás. Ha áll, hogy egy barátom meghalt, akkor ama testnek physiologiai tulajdonságaiban állott be egy lényeges változás. Sőt ha a látszólag változatlan létű 4000 éves pyamisra mondom rá, hogy ezelőtt is meg volt, a változás ott van, hogy ama pyamistól „ezelőtt” kibocsátott fényhullámok *most* nem hatnak szememre. Szóval, bármely körből választanok is a példát, mindig találkozni fogunk azzal a meggyőződéssel, hogy a múlt ítélettel valami változásnak a beállta van jelezve.

A philosophia a köztudatomnak e meggyőződését meghazudtolni soha nem fogja. Mindössze annyit tehet, hogy belőle ezt a két tételt vonja ki magának: „ott, a hol múltást veszünk észre, igenis van reális tény, valóban főténik valami”, és: „ez a tény nem egyéb, mint változás” — már csak azért is, mert múlttá *válik* valami a jelenből. Okoskodásainknak ezen a fokán legközelebb esik az a kérdés, hogy mi viszonyban áll e két tény, múltás és változás, egymáshoz? Mert ha igaz, hogy a hol múltás van, ott van változás is, úgy bizonyos másrészt, hogy változás nem képzelhető elmúlás, a régibb alakoknak múlttá válása nélkül. Éppen azért el kell ismerni, hogy a „múltás” és „változás” szók nem egyebek, mint egy és ugyanazon folyamatnak két különböző szempontból való elnevezései. Változásnak nevezzük az illető processust, ha és a mennyiben a régiek helyébe lépő új alakulatokra, a bepótlás tüneményére vagyunk legfőbb tekintettel; múltásnak ellenben, ha csak a jelen adatok eltűnésére. Változást látok ott, a hol a letűntek helyébe mindannyiszor belépő új alakulatoknak szemléletébe; merülök, — múltást ellenben, ha csak az eltűnteken s az eltűnés tényén merengek.

Hogy azonban ez a belátás, mely szerint a múlás tényét a változásra lehet visszavinni, reánk nézve a tervbe vett irányban, a múlás tényének tiszta megismerése céljaira, gyümölcsöző legyen, kell, hogy a változás tényének szokásos definícióján egyet igazítsunk. Az a közkeletű definíció ugyanis, mely szerint a változás az a folyamat, „midőn valamely anyag egymásután más-más alakot ölt, a midőn tehát valami *átalakul* (pl. a víz jéggé, hóvá, vagy gőzzé), a nélkül azonban, hogy az alapul szolgáló anyagnak mennyisége szaporodnék avagy csökkenne — ez a definíció, mondom, nem elégít ki; nem azért, mert igen burkolt, éppen nem egyszínű feleletet foglal magában arra a kérdésre, hogy hova lesznek ama bizonyos régibb alakulatok, melyeknek az újak a helyökbe lépnek? Az egyetlen lehetséges felelet nézetem szerint az, hogy *megsemmisülnek*) vagyis hogy ott, a hol van változás, mindig van megsemmisülés, értvén ezzel *alakulatoknak*, vagyis a mint nevezhetjük, *kapcsolatoknak* a megsemmisülését, melyeknek helyébe egészen új alakulatok állanak be. A „megsemmisülés” szónak bevezetése szabatosabbá fogja tenni a kérdéses definíciót, és e fogalom a természettudománynak azzal az elvével, mely szerint anyag és erő sohasem semmisül meg, megtámadható nem lesz, mert mi sem anyagról, sem erőről, hanem merőben a tényezőknél bizonyos találkozásáról, kombinációjáról kívánjuk kimondatni a megsemmisülést. A fenti példákban a látogatóknak, illetőleg a hang és fényhullámoknak ittléte, nálunk létele, a törmelékdaraboknak összefüggése és az emberi test életképessége az, a mire én rá akarom mondatni, hogy megsemmisült ugyanakkor, a mikor kimondhatom róla, hogy elmúlt. Még nyilvánvalóbb a megsemmisülés a térbeli mozgásnál, melyet a modern physika minden esemény közös típusának tart.

Amikor a mozgó test $\sqrt{x_{11}^2 + y_{11}^2 + z_{11}^2}$ pontban van, akkor a megelőző $\sqrt{x_1^2 + y_1^2 + z_1^2}$ helyzet, vagyis e pontban való létele, melyet elmúltnak tekintünk, meg is van semmisülve. Magáról a múlásról a fennebbiek után nincs mit mondanom. Minden múlás változás lévén, önkényt következik, hogy a megsemmisülést illetőleg a változásról mondottak a múlásra is érvényesek.

Ez elmélettel szemben valaki talán az okozati tör-

vényre hivatkozva, azzal támadhatna, hogy az egymás *után* következő jelenségek e törvény értelmében egymással is következnek, s akkor az előzőt nem szabad megsemmisülnünk tekintenünk, mert különben a következőt, illetőleg *következményt* nem hozhatja létre. Erre az a felelet, hogy az előző, vagy mondjuk akár „*előzmény*” semmi esetre sem szűnik meg addig, míg csak a következmény létre nem jött, s ha e következmény megvan, reá úgy sincs többé szükség. Itt egyelőre csak ennyit, minthogy-alább az okozati törvényt hangoztatok ellenvetéseivel s az ezen álláspontban rejlő tévedésekkel úgyis bővebben kell foglalkoznunk. — Meg kell azonban vallanom, hogy én a változásnak reális voltát nem képzelem másképp megmenthetőnek, mint úgy, ha elfogadjuk, hogy a dolgoknak bizonyos régebbi állapota az újnak beálltával megsemmisült; mert ha nem, akkor vagy az újabb állapotot kell látszatszerűnek tartanunk s mellette a régiebbet reálisnak, vagy pedig elfogadnunk, hogy az új és a régi állapot együttesen állanak fenn. Mindkét esetben ellenmondásba jutunk a változás fogalmával. S épp ezért az okozatos törvénnyel annál kevésbé lehet a fenti megsemmisülés-elméletet megtámadni, mivel maga ez a törvény a változás megmagyarázására van szerkesztve, tehát eo ipso elismeri, hogy a világon *van* változás, hogy a változás reális valami. S én csak azt állítom, hogy szabatosabban fejezem ki a változás szellemét, ha azt mondom, hogy itt mindenkor *megsemmisül* a régebbi állapot s egy új tűnik elő, mint ha azt mondanám: „a régebbi állapot *átalakul* egy újabbá.” Mert az „átalakul” szónak sem lehet más elfogadható jelentése, mint az, mely mellett én itt kardoskodom.

A megsemmisülést én objectív világténynek tartom, és mindjárt megszűnik az elfogadásától fájni, a ki e tünetemény alanyát — azt, amire állítjuk, — nem téveszti szem elől. ítéleteink, melyekkel a környező világot leírjuk, individuumokra vonatkoznak;— így nevezvén minden akár substantiális, akár másféle adatot, mihelyt mint *ez-t itt* fogtuk fel. Minden individuum nem egyéb mint egy matematikai értelemben vett „combinatio” vagy, mint fennebb nevezük kapcsolat, azaz egyenkint másutt is feltalálható elemeknek bizonyos módon való összeállása. Amennyiben

ilyen individuumot egy múlt-itéiet alanyává teszek, tulajdonkép azt mondom: Az A összeállításban, melyet eredetileg láttam, valami változás történt, a mennyiben az a elem belőle kilépett és b került helyébe. Mit mondjak mármost az A combinatióra, mely tényleg nincs sehol, melyet nem mutathat fel senki? Az a felelet, hogy „átalakult” B combinatióvá, csak azt mondja, hogy most van egy B combinatioja, de nem mondja meg, mi történt A -val! Hogy az A tovább él ebben a B -ben, az mindekelőtt nem igaz, mert legfőllebb annyi állhat, hogy A -nak bizonyos *elemei* maradtak meg; én azonban csak azt a combinatiót nevezem A -nak, melyben a is benne van, mely szóval minden tekintetben olyan, a milyen azelőtt volt. Én mást nem felelhetek, mint, hogy A felbomlott, vagyis, minthogy nincsen semmi, a mi az A nevét viselhetné, ez tehát valami nem-létezőt jelentő puszta szóvá silányodott: *megsemmisült*. — Egy barátomat tíz esztendei távolléte után viszontlátom és azt találok, hogy megöszült. Barátom egy individuum, vagyis számos különkülön egyebütt is meglévő testi és lelki sajátságoknak bizonyos módon való összeállása — A . Individualitásához ezelőtt tíz évvel a barna haj is tartozott (— a). Ma ennek helyébe ősz haj (= b) lép. Nem kell-e elismernem, hogy az A tulajdonság-complexus, melyet emlékezetemben tartok, s melyet ma (B tulajdonság-complexus helyettesít, nincs meg sehol, vagyis hogy a barátom és a barna haj közti kapcsolat felbomlott, tehát mint egység megsemmisült?

A múlás tüneményéből tehát azt a világtényt olvastuk le, hogy a világon kapcsolatok alakulnak és kapcsolatok bomlanak (megsemmisülnek); bizonyos tulajdonságok (elemek) állanak össze, melyek ezen összeállításban egy általunk névvel illetett individuumot adnak ki, — és elemek bomlanak, azaz kilépnek amaz összeköttetésből, vagy mind, vagy a legtöbb esetben csak részben. Minden individuumnak voltaképen a legcsekélyebb változás után, mely rajta beállott, el kellene veszítenie a nevét és újat felvennie. Tény azonban, hogy az emberi elme, mely úgy sem az illető individuumon meglévő *összes* tulajdonságok miatt tekintette és nevezte el azt *ennek*, az ezen individuumot

érő változásokban különbséget tesz és a legtöbb esetben úgy jár el, hogy a kapcsolatba belépett új tagnak egyszerű megnevezésével praedicatumot, illetőleg jelzöt fűz ama kapcsolat eredeti neve mellé. Barátom „megöszült”, de ő azért nem más valaki. Új individuumok elismerésére és ehhez képest új elnevezésre csak bizonyos, közelebről nem definiálható végső esetekben határozza el magát az elme, az ú. n. nagy, avagy „lényeges” változások esetében, már t. i. azokban, melyeket maga talál ilyeneknek. Hogy az elme e tekintetben milyen directívát követ, illetőleg, hogy irányelvét miképen lehet helyesen megformulázni, nem tudom; de körülbelül biztos vagyok benne, hogy nem lehet objectiv szempontból megvonni a határt, vagyis meghatározni, mikor kelljen valamely változást akkorának ítélni, hogy miatta a dolognak régi neve többé nem állhat meg. A levegőnek szempontjából az, ha mozgásban van, mindenesetre épp oly kevésbé *lényeges* változás, mint akáremicsoda folyadéknál avagy szilárd testnél. Mégis a mozgó levegőt új individuumnak tekintjük és *szélnek* hívjuk, míg ellenben a mikrobákkal és idegen gázokkal telt, tehát mindenesetre *lényegesebben* megváltozott levegőt egyszerűen csak „rossz” levegőnek nevezzük.

Abban az esetben, ha valamely individuumnak új praedicatummal való felruházására érzünk okot, mindig egzsersmind egy múlt-ítélet válik esedékessé és mondatik is ki, t. i. ha a figyelő elme az individuumnak régebb állapotát veszi tekintetbe. Így jutottunk át lassankint a múlás tényének felfogására, vagyis az idői ítéletekre.

E helyütt, mint az első pszichologiai fejezet küszöbén, szükséges tájékoztatásul megjegyzem, hogy e fejezetek az időképzet *kifejlődésének* valószínű menetét, nem pedig mai kész időképzetünket akarják az olvasónak szeme elé vinni, főbb vonásaiban, miért is kérem, szíveskedjék a pszichologias fejezetekben velem együtt mindenkor a naiv, időt még nem ismerő, de kezünk alatt successive megtanuló elmének álláspontjára helyezkedni és ne mai kész időismereteinek belezavarásával ítélni meg a mondandókat.

Hogy pedig az időképzetet nem készen hoztuk a világra, hanem lassankint szereztük meg, mint bármely más ismeretünket, az Locke óta már nem is új igazság. Egyik bizonyítékul pedig éppen az ily apránként való reconstitúciónak itt bemutatandó lehetősége is szolgál. (Ellenvetésekkel a IX. fejezetben foglalkozom.) Én e fejlődési menet legzsengebb hajtásának az idői *ítéleteket* tartom, azért térek legelőször ezeknek a bonczolgatására. Az időképzetes elmenyilatkozatok alapjául szolgáló objectiv tényeket minden időkategóriánál előzetesen tárgyaltam, hogy lássuk, *milyen* tény *miképpen* fog fel, illetőleg *kezd* felfogni az emberi elme.

III.

A múltás megítélése.

1. A múlt- és a tagadó ítélet.

Ahhoz, hogy a múltás ténye ítélet alakjában nyerjen kifejezést, nyilván az kell, hogy valamely észlelő elme részéről a megfigyelés tárgyát képezze. Másrészt meg azt is bebizonyított dolognak vehetni, hogy ez az elme más-kép, mint közvetlen szemlélés útján, fogalmat sem szerezhet e tényről; más szóval, hogy múlt-ítéletet csak olyan ember tud megalkotni és használni, a ki a megfelelő jelenséget, a múltást valaha elszemlélte. Gondolkodó olvasónak ezt nem szükség hosszan bizonyítgatnunk, s az nem is fog előállani afféle ellenvetésekkel, hogy sokszor olyasmire is rámondjuk „elmúlt”, a mit elmúlónak illetőleg jelenlevőnek nem láttunk soha, pl. a világtörténelem alakjaira és eseményeire. Mert nyilvánvaló, hogy itt csak mások ítéletére hivatkozunk, végső elemzésben olyanokéra, kik amaz eseményeket elmúlóknak igen is látták. S különben is, az ilyen mások után mondott ítéletekhez csak olyan ember képes valami értelmet hozzáfűzni, a ki *valamiféle* múltást, avagy mondjuk változást, valaha látott.

Hogy a múlt-ítélet megalakulásának módját és körülményeit tisztán magunk elé állíthassuk, a múltásnak egy lehetőleg egyszerű esetét kell alapúni vennünk, Ilyen az,

mikor valamely érzékünkre egy egyszerű benyomás (— A, pl. a szemre egy zöld fénysugár, avagy a fülre egy hang) ráhat és utóbb hatni megszűnik. Lássuk, mi történik, midőn A hatás megsemmisült, vagyis többé nincs meg. Ne nézzünk utána a tudomásunk szerint úgyis visszaterelhetetlen benyomásnak, mert avval nem tanulunk semmit, hanem vizsgáljuk meg, hogy annak a lelkében, a ki ezt az elmúlást végig szemlélte, micsoda változások állanak be.

Itt segítségül hívjuk a tapasztalást, mely azt tanítja, hogy a felfogó idegcsoporthoz az az állapota (nevezzük feszültségnek), melybe a benyomás hozta, ennek eltávoztával semelyik idegcsoporthoz sem lohad le azonnal, hanem csak lassankint, miből folyólag magát az eltávoztott benyomást egy pár pillanatig majdnem épp oly élénken érezzük, mintha előttünk volna. (Gondoljon mindenki a napbanézés után szeme előtt lebegő, sokszor bosszantóan tartós képekre.) Tudjuk továbbá, hogy még az ilyen u. n. utóképeknek elmúlása után is, azaz, ha a felfogó icleg már teljesen visszanyerte régi petyhüdségét, bizonyos dispositio marad meg szervezetünkben, vagyis az a sajátság, melynélfogva az ember az illető érzetet, ha újra feltűnik, ismerősebb színben látja még akkor is, ha első belépésére tisztán és tudatosan nem emlékszik vissza,¹ s e dispositio idővel fokozódik odáig, hogy ama benyomást lelkünk elé állítani, azt mintegy szellemileg látni, róla beszélni és elmélkedni vagyunk képesek. Ha tehát az eltűnt benyomás mint ilyen megsemmisül is, de nem semmisül meg az az állapot, melybe elménk a felfogása közben jutott. Alikor valamely érzéket egy benyomás ér, megindul egy alapjában még ismeretlen folyamat, melynek eredménye az, hogy bizonyos, ama benyomásnak megfelelő tartalom jut a szemlélőnek lelkébe, melyet, ha egyszer megvan, a benyomásnak magának a megszűnté nem képes az elméből kizavarni. Sőt a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az ilyen képnek az élete sokszor igen hosszú, másrészt azonban,

¹ „Die reproducirte Empfindung (az első benyomásnak lelki maradéka) tritt (értsd: manchmal) nicht als selbständige und freie Vorstellung im Bewusstsein hervor, sondern wirkt nur dazu, der erneuerten Empfindung das Gepraege der Fremdheit zu nehmen”. Höfding: Vierteljahrsschr. f. v. Phil. VII. kötet.

hogy, ha a megfelelő benyomásnak eltüntetése folytán nem is, ele kellő ráfigyelés hiányában az elméből végkép kitörlődhetik.

A léleknek azt a tulajdonságát, melynél fogva az eltűnt benyomás benne ily értelemben vett „nyomokat” hagy, — hogy egy régi filozófiai műszót használjunk új definitióval, — ezt a tulajdonságot, mondom, egy ismeretes, bár nem egészen megfelelő néven, *emlékező* „*tehetség*”-nek fogjuk nevezni, a „tehetség” névvel egyáltalán nem akarván valami titkos erőt értetni, hanem tisztán csakis a fenn körülírt tulajdonságot röviden összefoglalni.

Ez az emlékezőtehetség képesít bennünket arra, hogy a múlás tényét nyelvileg kifejezzük. Pl. lehetőleg egyszerű esetet tartván szem előtt: „fáj, fáj”, vagy akár: „a fájdalom elmúlt”; általános typusban: „A volt”.

Ha ezt az ítéletet elemezzük, könnyen észreveszszük, hogy az, ha nem is egyértelmű, de rokonjelentésű ezzel: „A nincs”. Ugyanis valónak, meglévőnek valami dolgot csak annyiban állítunk és állíthatunk, a mennyiben érzékeinkre hat (elmellőzve itt egészen azokat az eseteket, mikor mások tanúsága alapján fogadunk el valamit valónak). Szóval annak az ítéletnek, hogy *valami megvan*, *physikai correlatuma* mindenkor az, hogy az illető *valami*, mint tényleges érzet hat, avagy hatni képes érzékeinkre. Épp ezért el kell ismernünk, hogy az, a mi a saját és kortársaink érzékeire csak *hatott*, de tényleg nem hat, nem is tartozik a valóság keretébe, — mert a mi csak volt, az tényleg nincs. „Nincs” és „volt” tehát rokonértelmű Ítéletek, mert mind a kettőt akkor használjuk, a mikor az illető érzettől, *melyre tényleg gondolunk*, meghatva nem vagyunk. Éppen azért, azt hiszem, ki lehet mondani, hogy minden múlt-ítéletben tagadás rejlik, vagyis valami nem-létnek, valami hiánynak az észrevétele. A ki azt mondja: „volt pénzem”, tényleg azt mondja: „nincs”. Igaz, hogy ez a múlt-ítélet azt is jelenti, s ezt az olvasó megnyugtatóására mindjárt itt jegyzem meg, hogy az, a mit „volt”-nak hívunk, a valóságból ment át a nem-létbe; míg ellenben a pusztán „nincs” azt is jelenti, legalább jelentheti, hogy a kérdéses dolog egyáltalán sohasem tartozott a valóság körébe. Az,

hogy nincs pénzem, még nem azt jelenti, hogy volt, mert meglehet, hogy sohasem volt. A „nincs” általános, legszélesebb körű tagadást foglal magában, a „volt” pedig szűkebb körűt, de tagadás van mind a kettőben, s nekünk egyelőre ez a fontos.

Összehasonlítván a múlt-ítéletet a jelen-ítélettel, arra a megállapodásra jutunk, hogy a múlt-ítélet egy apperceptióval többet foglal magában, mint a jelen. A jelen-ítélet csak összekapcsol két fogalmat egymással, vagyis azt az észrevételt tartalmazza, hogy az A jelenség tulajdonkép a B fogalomkörbe tartozik; szóval viszonyt állít fel két fogalom között. A múlt-ítélet már most nemcsak hogy Ítéleti formája által kimondja a kapcsolatot, de kimondja azt is, hogy ilyen fennállónak ismert viszony, felbomlott. Hogy a nyelvek maguk is tagadó értelemben, vagyis nem-jelennek, a valóság tagadásának fogják fel a maguk múltalakjait, azt Bopp¹ is elismeri és magyarázatául hozza fel annak a ténynek, hogy a zend nyelv a maga praeteritumformáit gyakran conjunctivus praesens értelmében, tehát a tényleg jelen nem lévőknek a kifejezésére használja.

«Es scheint in solchen Fällen die Vergangenheit von ihrer negativen Seite, als die wirkliche Gegenwart negierend, aufgefasst, und so zur Bezeichnung des ebenfalls der Wirklichkeit entbehrenden Conjunctiv's geeignet gefunden worden zu sein.»

Minthogy tehát a múlt-ítélet az u. η. universalisan tagadó ítélettel egy pontban találkozik, és minthogy eleve is valószínű, hogy e két ítélet kimondásának a feltételei részben azonosak, (amennyiben az előbbihez csak egy bizonyos apperceptióval több kívántatik, mint az utóbbihoz): tehát itt először is az universalisan tagadó Ítélettel kell foglalkoznunk, vagyis megfejtenuk azt a kérdést: micsoda lelki processus révén jut az ember arra az apperceptióra, hogy valami nincsen? mi viszi rá az elmét arra, hogy bizonyos esetekben egy A-érzetet ő reá hatónak valljon, más esetekben meg tagadja, hogy ez az érzet reá hatna? Hogyan jutunk ehhez a megkülönböztetéshez, és miért nem valljuk magunkat akkor is az érzet tényleges hatása alatt

¹ Vergleichende Grammatik ... 3, kiadás. Berlin, 1870. II. kötet, 520. §.

állónak, mikor erre csak gondolunk, de hatásának kitéve nem vagyunk?

A feleletet erre a kérdésre igen könnyen megtalálja a laikus, de annál nehezebben a philosophus. Amaz ugyanis azt mondaná, „maga az a körülmény, hogy az érzet tényleg nem hat az emberre, elég ok arra, hogy észrevegye és kijelentse, hogy nem hat rá az érzet, — valamint az a körülmény hogy az érzet tényleg ráhat, elég ok arra, hogy valaki magát az érzettől megilletettnek állítsa”. A psychologus azonban az ilyen okoskodást nem fogadhatja el, nem pedig azért, mert jól tudja, hogy minden észrevétel és nyilatkozat lelki állapotokból indul ki. Ha az egyén az egyik pillanatban az egyik módon, a másikon a másikon nyilatkozik, annak két különböző lelki-állapot az oka, s nem pusztán az, hogy a külső környezet ő körül megváltozott. Persze igaz, hogy végtére is a külső környezet változása az oka a szemlélő lelkiállapota változásának; de a ki az *embert* akarja megérteni, annak magukat ama szellemi állapotokat kell tanulmányoznia, melyeket benne a környezet változása előidéz, kutatnia a módokat, hogy miképen adaptálja saját egyéniségét e külső környezethez, s nem azt képzelnie, hogy elég a dolgokat a szemlélő elé kiraknia, majd boldogul ő velők a maga módja szerint. Igaz, boldogul, de tudni akarjuk, hogy mikép?

A mi azt a két, első tekintetre homlokegyenest ellentétes lelkiállapotot illeti, melyeknek egyike az „A van”, másika az „A nincs” Ítéletben nyer kifejezést: úgy ezekre nézve mindenekelőtt el kell ismerni, hogy annál az egyénnél, a ki *A-i* távollevőnek állítja, ez mégis megvan, de képzet alakjában, mert hisz az illető gondol reá; különben nem beszélhetne róla. A teljes tényálladéknak szabatos leírása tehát úgy fog szólni, hogy oly valaki állít valamely *A-érzetet* távollevőnek, a kinek ugyanakkor a fejében, képzet alakjában, megvan annak az érzetnek a képe. Ha már most összehasonlítjuk e két rendbeli lelki-állapotot, az érzőt és a megfelelő képzelőt, s szem elől nem tévesztjük azt az igazságot, hogy a mindannyiszori elmenyilatkozatok az egyén lelkiállapotával tartanak lépést:

azonnal látni fogjuk, hogy ez állapotok olyannyira különböznek egymástól, hogy lehetetlen, mikép az érző ember őket egymással azonosítsa, illetőleg ugyanarra a nyilatkozatra érezze magát indítottnak az egyik, mint a másik állapotban.

Első, a mi itt feltűnik, az intenzitások különbsége. Az érzet ugyanis normális lelkiállapota egyéneknél erősebb, azaz sokkal jobban hatja meg az ideget, mint puszta képzeteik és ehhez képest az érzet egy sötétnek képzelt gondolat-háttérből sokkal élesebben emelkedik ki, mint a puszta képzet. A képzetünket kétségbevonatni, vagyis elfogadni, hogy a kérdéses kép nincs eszünkben, sokkal előbb volnánk hajlandók, mint hogy valamely érzetünket engednők elvitatni. Ha igaz is, a mit egyes újabb pszichológusok az intenzitás-különbségnek kritériumként szereplésre való alkalmassága ellen felhoztak, arra utalván, hogy mi bizony gyenge érzeteinket is tisztán meg tudjuk különböztetni náloknál gyakran sokszorta erősebb képzeteinktől: mégis igaznak marad annyi, hogy ama nagyon számos esetben, a midőn nem ilyen végletek, vagyis egy igen élénk képzet áll szemben egy igen gyenge érzettel, ez a vezérfonal is egészen jól beválik. Azután az az ellenvetés is megszívlelni való, hogy valamely érzet lehet ugyan érzetnek gyöngé, de azért mégis sokkalta erősebb, mint az a bizonyos erős képzet, mely ismét lehet képzetnek erős, de azért még mindig jóval gyengébb, mint a kérdéses érzet. A baj az — még pedig, elismerem, mindkét ellenfélre nézve, — hogy a képzetnek és érzetnek fokát megmérni nem lehet.

A tisztaság fokát, vagyis azt a tényt, hogy szemlélő lelkiállapotban a benyomásnak összes részleteit és pedig minden megerőltetés nélkül látjuk magunk előtt, míg ellenben képzeléskor jobbra csak egy többé-kevésbé elmosódott kép lebeg szemünk előtt, melynek részleteit csak jelentős szellemi erőlködéssel vagyunk képesek tisztázni, — ezt a tényt, mondom, mely első tekintetre nagyon is főlemlítésre méltónak látszik, itt szándékosan hagyom el, azért, mivel egyszerű, vagyis oly benyomásokat tartunk szemünk előtt, melyeknél nincsenek részletek. Nem lehet

továbbá abba sem kapaszkodni, hogy tisztaság és intenzitás két egészen különböző dolog volna, mert a képzetnek elmosódott voltát tisztán az okozza, hogy az összbenyomásnak *egy-egy részei* feledésbe mentek, vagyis már nem hatnak *oly erősen* ránk, hogy tudatunkban tartsuk.

Nagyon jeles dolognak látszhatik továbbá valaki előtt, itt az érzékek kölcsönös ellenőrzésére hivatkozni. E nézet szerint a kritériuma annak, vajjon csak képzet van-e a fejemben, avagy valóban előttem van-e, a mit képzelek, mindenkor abban volna keresendő, vajjon egyéb érzékeim is nyerhetnek-e az illető *P*, képzelés- avagy érzés-adta kép részéről érzetet, avagy csak az az egy, melyhez ama *P* tartozik. Ha igen, úgy valódi benyomás, ha nem, akkor csak képzetet forogna fenn. — Nem lehet tagadni, hogy ez a kritérium életből merített dolog, mert oly esetekben, mikor valamely színes alakot látunk, mely valami tárgynak szokott megfelelni, és kérdéssé válik annak jelenléte (pl. a camera obscura alakjain): csakugyan többi érzékeinket szoktuk segítségül hívni, kiindulván abból az elvből, hogy ott, a hol tárgy van, egynél több érzéknek is kijut a benyomásból. — Mi mégis mellőzendőnek tartjuk ezt az eljárást a keresett kritériumok sorából, nemcsak azért, mert egyéb érzékek illetően segítségül vételének a lehetősége tisztán tárgyakat ábrázoló hallucinációknáJ, vagyis összetett benyomásoknál forog fenn, hanem mellőzendőnek tartjuk legfőképp azért, mert be lehet bizonyítani, hogy az, a ki ezen módszer szerint szerez magának bizonyosságot valamely adat realitása iránt, az azt tulajdonképp már meg is szerezte — egy másik módszer segítségével. Ugyanis, ha valaki a kérdéses segítségül-hívó módszerrel állapítja meg, hogy a zöld foltok, melyek szeme előtt úsznak, nem tárgyak, s viszont, hogy egy másik zöld folt, mely szintén szeme előtt lebeg, igenis tárgy, teszem azt valami zöld papiros: az akkor, a mikor constátálja, hogy az egyik folt adott tapintó érzetet, a másik pedig nem, nyilván tiszta különbséget tett egy tényleges és egy csak képzelt tapintó érzet között, mint a melyet ő egyaránt az összes zöld foltoktól várt. A kérdés tehát még mindig az marad: miféle segítséggel ismerte fel az illető a tapintó érzetet az egyik esetben valódinak és vette

észre a második esetben, hogy azt csak várta, de el nem nyerte?

Nem volna továbbá helyes azt felvenni a valódi érzet kritériumai sorába, — holott első tekintetre nagyonis ide valónak látszik, — hogy mindenkor az illető benyomással együttjáró következményeknek a beállta avagy elmaradása dönti el, vajjon valódi volt-e az érzet, avagy csak káprázat, hogy tehát a kétkedő elmét ezen következmények fogják bizonyossá tenni. Mert itt megint felvetődik az a kérdés, honnan tudja, vajjon nem hallucináció volt-e az a kérdéses következmény, pl. a vélt lövés után a füstszag, melyet állítólag észrevett.

Van azonban egy fontosabb körülmény. Egyes újabb psychologusok ugyanis azt vetették fel, hogy minden érzet, minthogy az idegeknek igénybevételével áll elő, bizonyos, az idegekre való ráhatásból származó mellékérzetekkel jár együtt. („*Gefühl . . . des ... organischen Ergriffenseins.*” Horwicz.)¹ A további okoskodás már most az, hogy e mellékérzetek pusztá képzeteknél, minthogy ezek ilyen ráhatás *nélkül* keletkeznek, nem fordulhatnak elő, s így az elme a szerint, a mint ily mellékérzeteket érez avagy nem érez, nevezne valamely képet tényleges érzetnek, illetőleg képzetnek. — Ezen nézet ellen igen megszívlelni való ellenvetések merültek fel. Mindenekelőtt helytelen dolog képzet és érzet között abban az irányban keresni különbséget, hogy csak az egyiknél, az érzetnél volnának ideges, organikus proecessusok, a képzet pedig pusztá „lelki” productum volna. Tény, hogy úgy az egyik, mint a másik jelenség bizonyos idegműködéssel jár együtt, sőt tény az is, — némelyek legalább constatálták, — hogy a képzeteken is ki lehet mutatni mindazokat a „mellékérzeteket”, melyekre itt hivatkozás történik, csakhogy csekélyebb fokon (L. Horwicz. U. o.). Kevesebb súlyt tulajdonítok azonban ama Horwicz-tól származó ellenvetésnek, mely szerint elménk nem szorult ama mozgásnak megfigyelésére, melybe e mellékérzetek később tényleg átmen-

¹ Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage. Halb, 1872. I. Theil, 297. lap és kk.

nek, hogy különbséget tudjon tenni a valódi érzet és a megfelelő képzet között. Nem szólván hozzá ahhoz, vajjon valósággal mozgás-érzeteknek, illetőleg az érzetből előálló mozgás előhírnökeinek kell-e a szóban forgó mellékérzeteket tekintenünk, csak azt jegyzem meg, hogy a megtámadott állítás nem azt hangoztatja, hogy magának a már beállott mozgásnak az *észrevétele* folytán ismeri fel elménk, hogy valódi érzetet kapott, — hanem csak annyit mond, hogy e mozgás-érzeteknek *jelentkezése* folytán. Már pedig az tény, hogy ezek a, bár mozgásra vezető érzetek oly gyorsan jelentkeznek, hogy e felől bátran elfogadhatjuk őket ama megkülönböztető jelnek, melynek alapján elménk ezt a szintén nagyon gyorsan beálló ítéletet kimondja. Fődolog mindenesetre, hogy a kérdéses nézetben az okoskodásnak helytelen irányban való továbbszövéseitől megkülönböztessük a helyes alapgondolatot, s ilyenek én egyelőre azt tartom, hogy az érzetet mellékérzetek kísérik, melyek, épp úgy, miként az érzés kvalitatív tartalma maga is, jóval gyengébben jelentkeznek akkor, mikor az érzés helyett képzelés áll be.

Azt hiszem továbbá, nem nagyot tévedek, ha felteszem, hogy ezek a bizonyos mellékérzetek nemcsak az érzetből utóbb előálló mozgásnak, hanem ama másik mellékjelenségnek is a szülőanyja, melyet a „kellemes” és „kellemetlen” neve alatt ismerünk. Ismeretes dolog, hogy számos közönbös természetű érzeteinken kívül mi némely érzetünket kellemesnek, a másikat kellemetlennek találjuk. A tudomány nem túri a kivételeket, s mivel a jelen esetben plane azt látjuk, hogy bizonyos közönbös érzeteket is lehet kellő fokozással kellemesekké vagy kellemetlenekké tenni, hogy tehát az igazán közönbös érzetek száma körülbelül csekélyebb, mint az árnyalatosaké: a psychologia nem azt a — szintén megszívlelni való — módszert fogadta el, hogy a közönbös érzeteket vegye normálisaknak és az árnyalatoknak keletkezésére keressen okot, hanem abból a feltevésből indul ki, hogy ama kellemes, illetőleg kellemetlen mellékérzetek kisebb-nagyobb mértékben minden érzetben benne vannak, (vagyis, hogy voltaképp minden érzetnek árnyaltnak kellene lennie), s hogy a közönbös érzeteknek csak az az oka, hogy ott az

említett árnyalat nem jelentkezik oly erősen, hogy észre volna vehető.¹ Befolyt e módszer elfogadására nyilván az is, hogy könnyebb a megoldás, ha a közönbös érzeteket teszszük kérdés tárgyául, (melyekre az imént adott magyarázat igen közel esik), mint, ha az árnyalatok keletkezésére keresnénk okot. Én részemről, nem kutatván tovább e hypothesis indító okait, azt, mivel igen jól illik okoskodásom keretébe, elfogadom, hirdetvén, hogy még a légközönbösebb érzetben is van árnyalat, — „tonus”, miként a psychologia mondja, — vagyis olyas valami, a miből kellő fokozással vagy „kellemes”, avagy határozott „kellemetlen” válhatik.

Ez az a pont, vagyis az *érzet-tónus* az, a miben a képzet az érzettől, illetőleg a megfelelő két lelkiállapot egymástól a leghatározottabban különbözik. Mig ugyanis a jelen érzet a legkéjesebb gyönyörűség, avagy a legkínosabb szenvedés állapotát képes felidézni az emberre, addig ez érzeteknek pusztá elképzelése már sem élvezettel, sem fájdalommal nem jár. A képzelt szín, képzelt accord, képzelt íz, szag vagy tapintó-érzet soha még megközelítőleg sem fogja azt a kcliemes, esetleg kellemetlen érzést bennünk fölkelteni, melyet a megfelelő valódi szín, accord stb. kelt. Nem azt jelenti ez, hogy ne volnánk képesek elképzelni azt, vagyis visszaemlékezni arra, vajjon az illető képzetnek megfelelő valóság közönbös, kellemes, avagy kellemetlen állapotba hozott-e bennünket. Mert, ellenkezőleg, tudja mindenki, hogy az ilyen körülményre néha tisztábban emlékszünk vissza, mint a benyomás qualitativ részére magára. De az a gondolat, *hogy A benyomás kellemes állapotot okozott, még nagyon messze van magának e kellemes állapotnak érzésétől.* Éppen azért én azt hiszem, el lehet fogadni azt a hypothesis, *hogy az említett mellékéret és maga a qualitativ érzet közti arany nem marad, meg akkor, a mikor az érzet képzetté homályosodott^ hanem hogy ez a mellékéret sokkal jobban el^ homályosodik, mint maguk a qualitativ elemek, —* Ezt a hypothesis némiel valószínűvé teszi az *akarás* jelensé-

¹ V. ö. Horwicz az idézett munka ii, köt, 2-ik fele, Magdeburg, 1878. (a 28. laptól).

gének lefolyása módja, mely, mint tudjuk, mindenkor valamely képzelt dolog megvalósulására irányul, tehát tulajdonkép arra, hogy bizonyos képzetünk a megfelelő érzettel cserélődjék fel. Tény, hogy nem bármely képzetünknek óhajtjuk a helyébe a megfelelő érzetet, hanem mindenkor csak azokéba, melyeknek megvalósulása valamiféle, akár magával a beköszönő jeleimet együtt előálló, akár pedig ezzel hosszabb-rövidebb szálakkal egybefűzött *tetszést* ígér. Épp ezért azt mondhatjuk, hogy az akarás lelki tényének az ős-typusa a kellemes érzetre való törekvés, valamint hogy a *kellemes* annak legőseredetibb tárgya. – Ha mármost az emberiség egy már meglévő lelki birtoknak pusztá felfokozódását is nyereségnek tekintené, akkor tulajdonkép a közönbös, azaz érzet-tónus nélkül való, *tetszést* nem ígérő képzeteinek megvalósulására is épp úgy törekednék, mint a többiekére. Az a tény tehát, hogy csak a *tetszést* ígérőnek a jii megvalósulására törekszünk, arra vall, hogy az emberi elme magát akkor, mikor amaz óhajtott dolgot csak képzeli, valamiben szegényebbnek, valaminek *hiányát* érzi, olyasminnek, mit a valóság megadhatna; s ez nyilván, nem egyéb, mint a kérdéses érzet-tónus, mely ha íenti megállapodásunk szerint a képzetben megvan is, mindenestre oly csekély mértékben van meg, hogy elménk meg sem érzi.

Végső megállapodásunk tehát az, hogy a képzet és megfelelő érzet közti különbség abban az esetben, ha élénk, tónusos érzetekről van szó, sokkal több, mint csupán fokbeli különbség, mert a képzet ez esetben nem pusztá arányosan kibebített kiadása az érzetnek, hanem torzképe, minthogy ennek egyik eleme a képzetben aráintalanúl jobban megkisebbedett, mint a többi, a qualitativ rész. Ellenben, ha közönbös érzetekről van szó, *lehet* a képzetet az érzet arányosan kibebített másának tekintenünk, a mennyiben legalább semmivel sem bizonyíthatnók azt a föltevést, hogy ezen érzeteknek a valóságban is alig érezhető tónusa a képzetben még nagyobb mértékben kibebbednék, mint maga a qualitativ rész.

A normális alakú emberi léleknek ennyi különböztető jegy képzet és érzet között teljesen elég. A felfokozott mellékérzetek még a közönbös valóságot is oly sajátos

zomárlczezal lepik el, hogy teljesen képtelenségnek látszik, hogy az éplelkű elme a kettőt egymással összetéveszse. Azokban az esetekben, mikor nem tudjuk, nyertünk-e érzetet, avagy csak káprázat volt-e az egész, mindössze a figyelem hiánya forgott fenn, s a kérdés egy agyi innervatio megindítása, vagyis, műszó nélkül, a figyelem megfeszítése útján azonnal megoldható. Például mikor nem tudom, hallottam-e harangszót vagy nem. A figyelem szerepe ilyenkor annyi, hogy távoltartja az érzet tiszta élvezetét zavaró, azt meghamisító mellékbenyomásokat. Hogy a főkülönbség képzet és érzet között ezeknek fokában rejlik, az is mutatja, hogy oly lelkiállapotokban, melyeket általán a képzelő erő felfokozódásának szoktak definiálni, — értem a hallucinatio és örület állapotait, — az elme a maga képzezeit tényleg valóságnak veszi. Még jobb védelem a szóban forgó nézetre az a körülmény, hogy a képzelés lelkiállapotát az újabb psychologia olyasminnek tekinti, mint az egyszer megpendített húrnak a kihangzását. Valamint a kihangzás csak abban különbözik az első megpendített hangtól, hogy ennél gyengébb: úgy a képzelés lelkiállapotát is egyszerűen az idegek egy gyengébb felhangoltságának fogjuk definiálhatni, mint a milyen az érzés. Következik, hogy ezen gyengébb hangoltságból előálló képet — a képzetet — is csak fokban különbözőnek, azaz gyengébbnek fogjuk tekinthetni, mint a mely az első megpendítésből — az érzésből, — keletkezik. Nem tartom elfogadhatónak azt a Horwicz-tól javasolt pótlását eme, különben csak hypothetikus, fok-theoriának, mely szerint azt fogadjuk el a lélek fő ismertető jelének képzet és érzet között, vájj ön önkényüleg meg lehet-e az illető *P* képet változtatni, vagy nem. Ha igen, úgy merő képzet, ha nem, valóságos érzet forogna fönn (I. Th. u. o.). — Nem tagadom, hogy e módszerrel az, a ki hallucinációkban szenved, sokszor eligazodhatik az iránt, vajjon pusztá káprázat-e, avagy valóság, a mit lát; csak azt hibáztatom, ha valaki ezt a módszert ott hozza fel, a hol egy általános, a normális hangulatú lélek részéről minduntalan alkalmazásba vett eljárás képezi a kérdés tárgyát. Az egészséges embernél a képzetek bizonyára soha nem lesznek a valóságos érzethez olyannyira ha-

sonlók, hogy ilyen elbírálásmódhoz kellene folyamodnia, — s még kevésbé fogadom el, hogy ahhoz tényleg folyamodnék, vagyis, hogy ezen az alapon ítélné meg, vajjon nyert-e valóságos érzetet, vagy nem.

Az eddigiek tanulságait ráalkalmazva az általános tagadó ittlétek keletkezésének kérdésére, azt kell elfogadnunk, hogy a midőn a szemlélő elől A benyomás elragadtatik, nála a világos, esetleg élénk tónustól színezett szemlélő állapot helyett egy homályos, halvány, tónusban szűkölködő lelkiállapot áll be. A laikus, illetőleg a pszichológus okoskodás finomságaihoz hozzá nem szokott elme mármint hajlandó volna ily módon szóni tovább a gondolatot: „mihelyt a szemlélő egy új, az érzőtől ily határozottan különböző lelkiállapotba jutott, indítottnak érzi magát, a rajta végbement változást egy bizonyos, a külső helyzetre, a tárgyi világra vonatkozó ítéletben ki is fejezni, t. i. ebben: „A nem hat”. Ez pedig alapjában nem más, mint az általános tagadó ítélet”. Ez az első tekintetre igen tetszetős és itt közvetlenül kínálkozó okoskodás azért nem helyes, mert az általános tagadó ítélet nem indulatszó, mely a mindannyiszor beálló lelkiállapotoknak volna egyszerű megnyilatkozása. Ez az ítélet: „A nem hat” nyilván a felismerését foglalja magában annak, hogy most olyan állapot állott be, a mikor az „A hat” ítélet nincsen helyén. A pszichikai tényálladéknak leírása tehát nem teljes, ha csak annyit ismerünk el, hogy a lélek akkor, a mikor általános tagadó ítéletet mond, más lelkiállapotban van, mint mikor a megfelelő állítót mondja, — hanem hozzá kell tennünk: a léleknek egyszersmind szeme előtt lebeg, emlékezetében él ama másik lelki állapot, s nem, mivel most más állapotban *van*, hanem mivel állapotát másnak *találja*, azért határozza el magát egy, az előbbitől különböző, az általános tagadó ítéletre. Állapotváltozást elszenvadni és e változásról tudomásának lenni két dolog. — Az érzet eltűntével e feltevésünk szerint két különböző emlék marad fenn. Az egyik az érzet kvalitatív részeinek az emléke, melyeknek összesége adja a sajátlag ú. n. képzetet, a másik ez a *mellékgondolat*: „az általam így elgondolt kvalitatív jegyekbe? tulajdonkép más közérzet tartoznék, mint a melyet tényleg

érzek”. A szemlélőnek szóval a képzettársulás törvényénél fogva akkor, a mikor a kérdéses kvalitatív jegyeket fejében tartja, eszébe jut az a közérzet, melylyel ama kvalitatív jegyek össze voltak kapcsolva, s azt találja, hogy ez a közérzet most nem jár együtt ama tényleg csak gondolt kvalitatív jegyekkel. Közérzetnek nevezem itt, hogy egy szóba foglaljam össze, azokat az érzéseket, melyek az érzés fokából és tónusából állanak elő. Ezen tekintetben vesz észre a lélek változást akkor, mikor *A nincs*, — persze nem oly értelemben, mintha tudná, hogy az érzet-tónus az, a miben nála változás állott elő, hanem észrevesz mindenesetre annyit, hogy most *valami* nem úgy van, mint volt annak előtte, bár nem tudja megmondani, hogy mi az, a minnek a hiányát érzi.

Engedtesék meg ezt népszerűbben kifejeznem. Az elmén kétféle állapot constatálató. Az egyik az, a mikor valamely érzetnek tényleges hatása alatt áll: ez az érző állapot; a másik az, a mikor az érzet nem hat, de az elme az érzetre gondol: ez a képzelő állapot. Mind a két állapotnak megvan, hogy úgy mondjam, a maga külön íze; ez az, a mit főnnebb közérzetnek neveztem. (Persze ennek nem az az értelme, hogy magának az állapotnak volna valami külön érzete, vagy a mint itt neveztem, íze, — hanem az, hogy mind. a két állapotom érez más-más ízt, azaz közérzést a lélek; más-más íz van velők összekapcsolva és bélyegzi meg ez állapotokat). Ez nagyon fontos dolog, mert a lélek tisztán ezen ízeknél fogva tudja ez állapotokat egymástól megkülönböztetni. Miért állítja az egyén, hogy *A* érzet, melyre gondol, tényleg nem hat reá? Felelet: azért, mert most nem érzi azt az ízt, melyről tudja, hogy mindig érzi, ha *A* érzetet hatásban levőnek mondja. Ha pedig észreveszi, hogy az az íz, melyet a képzelő állapotban érez, nem az, mint a melyik jellemzi az érző állapotot: vajjon nem az következik-e ebből, hogy a lélek visszaemlékszik az érző állapot ízére, vagyis, hogy ennek az íznek az emléke — mintegy utóíze — ő benne megmarad, ezzel méri, ezzel hasonlítja össze a képzelő állapot ízét, s így constatálja aztán a kettőnek különböző voltát.

Megjegyzendő itt, hogy ez a fejtegetés egyáltalán nem

érinti azt a kérdést, vajjon akkor, mikor a lélek nem valamely egyszerű érzettől, hanem egy tárgytól nyilatkoztatja magát meghatottnak, — ez a tárgy, melyet mi mindenkor csak mint különös módon projiciált érzettömeget vagyunk képesek felfogni, mint ilyen, a mi szemlélő képességünkől függetlenül csakugyan jelen van-e vagy nincs? Ez metaphysikai kérdés, mely a mi fejtegetéseinkhez nem is tartozik. Én éppen csak azt a kérdést feszegettem, miért nem mondjuk akkor is, hogy valami tárgy van előttünk, mikor csak gondolunk reá, és itt eldöntetlenül hagyom azt a kérdést, vajjon ennek az Ítéletnek: „egy tárgy van előttem”, van-e vagy nincs metaphysikai alapja, és jogosultsága. Tény, hogy, néha indítottunk érezzük magunkat arra, hogy egy tárgyat előttünk létezőnek mondjunk, — máskor meg, hogy annak ittlétét tagadjuk. S a kérdés csak az volt, mi indít minket e megkülönböztetésre? Erre csak a lélek érzelmvilágában lehet feleletet keresni; de sohasem a tárgy természetében, objectiv tényálladékokban, szóval metaphysikai okokban, mert minden tárgy . ránk nézve csak érzetszoport, s minden Ítéletnek indító oka csak érzet és képzet, mert az ítélet maga lelki functio.

A mi már most az általánosan tagadó Ítélet megszülemlésének körülményeit illeti: bizonyos,, hogy azt nem valami philosophiai okoskodás, a paradoxonok kérdésének hajlama szülte meg, s nem egy távoleső, az adott jelennel *tényleg* össze nem függő *valami* képezhetette az első illetén ítéletnek a tárgyát. Egy egészen concret alkalomnak, oknak kellett főnforognia, hogy az ember a távollévőt a maga beszédébe bevonja. Tudjuk, hogy az általános tagadó ítélet emlékezőt kíván, vagyis az eltűnt érzeteknek képzet alakjában való megtartását. Már most milyenféle benyomások lehetnek azok, melyek a gyermek lelkét annyira be tudják tölteni, hogy még távollétiökben is visszagondol rajok? Mi lehet az, a minnek ő a hiányát érzi? mert, hogy érzi, az mutatja, hogy ítéletében éppen a hiányát emeli ki ennek a valaminek. Nyilván. nem más, mint a kellemes és kellemetlen érzettel járó benyomások, de semmi esetre sem azok, melyektől, kjözönbösnek maradt; mert hisz a gyermekben a bár korán jelentkező elméleti érdeklődés még sincsen oly nagy fokú, hogy más,

mint csak testi érzületét érdeklő benyomásokat tartott meg lelkében akkor, mikor kívülről más jelenségek kínálkoznak. Ezért én azt tartom, hogy a kellemes és kellemetlen az az indító ok, mely egy, a külső világtól különböző belső világnak a megalkotását s ezzel párhuzamosan az adott világnak bizonyos ideálok szerint való mérlegelését előmozdítja, — mert ez, az ideálok szerint való megítélés, a szelleme az általános tagadó Ítéletnek. Az első alkalom, melylyel a gyermek élvezete megszakadt, a mikor a kellemes benyomás elsiklott előtte, a nélkül, hogy élvezetével jól lakott volna, — az első alkalom, a mikor egy kínos benyomástól megszabadult, vetette meg belvilágának alapját, mert minden szándékos közreműködése nélkül megrogzik elméjében egy, a külső valóságtól különböző képe az élvezetnek avagy fájdalomnak, melyre visszagondol, s melyet a jelennel összehasonlít. Az eltűnt benyomásnak kellemes volta, s hozzá képest a jelennek sivársága, — vagy akár megfordítva, a jelennek csillapító természete a szerencsésen eltávozott benyomások kínos voltához képest, szóval az egymást követő két benyomás érzet-tonusában nyilvánuló *ily határozott* különbség: ez okozza, hogy a gyermek megszűnjék a mindenkori adathoz ragaszkodni, és hogy elméjében egy kép, t. i. az élvezet vagy fájdalom kútforrásának képe megszilárduljon, hogy összehasonlításokat eszközöljön jelen és múlt állapota között, mely hasonlítását utóbb ezen ítéletben fejezi ki: „A nincs”.

Valamint a gyermek eredetileg csak a kellemes természetű benyomásoknak a hiányát veszi észre, úgy a serdülő és a felnőtt ember egyebekét is, a mennyiben t. i. érdeklődik irántok, — megjegyezvén, hogy az érdeklődés is oly adatok felé szokott fordulni, melyeknek segítségével közvetlenül, avagy hosszabb-rövidebb utón valami kellemes érzetet sikerül megszerezni avagy kellemetlent eltávolítani. Tény, hogy csak olyasminek hiányát tartjuk constatalásra érdemesnek, a mi iránt érdeklődünk.

Íme a múlt-ítéletről akartunk szólni, és csupa tagadó Ítélet bonczolgatása lett belőle. Nem volt digressió. Mert tény, hogy mindaz, a mit a tagadó ítéletről mondtunk, ráérthető a múlt-ítéletre is, melyről tudjuk, hogy csak a tekintetben különbözik a tagadótól, hogy minden múlt-

ítéletet lehet tagadó jelennel, de nem minden tagadó jelen-ítéletet a megfelelő múlttal helyettesíteni. Nem minden „nincs” = „volt”, de minden „volt” = „nincs”, — a mit a magyar szóbeszéd, „volt, nincs” is elismer, mely nyilván azt akarja mondani: „volt = nincs”. Azt a körülményt azonban, hogy a múlt-ítéletek helyébe tagadó jelen-ítéleteket lehet iktatni, itt munka-megtakarításra nem zsákmányolhatjuk ki. Mert először már az, hogy az emberiség mégis *nem* határozza rá magát a múlt-ítéleteknek egyszerű kiküszöbölésére, azaz, hogy nem mond a „volt”-ak helyébe egyszerűen „nincs”-et, már ez a körülmény is, egybevetve azzal, hogy nem minden *nincs* = *volt*, rámutat arra, hogy az emberiség valami több, illetőleg más értelmet érez a múlt-ítéletben, mint a mennyit a tagadóban. Kérdés, mi ez a több, avagy általánosabban megfogalmazva, mi a teljes értelme a múlt-ítéletnek?

Erre a kérdésre, minthogy az ítéletek jelen, tényleges értelmét csak úgy ismerhetjük meg igazán, ha annak fejlődése menetét is ismerjük, az összehasonlító nyelvtudomány segítségével fogunk megfelelni, — miért is kénytelen lesz az olvasó, félretéve egy nagyon is indokolatlan berzenkedést a „philosophiai munkában nyelvtudomány!”-tól, egy darab időre ezen térre elfáradni.

2 A múlt-ítélet értelme.

a) *Általánosságok és verbum substantielle.*

Semmi méltányos ember sem fogja azt várni, hogy az itt hirdetett vizsgálódás az összes meglévő nyelvekre terjeszkedjék ki, s én azt hiszem, eleget tettem a relativ teljesség követelményének, ha a nyelveknek Müller Miksától meghatározott három nagy köréből, t. i. a tőváltoztató, ragozó és egyszótagos nyelvek nagy sokaságából csak egy-egy családot, illetőleg individuumot mutatok be. A hajlító nyelvek sorából az *indogermán* nyelvcsaládot fogjuk vizsgálni, vagyis annak az ősnépnek nyelvét, melynek köréből a mai nyugati műveltségünk kiindult, s mely népnek szellemi gazdagsága avval a reménnyel kecsegtet, hogy a nyelvalkotás terén s éppen idői kifejezések dolgában jelentőséges leletekre fogunk akadni. E nyelvcsaládból is csak azokat a nyelveket mutatjuk be, melyek könnyebben hozzáférhetők, és melyeknek grammatikai¹ anyaga teljesen fel van dolgozva, milyen a görög, szanszkrit, német és latin, — másrészt meg egészen elmellőzzük a román nyelveket, melyek a latinból származván, semmiféle új, eredeti alakot az időkifejezésre nem fejlesztettek. Már maga a latin nyelv is, mint látni fogjuk, sok egészen jelentésteleenné vált alakot használ a múlt-értelem kifejezésére, s a román nyelvekben ezeknek csak hangtanilag módosult formáit találjuk.¹ A ragozó nyelvcsaládok sorából nagyon ide illenének a hozzánk nemzetiségünkönél fogva közel álló *ugor* nyelvek,² — s végül az egytagúak köréből a sok tekintetben tipikus *ehinai* nyelv. E fejtegetés, ismétlem, egyáltalán nem lép fel a teljesség igényével, s inkább csak mutatványt akar adni a nyelvalkotó szellem műhelyéből. Mindazáltal meg kell jegyezni, hogy *e* nyelvcsaládok eljárásából következtetést lehet vonni általán *a* nyelveknek eljárása módjára időkifejezés tekintetében, — nem mintha azt szabadna következtetnünk, hogy az itt kialakított exponensek az

¹ Ezt Diea: „Grammatik der Romanischen Sprachen” (Bonn 1869-72. III. kiad) czitni munkája II-ik kötetének átkutatása alapján mondom (L. a 143. laptól.)

Ezt írtam ezelőtt nyolez évvel, a mikor az egyetlen számbaveendő forrásmunkának, Budenz „Ugor nyelvek összehasonlító alaktana” II. részének a megjelenését még vártam. Ma, hogy felejthetetlen érdemű hazai nyelv-tudósunknak kora halála e reményemtől elütött, az ugor nyelvekre vonatkozó fejezetet kidőlgöztlenül kényszerülök hagyni.

„összes többi nyelvek” körében is elő fognak fordulni, hanem mert általános körvonalakban jelzik azt a módot, melyet a nyelvek az idői s. különösen a múlt értelemnek kifejezésénél követnek. Erre t. i. más mód, mint az ilyen vagy amolyan *körülírás*, avagy a direkt, ezen és rokon czéloknak szolgáló *képzedlemmel való kifejezés* nem is lehetséges, s e módok mindegyikére a választott szűk körön belül is találunk elég mintát. Mondhatjuk tehát: ex uno disce omnes!

Itt mindenekelőtt tisztába kell jönnünk a pusztá létezését jelentő ú. n. segédigének (verbum substantiale) az értelmével, melyet a tagadó ítéletek typusának jelzésére idáig is sűrűen használtunk, s mely különösen az indogermán nyelvekben sok helyütt ott szerepel, a hol idői, különképen múlt-értelemet kell kifejezésre juttatni. *Okvetlen* szüksége van erre az igére nemcsak az indogermán, de az ugor s előreláthatólag minden más nyelvnek is akkor, ha valamely névszó-jelzetté tárgynak a jelenből a múltba történt átlépését akarja megértetni, de *tényleg* alkalmazza ott is, hol ige-jelzette cselekvésnek elmúlását (illetőleg elmúlt voltát) kell kifejezni (szűkebb körben az indogermán nyelvcsalád, tágabban az ugor), noha erre az értelemre mind a két nyelvcsalád közvetlenül az ígegyökéren alkalmazott képző-elemeket, exponenseket fejlesztett ki. A tényálladék más szóval, röviden az, hogy múlt-exponensét minden nyelv, — már t. i. a melyik ilyet egyáltalán kifejlesztett, — tisztán csakis igei fogalmak elmúlásának jelzésére használja (ott sem mindig), míg ellenben a névszói fogalmak elmúlását oly módon érteti meg, hogy ez exponensét egy, látszólag csak az illető alanynak *jelenlétét* kifejező *igéhez* ragasztja, mert amaz exponensét kizárólag igék számára tartotta fenn. Ha az *ír* cselekvés megszűntét akarom valakinek tudtára adni, azt mondom egyszerűen: »írt«, de ha egy pecsét eltűnését akarom megértetni, kénytelen vagyok azt mondani: „apecsét itt volt” vagy „eltűnt” sat. — Kérdés tehát, mennyiben rokon egymással ez a kétféle múlt-kifejezés, s nem kell-e a „volt” szót, mely egyrészt, mint látjuk, főnévi fogalmak, elmúlásának jelzésére való, másrészt meg, mint alább fogjuk látni, számos indogermán perfectiv igealaknak képezi lényeges alkotórészét, valami különös, tisztán csak az elmúlás tényének jelzésére rendelt szónak tekintenünk? A laikus ugyanis, valamint egyrészt hajlandó lesz, kiindulva a mai nyelvhasználatból, az „A van” alakú ítéletben a „van” igét tisztán a jelenlét kifejezőjének tekinteni: úgy másrészt a „volt” igét az elmúlás tényének jelölésére teremtett szónak fogja tartani.

Itt először is meg kell jegyeznünk, hogy a „van” ige alapjában nem jelent jelenlétet, későbbi téves felfogások elkerülésére pedig ki kell emelnünk azt, hogy ezen igének a gyökeréről — bármit jelentsen az, cí sak oly kevés okunk van feltenni, hogy azt, a mit jelent, egy bizonyos időphasisra, pl. jelenre vagy múltra vonatkozólag jelentené, miként más ige-gyökérnek a jelentése sem fűződik egy bizonyos időphasishoz, hanem jelenti a maga tartalmat tisztán mint ilyet, minden időre való vonatkozás nélkül. Az idői

vonatkozás járulékos elem szokott lenni az igéken, melyet a nyelv soha a szónak eredeti értelmébe fel nem vesz, hanem mindenkor csak az eredeti szóalaknak bizonyos módosításai segítségével szokott kifejezni. Továbbá tudni kell, hogy a szóban forgó, ma már csak a pusztán elvont „létezés”-t jelentő *verbum substantiale*-t a nyelvtudomány kutatásai alapján oly igékkel kell közös eredetűnek tekinteni, melyek egyáltalán nem pusztán létezés, hanem a létezésnek egy egészen konkrét fajtát, a „lakás”-t, „maradás”-t, „ülés”-t, „állás”-t stb. jelentik. A mi nevezetesen az indogermán lét-igét, első sorban a szanszkrit *bhū-* és *as-*gyökereket illeti, — melyeknek elsőjét a nyelvtudósok a német „bin” és őslatin „fuo”, valamint az újabb „fui”, „futurus” és „fore” igék alapszavának veszik, míg az utóbbi a latin és görög *έβ-(ε)ίμ* és „eram”, „sum” [= *esum*] igékben, valamint a német „sein” és „ist” igékben él, -v e szanszkrit *bhū-*gyökre nézve megjegyezzük, hogy a görög *φνω* (létrehozok) igével tartozik együvé,¹ valamint, hogy egy gót „wohnen” jelentésű igének („bauan”) is az alapszava. Az *as-*gyökre nézve pedig tudni kell, hogy azt a szanszkritban *ás*= ülni is helyettesíti, 9 ezért Bopp valószínűnek tartja, hogy az *as-*ige ebből az ülést jelentő *as-*ból származott. (*»Es ist nicht unwahrscheinlich, dass das verb. subst. nur eine Kürzung der Wurzel ás- sei, und dass überhaupt in keiner Sprache der abstracte Begriff des Seins der ursprüngliche eines Verbum'a sei.«* L.: „Vergl. Gr.” II. kötet 509. §.) Ugyancsak Bopp a „war”, „wäre” (gót: „vas”, „vesjau”)-féle alakokat *fit* szanszkrit *vas-* = „lakni” gyökekből származtatja, melynek praesens („visa”) a gótban már „bleiben” jelentést vett fel. (U. 0.) — Talár az sem éppen lehetetlenség, hogy az *as-*, *ás-* és *vas-*gyökök csaiç egymásnak a differenciálódásai, vagyis, hogy itt egy és ugyanaz *fit* szó forog fönn, különböző, egymásra könnyen visszavezethető alakokban, melyek idővel vettek fel különböző jelentéseket.

A magyar *val-* *vol* igékről tudjuk, hogy az ilyen concretebb jelentésekben is fordul elő, mint „valakinek jó volta” és „arra való”. Budenz („Magyar-ugor összehasonlító szótár”. Budapest 1873.-81; lásd 592-3 lap) ez igét olyan concretebb jelentésű gyökerekkel veszi közös eredetűnek, milyen az észti: *ole-* — *sein*, *bleiben*; erza-mordvin: *nie-* *sein*, *verweilen*, *geschehen*; | vogul: *ol-* = *sein*, *bleiben*, *verweilen*, *leben*; | kondai vogul: *ol-* = *sein*, *bleiben*, *leben*, *wohnen*; i északi osztják: *ut-*, *vul-* = *sein*, *sich befinden*, *verweilen*; I irtisi osztják: *ud-* = *sein*, *leben*; | lapp: *orro-* = *esse*, *manere*; | finn-marki lapp: *orro-* = *sein*, *sich aufhalten*.

Mindez, igaz, csak feltevés és nem bebizonyított igazság, de oly feltevés, melyet hangtani és az illető nyelvek közös eredetére valló másnemű bizonyítékok nagy mértékben valószínűvé tesznek. A lét-ige eredeti jelentésére nézve pedig mindebből logikailag két lehetőség áll elő. Vagy eredetileg jelentett az ugor, illetőleg indo-

¹ Curius G. a „fetus” „fecundus” és „futuo” szókat is származtatja belőle. (L. „Grundzüge der griechischen Etymologie” V. kiad. Leipzig 1879.)

germán ősnyelvnek verb, subst.-ja, (tehát az az alak, mely mind-egyik nyelvcsaládon belül a felhozott igék közös alapszavának tekintendő), pusztá elvont létezését, s vette fel utóbb az illető származék-nyelvekben, vagy még talán az ősnyelv körén belül, hol az egyik, hol a másik concrétébb jelentést (mint a milyenek: lakni, maradni, élni) — vagy pedig eredetileg volt már magában az illető ősnyelvben valami ilyen concrétébb jelentése ennek a verb, subst-nak, s halványodott el utóbb pusztá elvont értelmű „lét-igévé”. Alapjában mind a két feltevés megállhatna, mert arra is találunk elég példát, hogy a szónak eredetileg általánosabb, tehát elvontabb értelme a nyelvekben idővel szűkebbre szorul, s arra is, hogy eredeti concret jelentés-árnyalatok idővel feledésbe mennek, minék folytán a szó teljesen elvont értelművé lesz. A jelen esetben azonban csakis az utóbbi föltevést tarthatjuk valószínűnek, vagyis azt, hogy az indogermán, valamint az ugor s minden más nyelvcsaládnak ősi „lét-igéje” egészen concret dolgot, talán ülést, állást vagy hasonfélélt jelentett. E mellett az szól, hogy nem philosophus elvonnások, a valóság kérgéből mesterségesen kihántott, csak a philosopháló gondolkozásban megszülemlo sublimatiók szokták a még eredeti naivitásában leledző népszellemet elnevezések kifejlesztésére ingerelni, hanem, igenis, a külső világ gazdag színezetű, érzékeket foglalkoztató egész köre, az adott létezőnek érzékelhető viszonyai. Már most a pusztá *lét* mint ilyen csakugyan nem egyéb, mint egy elhalványult philosophus-fogalom. Bármerre tekintünk, pusztá *lét-et* nem látunk sehol, de igenis lakást, ülést, állást stb. Ámbár a népszellemtől nem lehet megtagadni azt, hogy képes egy bizonyos relativ abstractiónak magaslatára fölemelkedni, s nemcsak a szűken egyéninek, hanem a fajnak, az általánosan meglévőnek elnevezésére is szókat fejleszteni (mert hisz minden egyes szava a nyelvnek egy-egy abstractió, a mennyiben több *hasonló* adatnak közös elnevezése), — de a tiszta lét fogalmát mégis oly magas, minden valóság-ízétől megfosztott philosophus abstractiónak tartom, hogy nem hiszem, miszerint a naiv ember ennek fogalmát magában megalakította volna, illetőleg, hogy ennek gondolata lelkét annyira meg tudta volna szállani, hogy indítottnak érezze magát az elnevezésére külön szót teremteni. Philosophus semmik elnevezésére a nyelv nem gyárt szókat, s tény, hogy a legtöbb helyütt, a hol úgy látszik, hogy valamely szónak csakugyan volna ilyen érzékelhetetlen jelentése, a nyelvtudománynak sikerül az illető szónak egy concrétébb jelentését találnia, sőt ezt reá nézve eredetibbnek kimutatnia. Például idézhetnek erre a szintén az érthetlenségig jelentéstelenné fajult határozóknak és a magyar igekötőknek esetét.

Szóval a verbum substantial a maga eredeti természete szerint nem kiváltságos ige a többihez képest, s nem jelent egyebet, mint „válás”-t, értvén ezen eredetileg lakást, vagy ülést stbf., s értvén ezt minden idői vonatkozás nélkül — épp úgy, mint a hogy minden más ige, teszem azt maga a *lakni*, jelent általában lak-ást, s nemcsak éppen jelenvaló lak-ást. E szerint az „A volt” alakú

múlt-élet (hol A tudvalevőleg névszó) tulajdonkép azt jelenti, hogy A-nak „valás”-a, mondjuk: ülése, véget ért. Nincs tehát ez ítéletben más elem, mely idői mozzanatot jelezne, mint az igének exponense, a A betű, — s így látnivaló, hogy *semmi okunk sincsen a múlt-ítéleteket két osztályba soroznunk, a szerint, a mint igei avagy névszói fogalom képezi az elmúlás tárgyát.* Mert a nyelv ez utóbbi esetben is ennek a névszói fogalomnak egy bizonyos cselekvényét t. i. válását (= ülését) jelzi megszűntnek. E szerint tehát az alábbiakban nem kell egyebet vizsgálnunk, mint amaz eljárásokat, melyekkel a nyelvek a múltságot az *igén* fejezik ki, vagyis, hogy miképen jelzik azt, hogy valamely *cselekvés* szűnt meg.

Ha a fent említett nyelvek múlt-exponenseit nézzük, nagy változatosságot látunk nemcsak a tekintetben, hogy némelyik nyelvcsalád tisztán körülírással, más hangzó-változtatással, ismét más raggal fejezi ki a múltságot, hanem a tekintetben is, hogy ugyanegy nyelv rendszeren egynél többet alkalmaz e különböző módok közül, továbbá, hogy több, eredetileg egyértékű alakot fejleszt a múlt-értelem kifejezésére, melyeket utóbb különféle árnyalatok jelzésére foglal le. Ez árnyalatok azonban, a mint egymásután kifejlődnek, úgy viszont le is kopnak, úgy, hogy a különböző nuance-oknak fentartott alakok utóbb ismét egészen egyértékűekké válnak, mint ezt *Bopp* többi között a szanszkrit sok perfectum-alakra vonatkozólag megjegyzi. (Vgl. Gr. 11. 515. §.) Az is érdekes, hogy ez árnyalatok bizonyos tekintetben olyanok, mint a parasit-fejlemények, melyek idővel a törzs erejét felszívják s azt magát elsenevéstetik. A szanszkritnak összes praeteritumai nevezetesen az imperfectumnak és aoristosnak vették fel a jelentéseit, vagyis jelentik a múltban folyónak képzelt cselekvést, úgy hogy e praeteritumoknak eredeti rendeltetése — mely bizonyára nem lehetett más, mint megértetni egyszerűen azt, hogy nem folyó, hanem befejezett cselekvésről van szó — egészen feledésbe ment, annyira, hogy az idő-alakokban gazdag szanszkrit nyelv körülíráshoz kénytelen fordulni, ha valamely cselekvénynek befejezett voltát akarja megértetni. (L. Bopp ib. 513. §.)

De nézzük a főalakokat egyenkint.

b) Indogermán nnüt-alakok.

1. Az *imperfedum*. Alakja a szanszkritban: *alimpám*, görögben: *ἄλειπον* (*λίπ* — hagy, gyökérből), hol a múltságot mind a ket-tőben az *a* ===== *è* előrag (augmentum temporale) jelzi, mert a többi része a szónak nem egyéb, mint a személyragos teljesebb igető. Az ezekkel egyenlő értékű bár alakra nézve különböző latin *noscebam-féle* képzésekben *Bopp* (Ib. 526. §.) és *Schleicher*¹ (296. §.)

¹ Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen.” Weimar, 1876. IV. kiad.

után a nyelvtudósok nagy része összetételt, azaz *afuo* segédigével való körülírást. lát, azt állítván, hogy noscebam „nosce-fuam”-ból vonódott össze; mások ellenben a δ -ben pusztá hiatus-pótlékot, a személyrag előtti *a* hangzóban pedig a görög *Aí/Aowra*-félékben meglevő *a* kötőhangzót sejdítik. Bármiként áll is az ügy, annyit látunk, hogy e magyarázatok egyike szerint sem foglaltatnék a noscebam-ban olyan elem, melyet a perfectiv értelem eredeti hordozójának tekinthetnénk, s ezért ez az értelem itt csak hozzáértés útján keletkezhetett.

2. *A második aoristos.* Alakja a szanszkritban *álipám*, görögben *ελοπον*, másrészt *τρέπω* (= fordítok) igétől: *ετραπον*. Ez alak, mellőzve az egytagú *í*-OS töveknek hangváltozását, csak annyiban különbözik az imperfectumtól, hogy nem a megkövült, hanem a tiszta tőhöz járult az augmentum, s így múltságot jelző elem benne szintén csak ez lehet, valamint a helylyel-közzel fellépő hangváltozás. Bopp (Ib. 575. §.) ilyen aoristos-oknak tartja a *scidi*, *fidi* stb. rövidhangzós latin alakokat, míg mások bennök reduplicatióját vesztett perfectumot látnak. Szerzőnk egyébként megjegyzi azt is (Ib. 516. §.), hogy a második aoristos és az imperfectum eredetileg valószínűleg egyértékű alakok voltak; továbbá, hogy az egyszerűbb alakú aoristos-forma régibb keletűnek látszik, és hogy éppen rövidebb volta indíthatta a nyelvet arra, hogy oly cselekvések kifejezésére foglalja le, melyeket a múltban csak pillanatig tartóknak és mellékeseknek akar jelezni.

3. *Az eísá aoristos.* Szanszkrit alakjai közül az, melyből a görög forma fejlődött, így hangzik: a'dik sham = *ελοικ ὄα* (*οείκνυμι* τ - mutatok igéből). Feltűnik itt az *s*-elem, melyről Bopp (Ib. 542. §.) azt tartja, hogy nem egyéb, mint az *as* létigének maradványa. Ő szerint itt két elem jelölné a múlt-értelemet, t. i. az augmentum és a létige. A latin nyelvből ide vonják, vagyis szintén aoristosoknak tekintik a jobbra *c*, *t*, *p*-végű töveken fellépő *Sí*-perfectumokat, mint *rexi*, *dixi* stb. Ezekre nézve nyilvánvaló, hogy a múlt-értelemnek bennök másféle exponense nincsen, mint az *s*-rész, melyet, feltéve, hogy valóban a létige maradványa, csak azon esetben lehetne a múlt-értelem eredeti és jogos kifejezőjének tekinteni, ha helyesnek bizonyulna a nyelvtudósok feltevése, t. i. hogy az egész *si*-elem, melyet itt látunk, nem a pusztá töve a létigének, hanem ennek régibb *midt* alakja. E szerint tehát a szanszkrit és görög aoristosbeli *s*-elemnek is múlt-kifejező értéket csak akkor tulajdoníthatnánk, ha ez az *s* nem a létige pusztá tövének, hanem múltalakja maradékának volna tekinthető; mert fennebb megjegyeztük, hogy maga a pusztá létige még semmiféle idő-phasist sem képviselhet. Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a szanszkrit és görög aoristosokon más elem, melyet biztossággal a múlt-értelem hordozójának lehetne tekinteni, nem található, mint az augmentum. Azt, hogy az *s*-es alaknak magában is, augmentum nélkül, van múlt-érfelme (lásd az augmentum nélkül fellépő conjunctivus és optativus alakokat) itt megállható ellenvetés szamba nem vehetjük, mert

a nyelv, fejlődésének későbbi folyamatában, saját szóalakjait érti félre, s olyasmit érez valamely szóalakhoz tapadt értelem hordozójának, a mi eredetileg mást jelentett. Példa akad bővenj

4. A *perfectum*. a) Szanszkrit alakja: *tu-tópa*, görög: *τέτνφα* (*τόπτω* = verek igétől). A görögben jelzi a cselekvés befejezett voltát, míg a szanszkritban rokonértelmű az aoristossal. Szemet szúr itt egy κ -elem, ilyen szóokban, mint *βεβονλενχα*. Ez az elem csak magánhangzón és folyékony betűn végződő tövekhez járul; Bopp e κ miatt, melyet szintén s-ből valónak tart (tekintettel az *ε&ηχα*, *εωχα-féle* aoristosokra), a *perfectumot*, hasonlóan az első aor.-hoz, as-igével alakulnak, azaz összetételnek tartja; mások ellenben¹ az *εχω* = birok ige lappangását sejtik és ehhez képest a *x-s* alakokban a *haben-nel* körülírt német *perfectumok* mását látják. (Előfordul az *εχω* tényleg az új-görögben is: *είχα γνωρίβει* = ich hatte gekannt.) * Bármiként áll a dolog, a *x* mindenesetre *secundair* fejlemény. Pott egyenesen pusztá hiatus-pótléket lát benne (u. o.), mert tény, hogy a szanszkritban hiába keressük és hogy a görög igen sok *perfectiv*-alakot képez κ nélkül is (az u. n. II. perf.-ok). Pontosabb e jelenségnél, hogy a hangváltozás nyomaira is ráakadunk a görögben, még pedig a fentemlített egytagú «-töveknél: *εφ&αρκα* (*φ&είρω* = rontok). [Nem tekinthetjük azonban valódi hangváltozásnak a rövid hangzó pusztá megnyújtását, mint *τιμάω*-ből *τεχψψ,α*, mert itt éppen a hosszú hangzót kell eredetinek tartani. E szerint tehát a κ elemet, mint lényegtelenet elmellőzve, melyet — Bopp feltevését fogadva el — mint pusztá *verbum substantiale*-részt, úgy sem lehetne a múlt-értelem kifejezőjének tekinteni: azt kell mondanunk, hogy a görög és szanszkrit nyelvekben a múlt-értelemnek karakteristikus *exponense* nem más, mint a *töktöztetés* (*reduplicatio*), valamint a, bár csak helylyel-közzel s tényleg a *kettöztetés*ssel együtt fellépő *hangváltozás*.

h) Ha most a *latin perfectum*-képzéseken tekintünk végig, találunk itt 1) oly igéket, melyek más múlt *exponens*t, mint *kettöztetést* egyáltalán nem tüntetnek fel. Ilyen a *cu-curri*, *di-dici* stb., *cnrro*, *disco* *praesensek* mellett. A *perfectumnál* karakteristikusnak látszó *i-t* t. i. a nyelvtudomány a görög *perfectum*-végi «-val tartja azonosnak, s ezzel együtt pusztá, *kötőhangzónak*. Vannak 2) oly igék, melyeket némelyek *elkopott kettözése*eknek tartanak, éppen rövid hangzójukra való tekintettel, mások pedig *aoristosoknak*. Ilyen a *scidi*, *fidi* stb. (lásd erről fennebb). Találni továbbá 3) oly *perfectumokat*, melyeket a nyelvtudomány régi *maradványok* alapján határozottan *kettözése*eknek ismer fel, milyen az *egi*, *fregi*, *cepi*, *ago*, *frango*, *capio* alakok mellett. Úgy látszik, hogy ez alakokon a megvolt *kettözés*hez még *hangváltozás* is járult, mint a *perfectum* kifejezésének egy fennebb jelzett második módja. Ez azonban *tévedés*, mert a *hangváltozás* itt tisztán a *közbeneső mássalhangzók*

¹ Említi Pott a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* lti-ik kötetében („Verschiedene lezeichnungen des Perfect's . . .”) csiuiü csikk).

kilökése után fellépő összevonásnak az eredménye (*egi pro agagi*). Vannak továbbá a latinban 4) oly alakok, melyek a kettőztetést ma is tisztán megőrzik, de ezenkívül a tőhangzón is változtatnak. Ilyen a *cecini*, *peperi*, *fefelli*, *cano*, *pario* és *fallo* tövek mellett. Úgy látszik azonban, hogy ezen alakokban sem szabad a hangváltozást a perfectum egy második kifejezése módjának tekinteni, mert a hangváltozás itt inkább a meghosszabbodott alakból megmagyarázható hang-elsatnyulás, mintsem hangfokozás; tehát olyan, mint „in-frango” helyett *in-f ringó* az eredeti *frango* mellett. Találni a latinban még 5) olyan perfectumokat, melyek a praesenssel egyenlők. Ilyenek az *w*-tövekéi, mint *ruī*, valamint számosabb hosszú tőhangzós gyökér, melyenek *pandi*, *de-fendi*, melyeken tehát — feltevé, hogy mindig így hangzott a perfectumuk — nem volna semmi elem, mely a perfectiv értelem eredeti, jogos hordozójának volna tekinthető. E szerint a perfectiv jelentés ezekhez csak hozzá volna értve. A köztudalom a múlt-értelem hordozójának itt a más alakú személyragokat, nevezetesen az *i*-elemet érzi, pedig hát éz pusztá kötőhangzó.

Minthogy a *-si* végű perfectumokról már megemlékeztünk, még csak a lényegileg azonos *-ui* és *-w'*-féle perfectum-képzésről, az *a* és *i* törzsű igéknek e *characteristicum*áról kell szólnunk. Ezekről (vagyis az *amavi*, *docui*, *audivi*, *colui*-féle alakokról) *Bopp* azt tartja (Ib. 558. §.), hogy *ama-* (*doce-*. . .) *-m*-ből keletkeztek, azaz hogy itt az ige-törzs a perfectiv-alakú létigével van összetéve. Mások ellenben a *v*-ben pusztá pótlását látják annak a hanghézagnak, mely a hangzón végződő ige-törzs és a hozzáilleszkedő *t*-kötőhangzó között beáll. Azt a körülményt pedig, hogy ilyen *-ui* perfectummal mássalhangzós töveken is találkozunk (*col-ui*), a hibás analógia egy jelenségének tekintik, vagyis úgy magyarázzák, hogy a köztudalom az *ifi*-alakot tekintette perfectum-képzőnek és fűzte hozzá mindenféle más perfectum-képzésre alkalmatlannak érzett szótőhöz. Látnivaló, hogy e magyarázat mellett a perfectiv-értelemnek az *ui* *-w* -féle képzéseken semmiféle eredeti kifejezője sem maradna, vagyis, hogy ezek olyan alakok volnának, mint a fentemlített *pandi*, *defendi*.

Az egészről azt a tanulságot vonhatjuk, hogy a múlt-értelemnek a latin nyelvben más sajátképeni exponense nincs is, mint a *reduplicatio*.

c) Nézzük mármost a *német* nyelvet, hol az igék perfectum-képzés dolgában tudvalevőleg két nagy csoportra oszlanak; olyanokra t. i., melyek a tőhangzó változtatásával, és olyanokra, melyek egy járulékos *t* elem felvételével képezik a múlt-alakot. Az előbbieket *Grimm* után *erős* igéknek, az utóbbiakat *gyengéknek* nevezi a nyelvtudomány. A mi először is az *erős* igéket illet, találunk itt (1, *Schleicher A.*: Die deutsche Sprache) 1) oly igéket, melyek *a*-tő mellett *-vel* képeznek perfectumot. Ilyen a *schlafen*, *halten* stb. Ezekről azt kell megjegyeznünk, hogy a rajtok jelentkező hangváltozás, egyáltalán nem olyan jelenség, melyet a perfectiv értelem

külön kifejezése módjának kellene tekinteni, mert a gót nyelv, mint a németnek legrégebbi rokon nyelve, ez igéknek perfectumát határozottan reduplicálnak tünteti fel, s így a mai *-ie* csak a közben volt mássalhangzók kiesésével beállott összevonásnak eredménye. A mai *hielt* tényleg a gót *haihalt-ból* keletkezett. — Vannak 2) oly igék, melyek *i* praesens-alak mellett α -val képeznek perfectumot. Ilyen *essen*, *messen* stb. Itt a nyelvtudomány hangtani okokból az *a*-tövet tartja eredetibbnek, s hozzá képest a *pfaesensét* hangváltozásnak. Minthogy nem valószínű, hogy a nyelv a befejezett értelmű igét választotta volna alapul az elnevezésre, vagyis, hogy valamely igefő eredetileg a befejezett állapotú cselekvést, s nem tisztán magát a cselekvést jelentette volna, úgy, hogy a nyelvnek hangváltoztatáshoz kellett volna folyamodnia, ha az absolute vett, pusztá cselekvést akarja vala megjelölni: tehát azt kell feltennünk, hogy a praesens is valamikor α -val képződött ezeken az igéken és hogy a mai *i*-alak ennek csak elsatnyulása. E szerint a szóban forgó igék hasonlóak volnának a latin *cudi-félékhez* [1.43. I. 5) a.], a mennyiben rajtok a perfectumnak sajátképi kifejezője hiányzanék. Ma persze az α -alak közötti szembeötlő hangkülönbség elég arra, hogy a nyelv az egyik alakot, az *a*-t nevezetesen, a perfectiv értelem képviselőjének érezze. — Az emiitettekén kívül vannak végre 3) többrendű olyan igék, melyek, habár praesens-alakjukat a tőhangzó elváltoztatásával képzik, mégis újabb hangváltozásnak vetik alá tövüket a perfectumban. Ilyen a *trof* (középfelnémet *trouf*) *triefen* igéből, *truf* gyökér mellett. Megjegyzem itt, hogy az u. n. múlt-idejű igék, milyen a *können*, *müssen* stb., különös számbavételre nem tarthatnak igényt, mert ezeket a nyelvtudomány mind olyanoknak tekinti, melyeknek praesens-alakjuk csak elveszett.

Az egészből azt látjuk, hogy bár egészen világos nyomát tudjuk kimutatni a reduplicatiós perfectumnak a németben, egy új tényezővel is kell számolnunk, — s ez a hangváltozás. Ha a hanghullámzásoknak e nyelvben különösen feltűnő tarka sokaságát a tudomány világánál szemléljük, egy részök egészen elveszíti azt a fontosságot, melyet a perfectum-képzés szempontjából nekik első pillanatra tulajdonítanánk. Vannak ugyanis oly hangváltozások, melyeket pusztá hangcsenevészésnek kényszerül tekinteni a nyelvtudós [1. fent 2) alatt aza-i hangcserét], egy nagy részök meg olyan, mely tisztán két hangzó összevonódásából jött létre [1. u. o. 1) alatt], ismét más hangváltozások az eredeti hangzó szomszédságában jelentkező mássalhangzóknak, különösen *a*;-nek és *w*-nek hatása alatt keletkeztek (ez az u. n. hangszínezés, *Vocalfärbung*). De ha képesek vagyunk is a hangcserélések jó részét ilyen, merőben külsőknek nevezhető okokra visszavezetni, mégis marad sok olyan hangváltozás, melyet — legalább egyelőre — az említett okok egyikéből sem lehet kimagyarázni, s melyeket, minthogy megfelelő értelmi különbségek kapcsolatában jelennek meg, organikus fejleményeknek kell tekinteni, melyeket maga a nyelv éppen ez értelmi különbségek, jelzésére teremtett meg. Az ilyen fajta hangváltozást [példa reá

a 44.1. 3) alatti igecsoport] a nyelvtudósok még az ősz indogermán alapnyelv korából származónak tartják. A mi különképen e hangmódcsitásoknak a múlt-alak képzésénél való szereplését illeti, tény, hogy ezt már a gót nyelvben is feltaláljuk, hol elég nagy a száma azoknak az igéknek, melyek éppen ezt a módot s nem a kettőztetést alkalmazzák a múlt-értelem kifejezésére.

A hangváltozásos és kettőztető perfectumokon kívül találunk még a német nyelvben olyanokat, melyeket a megfelelő gót alakokkal való egybevetés világosan összetételes formáknak bizonyít. Ilyenek nevezetesen mind a *gyöngé* igéknek *t-vel* képzett perfectumai, hol a *t* nem egyéb, mint a *thun* igének maradéka. E szerint $1\frac{3}{4}$ *suchte* (gótban: *soki-da*, a többesben: *soki-dedum*, tehát a *thun* igének világos megkettőztetésével) tulajdonkép azt jelentené: „quae-stum feci”, mert a *t* előtti törész valószínűleg nem egyéb, mint latív értelmű főnév, minek bizonyosságául fel kell hoznunk a szanszkrit nyelvet, melyben ilyen összetételes perfectumok szintén bőséges számmal fordulnak elő. Itt a *kar* (= *machen*) s másrésztől az *as-*, *Mii*-igék is szerepelnek, mint az összetett múlt-alak részei, az előttük álló igerész pedig félreérthetetlen accusativus, tehát *nomen verbale*. Pl.: *corayan-cakára* (« *córayám-ása* = *córayám-babúva* = ő lopott = „er machte Stehlung” == *war stehlen*. (*Bopp* Ib. 619. §.) Megemlítjük még az összehasonlítás kedvéért, hogy *Bopp* (Ib. 630.—631. §§.) a $\epsilon\psi$ végű görög aoristosokat egy görög *thun*, t. i. $\tau\acute{\iota}\eta\mu,\iota$ igével való összetételeknek, az *-tjv*-aoristosokat pedig a *ev*-esekből rövidült alakoknak tartja. Itt meg kell jegyezni, hogy a szóban forgó, úgy szanszkrit, mint német és gót alakoknak csak annyiban van joguk valódi perfectumokként szerepelniök, a mennyiben egy, a valódi perfectum ismertető jelét (a reduplicatiót) világosan magán hordó elemet tüntetnek fel. Az a körülmény tehát, hogy ez a perfectiv-értelem sajátkép magán hordozó szórész ma lekopott, s hogy az igealak mégis perfectumnak vétetik, csak újabb példa arra a nyelvekben gyakori jelenségre, hogy a szókról sokszor éppen a *characteristicus* jelentésüket hordozó elem válik le, a nélkül, hogy jelentésök ezért megváltoznék. Minthogy a *suchte-féle* alakokban a mai nyelvtudat a magában véve jelentőségtelen, vagy legalább is múltat semmikép sem jelentő *tf*-részt tartja a múlt-értelem kifejező-jének, tehát mondhatjuk, hogy a német *gyöngé* igék ezen szempontból szintén rokonok a latin *cudi*, *de/ewtfa'*-félekkel, [1. 43 1. 5.] melyekben hasonlóképen egy jelentőségtelen kötőhangzó jutott a nyelvtudatban a „perfectum-képző” szerepéhez.

Itt meg kell még említeni a sajátkép u. n. körülírással perfectumot (*ich habe gesucht*, — *bin gegangen*), a mely a németben már a VIII—IX. században kapott fel. Ehhez hasonló a szanszkrit nyelv is fejlesztett,¹ minekutána eredeti perfectuma aoristikus és

¹ Pott-nak fent idézett cikkében (*Zeitschr.* 15. k.) olvassuk, hogy néhány Abessynia-vidéki nyelv is a birtoklást jelentő igéjét használja perfectumok képzésére.

imperfectum-jelentést vett fel. A körülírást mind a két nyelv — az ú. n. múlt-participium segítségével eszközölte, s így keletkeztek olyan fejlemények, mint *uktaván asmi*, melynek alakja és jelentése németül szószerint — *ich habe gesagt*. (Bopp lb. 513. §.) Mint-hogy a segédige ez alakoknál jelen időben van, s így a múlt-értelem kifejezőjének semmi esetre sem tekinthető, tehát a; mellette álló *participiumhan* kell valami múlt-exponenst keresnünk. . — A múlt-participium nem egyéb, mint egy, magát a cselekvést névszói alakban jelző nomen verbale. Nincs semmi eleme, melyet a bevégrzetség jogos képviselőjének lehetne tartani, hacsak maga a főnévi alakja nem ilyen. A mennyiben a nyelv a cselekvést névszóval fejezi ki, azt nyilván olyan valaminek érzi, a mi bizonyos tekintetben rokon a névszók különbeni substratumával, a térben nyugvó, tisztán projiciálható tárgyakkal. Kérdés már most, mikor válik a cselekvés a térbeli tárgyakhoz hasonlóvá, vagyis egyszerre áttekinthetővé, határozottan körvonalozottá? Nyilván nem akkor, mikor még folyik, mert addig az egészet egy egységbe összefoglalni nem lehet, úgy mint a velünk szemben álló tárgyat, hanem lehet akkor, mikori, a cselekvés már lefolyt, bevégződött, mert csak ez alkalommal lehet reá visszapillantani és magunknak róla számot adni. A mennyiben tehát a nyelv a szóban forgó cselekvést névszói természetűnek nyilatkoztatja ki, nyilván befejezettnek akarja értetni. [És ezen felfogás ellenében nem lehet felhozni ama számos nomen abstractumot (német *-ung*, latin *-io* végűeket), melyekben múlt értelem egyáltalán nem rejlik. Mert ilyeneknek képzésére, vagyis a cselekvést *-ung, io* képzővel tárgynak elnevezni, csak az az ember érezhette magát indítottnak, a ki előtt ilyen cselekvés már egyszer vagy többszer lefolyt. Itt tehát mindössze az fereg fenn, hogy némely nomen verbale megtartotta, más pedig elvesztette eredeti múlt-értelmét.] A német múlt-participiumnak névszói természetét a különben gyűjtőneveket, vagy még általánosabban, nomen abstractum-okat képző *ge-* („cum”-jelentésű) előrag teszi érezhetővé, míg az indogermán múlt-participiumnak jelbetűje a *t* (ta, tu, tor); pl.: szanszkrit *kshepiw-m* (a latin *iactu-m*). Ha mármost egy concret esetben a múlt-cselekvényt kapcsolatba kell hozni valami alanynyal, szóval, ha ilyen névszói alak segélyével múlt-ítéletet kell kifejezni, akkor a nyelv, és pedig úgy a német, mint a szanszkrit, a cselekvés alanyát — azt, a kitől kiindul — e névszósított cselekvés *hirtokosának* tünteti fel, mert az, szellemileg, valóban ő hozzá is tartozik. Ezt a német mondatot tehát: „*ich habe gesprochen*” — úgy kell értelmezni, hogy a „*gesprochen*” mutatja, mikép a *sprechen* cselekvés már „*Sprechern*”-gá lett (mert „*gesprochen*” körülbelül egyértelmű egy ilyenféle iltiv főnévvel). Hogy továbbá ez a „*Sprechung*” „*nekem megvan*” („*ich habe*”), ez azt mutatja, hogy az hozzám tartozik; vagyis tőlem indult ki, mint értelmi szerzőtől s így, közvetve, birtokosától, az immár tárggyá lett cselekvés. Egészen ilyenféle ugyané mondatnak szanszkrit alakja, t. i. „*uktaván asmi*”, hol *-van* birtokos képző lévén, az egész azt jelenti;

„dicto praeditus sum” (1. Bopp u. o.), s így a német kifejezéstől csak annyiban tér el, hogy a birtoklást két szóval („bin habend”) fejezi ki. — Kínálkozik egyébként még egy másik, talán egyszerűbb és tetszetősebb megfejtési mód, a melynél t. i. abból kellene kiindulni, hogy minden „ich habe gesprochen „-féle szólásmód ily alakot helyettesít: „ich habe Gesprochenes”, azaz „etwas Gesprochenes”. Ez esetben a múlt-értelmet e mondatból úgy hoznók ki, hogy a *ge-vel* képzett múlt-participiumot egy, a cselekvés eredményeképpen beállott tulajdonság nevének fognók fel, a mely tulajdonsággal felruházott *dolgot, valamit* mindenkor fel tudja mutatni (mert rendelkezésére áll), azaz *bírja* („ich habe”) az az ember, a ki a cselekvést végrehajtotta. Ha én írtam, akkor van nekem valami írottam. Wenn ich geschrieben habe, so habe ich etwas Geschriebenes. A múlt tehát itt, ha kifejezve nem is, de világosan *jelezve* van az által, hogy a beszélő már a birtokában van oly valaminek, a mi a kérdéses cselekvénynek egy *eredményét* viseli magán, tehát mindenesetre olyas valamit, a mi csak a teljes cselekvénynek elmúlása után állhat be. Mert az eredmény a cselekvésnek végén szokott jelentkezni. — Jól hozzá illik ehhez a magyarázathoz az a tény, hogy a német nyelv a *haben-es* körülírást jobbra átható, vagyis oly igéknél használja, melyeknek kíséretében mindenkor megjelenik valami ama cselekvést elszenvető, tehát hatását is magán viselő, abstract avagy concret tárgy. Habe ich Dich gerufen, so habe ich (= besitze = kann vorzeigen) Dich, als einen gerufenen Menschen. A sem-nal való körülírás, illetőleg az a körülmény, hogy ez a nem-tárgyas igékre szorítkozik, szintén arra vall, hogy a #-előragos participiumot szabad a cselekvés eredményét jelző névszónak felfogni. Az oly alakokat ugyanis, mint „ich bin gegangen, gekommen, gefahren”, s még inkább az ilyeneket, mint „ich bin geschlagen, gerufen, gesehen” — igen jól meg lehet érteni, ha elfogadjuk, hogy ezek helyett valók: „ich bin ein Gegangener, Gekommener... Geschlagener” stb. Az ilyenekben tehát az alany maga-magát tüntetné fel az illető cselekvés tárgyának, vagyis mutatná be magát mint olyat, ki egy, ama cselekvésből előállott, s csak elmúlása folytán lehetséges eredményt, t. i. valami tulajdonságot visel magán. Ich bin ein Gegangener = ich bin ein, die Geh-Spuren an sich Tragender. — Megjegyzendő még, hogy ha a múlt-cselekvény valamely tárgyra hatott rá, a szanszkrit nyelv rendesen a puszta létigével való körülírást használja, nem pedig a fentemlített birtokos kifejezést. E helyett: „habes-ne visum Nalan?” — azt mondja: „an visus est a te Nalas?” (Bopp: Ib. 513. §.)

5. A *plusquamperfectum* egészen secundair jelentőségű idő, mely a szanszkritban még nem is fordul elő, a görögben pedig (*ελελνχειν*) nyilván a múlt-tóból (*λελνκ-*) van tovább-képezve *-ειν* raggal. E ragban Bopp szerint az *ειμί* ige lappang. (Ib. 645. §.) Egészen hasonló ehhez a latin *plusquamperfectum* (*amaveram*) melyben a létigének szereplése (= *amavi-eram*) kézzelfogható. —

Itt tehát újabb múlt-képzővel nem találkozunk.

Vessünk most egy általános visszapillantást az indogermán nyelveknek múlt-kifejezésére. — A mi az imperfectumot és az aóristosokat illeti, ezekben nyilván csak az augmentumot lehet a múlt-értelem jogos hordozójának elfogadni. Ez időalakokban ugyanis más elem, mint igető és személyrag nincsen; az I. aoristosnak *as* elemé pedig, feltéve, hogy ez csakugyan a *verbum substantiale*, mindent, csak múlt-időt nem jelenthet. A perfectumok dolgában pedig azt kell mondanunk, hogy itt a *reduplicatio* és másrészt a tőhangzó változtatása, a melyek néha kapcsolatosan is fellépnek, lehetnek az egyetlen, a múlt-értelem eredetileg hordozó elemek, tekintettel arra is, hogy a német gyenge igékben a múlt-értelem eleinte csak a múlt-alakú, azaz *reduplicált* segédige (*thun*) jelezte. Ha tehát a múltat csak jelképesen kifejező, névszós alakot (46. lap) elmellőzzük, azt mondhatjuk, hogy a módok, melyek az indogermán nyelvek a múlt-értelem kifejezésére eredetileg rendelkezésére állottak, a következők: *augmentum, reduplicatio és liangválíoztatás.*

Nézzük egyenkint e formák jelentőségét.

Az *augmentum* dolgában *Bopp* (Ib. 537. §.) azt tartja, hogy ez azonos a *privativ*-val, vagyis, hogy a régi nyelv a cselekvénynek múlt voltát oly módon jelezné, hogy azt a tagadó *particula* segítségével, ha nem is egészben, de részben megtagadja. A múlt-cselekvés tehát a nyelvnek nem volna egyéb, mint egy, ha nem is minden szempontból, de legalább egy bizonyos szempontból megtagadott cselekvés. Az a rész pedig, melyet a *privativum* a cselekvésről le akar tagadni, nem volna más, mint annak jelenidejűsége. (»*Ich . . . betrachte das Augment . . . als Ausdruck der Verneinung der Gegenwart*«.) E szerint *adiksham* tulajdonképen azt jelentené: „nem mondok”, s ebből a „mondtam” értelem úgy jönne ki, hogy „mondtam” is — „nem mondok”, azaz „most nem mondok”. *Bopp* egyébként azt is lehetségesnek tartja (Ib. 540. §.) hogy az *a*, mely tényleg összeesik a távolra mutató névmás-gyökérrel, nem is *privativ* értelemben, hanem éppen távolra mutató jelentésben járul az ige elé. Ez esetben a nyelv a múltat olyképen fejezné ki, hogy a cselekvést a *messzeségben* levőnek mondaná. E föltevés mellett *adiksham* azt jelentené: „amott, a messzeségben, mondok”, azaz „a mondás tőlem már messze van”, más szóval: elmúlt. Végre ugyancsak *Bopp* (Ib. 541. §.) nem tartja feltétlenül elvetendőnek a *Bulmann* nézetét sem, ki az *augmentumot* *secundair* fejleménynek, nevezetesen a *reduplicatio* maradványának nézi, — bár polemizál vele. Nyelvtudósok vitáiban nem a *psychologiai* okoskodás, hanem *nyelvtörténelmi* tényekből vett bizonyítékok vannak hivatva dönteni; de azért még sem szabad egészen megtagadni a *psychológiától* a hozzászólás jogát, mert az is igaz, hogy néha maga a *nyelvtudós* folyamodik a *psychologiai* okoskodáshoz, főleg ott, hol *concret* bizonyítékokból kifogyott. Ép azért engedessék meg itt a *psychologiai* szempont érvényesítésével azt mondanom, hogy a *Bopp*-tól idézett *Buttmann*-nak nézetét magánál a *Bopp*-énál sokkal valóbszínűnek látom. Mert a mi azt illeti, hogy a nyelv a múltat egyszerű

tagadással fejezné ki, ezt azért nem tartom valószínűnek, mert azt hiszem, hogy az ígéhez fűzött tagadó szóval mindenki csak az ígé *értelmi tartalmát*, avagy annak valamely részét érezné megtagadottnak, de éppenséggel nem vonatkoztatná rá az olyan pusztá formális körülményre, mint a milyen a cselekvés időbelisége, illetőleg jelenidejű volta. „Nem lát” a nyelvtudatnak legfőlegbb annyit jelenthet, mint *rosszul lát*, de nem: „látott”. Különben is valószínűtlennek látszik — bármennyire hozzáillenek is ez a Bopp-féle nézet a múltról, mint nem-létezőről adott magyarázatunkhoz [1, 14. l.], — hogy a nyelv az olyan közönséges jelenségre, mint a milyen valamely benyomásnak az elmúlt volta, nem tudott volna positiv kifejezést találni, és ezt csak mint nem-jelent jelölné meg. A mi Popp-hak második, a névmás-gyökérről szóló feltevését illeti, ez azt tételezné fel, hogy a nyelv a múltat már a priori távollevőnek fogja fel. Minthogy e praedicatumban a térről vett metaphora rejlenek, és valószínűnek látszik, hogy a nyelv ilyen metaphorák kifejlesztése előtt is tudott már múlt-ítéleteket alakítani: tehát Bopp-nak e második feltevését sem fogadjuk el valószínűnek.

A *reduplicatio*ról, melylyel mi — Buttmann után — egyértelműnek fogjuk venni az augmentumot, meg kell jegyezni, hogy az a nyelvekben éppenséggel nem csupán a múltsnak szolgál kifejezőjéül. Előfordul a reduplicatio az eredményes, nyomatékos, gyors cselekvést jelentő, ú. n. *intensiv* ígéken is. E szerint a reduplicált ígének két functioja van, t. i. perfectumot és *intensiv* cselekvést fejez ki. Bopp (1b. 515. §.) azt mondja: „*Die Reduplications-Sylbe liezweckt bloss eine Steigerung des Begriffs, gibt der Wurzel einen Nachdruck . . . Lautlich und auch geistig ist das Perfect mit dem saftskf. Itifensivum verwandt ...*”

Hasonlót mondhatni a *hangváltozásról*, mint a múlt-kifejezés harmadik eszközéről. Ez szintén nem egyéb, mint az *intensiv* ígének egyik tulajdonsága, mely ezen már a szanszkrit nyelvben is előfordul. (L. a causativ értelmű német *intensivumok*at: *liegen*: *legen*; *sitzen*: *setzen*.) Pott a fent idézett helyen az ilyenféle hangváltozásokat, ellentétben a pusztá összevonásból keletkezettekkel, *dytiamiVutok*nak nevezi és elfogadja, hogy a nyelvnek megvan az a törekvése, hogy symbolikus úton (*durch Lautsymbolle*) fedezzen bizonyos értelmi különbségeket, nevezetesen olyan felfokozott jelentéseket (*begriffliche Steigerung*), mint a milyen a perfectum és *intensivum*.

Tekintetbe véve mármost, hogy a múlt-kifejezésnek többrendbeli alakjain mi mindenkor csak a reduplicatiót és ennek — Buttmann nézete szerint — elcsenevészett formáját, az augmentumot, valamint helylyel-közzel a hangváltozást voltunk kénytelenek a múlt-értelem tulajdonképeni exponensének tartani: azt mondhatjuk, hogy az indogermán nyelvek ott, a hol nem pusztá hasonlattal, indirect módon fejezik ki a múlt értelmet, (mint a 46—7. lapok kifejezéseiben), erre mindenütt az *intensiv*, vagy mint szokták nevezni: *momentán* ígét használják.

c) *Chinai múlt-alakok.*

A chinai nyelvben, mivel egyszótagú, raggal avagy hangváltozással képzett perfectumot keresnünk nem lehet. A cselekvény múltságának jelzése itt bizonyos segítő-igék útján történik, melyenek: *kuo* — transire, *Icao* = perficere, *van-leao* — finire. Ezt az értelmet: „én tanultam” a chinai pl. így mondja ki: *uo-hio-kno*, hol *uo* — én, *hio* = tanul (a pusztá igegyökér) lévén, az egész szószerinti magyarsággal ezt teszi: *én-tanul-mcgy*. (*Bazin*: „Grammaire mandarine”. Paris, 1856. 44-46. 1.)

Ha ez érdekes ítélet-alakot közelebről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy tulajdonkép két ítéletből van összetéve, t. i. ezekből: „én-tanul” és „tanul-megy”, azaz az e«-ről az mondatik ki, hogy *tanul*, a tanulásról pedig, hogy „elmegy”. Képletileg az egészet egy ketős viszonytal lehet jelezni, ilyenformán: *a:b: c*. Így tehát azt a fontos különbséget vesszük észre az indogermán és a chinai nyelvek között, hogy míg amazok a cselekvésnek befejezett voltát valami egységes jelenségnek képesek apperceptiálni (illetőleg az erre szükséges apperceptiókat oly gyorsan teszik meg, hogy szinte egybe olvadnak), és ennek következtében a múlt-cselekvést egységes szó-alakkal fejezik ki: addig a chinai szellem erre a gyakorlottságra, abban a korban legalább, mikor ítélet-alakjai keletkeztek, még nem jutott el, hanem a cselekvénynek az alanytal való összetartozását és e kapcsolatnak megszüntét külön, két ítéletben kényszerűt kifejezni. A chinai nyomról nyomra követi kifejezése módjával a tényleges valóság viszonyait, valamint az apperceptió folyamatát. A valóságban először van meg, következőleg előbb is apperceptiálódik az „én-tanul”-féle viszony, s azután következik be, tehát csak azután is apperceptiálható az, hogy ez a viszony felbomlik, „elmegy”. Ez a kifejezés-forma legtisztábban mutatja a chinai nyelvszellem naiv voltát, mert az egész szerkezet szakasztott olyan, mint a milyennel gyermekek élnek, kik minekelőtte ezt tudnák mondani: „Pista kap egy aranyos ruhát” —ilyet mondanak: „Pista kap egy ruhát, és az á ruha aranyos lesz”. A perfectiv alakú ige t. i. olyan szerepet játszik, mint a jelzős főnév, vagyis egy egész külön mondatra való apperceptiót egy egységes fogalommal fejez ki, mert a perfectiv képzőt úgy foghatjuk fel, mint logikai jelzőjét (epitheton) annak a cselekvés-fogalomnak, melyhez járul. A chinai perfectiv alak „cselekvést és annak megszüntét” jelent, míg ellenben az indogermán és ugor nyelvek perfectiv igéi mindjárt a „megszünt cselekvés”-nek vallanak az apperceptiójára. Míg az indogermán és ugor nyelvek mindjárt a bevezettséggel felruházott cselekvést képesek az alanyhoz állítmánykép hozzáfűzni és nem kénytelenek a cselekvésnek elmúlt voltát külön ítéletben kimondani, addig a chinai nyelv még az ilyen praegnansabb beszédmódot nem ismeri, hanem szép kényelmesen, egymásután mondja ki a mozzanatokat, a mint a lelkeben fölmerülnek.

Ha most a múlt-alaknál ott szereplő segédigéket vizsgáljuk,

úgy itt is azt vesszük észre, mint az indogermán nyelveknél, t. i. hogy az illető segédigéknek egyike sem fejezi ki azt a múlt-értel-
m3t, melyet jelezni akar. Mert „tanul (értsd: a tanulás) elmegy”,
vagy akár „bevégeződik”, még egyáltalán nem fedezi azt a katego-
rikus értelmet, hogy a tanulás már *elmei, t, bevégeződött*. Az egész
mondatszerkezet tulajdonképp nem egyéb, mint metonymia, mert a
„megy” és „bevégeződik” ige csak a kezdetét, megindulását jelzi
annak a processusnak, melynek *következménye* lesz az, hogy a tan-
ulás múlttá válik, mert a mikor valami csak elmegy, elindul, akkor
még nem tűnt el végkép a szemünk elől.

Megjegyezzük végre, hogy *Főtt* [a fent idézett cikkben] egy
yhi, azaz „haben” igével körülírt chinai perfectumról emlékszik
meg.

d) *Tanulságok.*

A bemutatott nyelvtudományos anyagból azt a tanul-
ságot meríthetni, hogy ha a szemlélő valamely kapcsolat-
nak felbomlását észrevette és pedig, mint kifejtettük, saját
hiányérzete folytán vette észre, akkor e tapasztalatát vagy
valami külön szóval jelzi, melyet egyszerűen hozzátesz a
kapcsolat fennálltát jelző ítélethez — s ez a chinai nyelv-
nek eljárása; vagy pedig az illető cselekvés nevének *va-
lamikében* való el módosításával tudatja, hogy ezen cse-
lekvés és alanya közti kapcsolatot felbomlottnak kívánja
tekinteni, — és így tesznek az indogermán, valamint az
ugor nyelvek.

Fennebb azt láttuk, hogy az az alak, melyet az
indogermán nyelvek a befejezett cselekvés kifejezésére
használnak, nem egyéb, mint a momentán ige, — illető-
leg, hogy e nyelvek vagy momentán igejökkel, vagy idői
tekintetben teljesen jelentőségtelen alakokkal fejezik ki a
múltat, olyanokkal, melyekről csak *képzelik*, hogy múltat
jelentenek. Kérdés most, mit jelent eredetileg a momentán
ige? — Hallgassuk meg erre nézve (*Budenz-ünknek* meg-
határozását, mely, ha kiváltképp az *ugor* momentán igét
tartja is szem előtt, mégis, mivel tisztán pszichológiai
momentumokat tartalmaz, bátran reá érhető *mindeu*
momentán igére. (*Budenz* azt mondja („Az ugor nyelvek
összehasonlító alakтана” Budapest, 1884. 50. lap): „Mint
a frequentatív képzésnek ellentétese a momentán igekép-
zés főértéke szerint kifejezi az igecselekvés *egyszeriségét*

és a mi ezzel rendszeren vele jár, *rövid (pillanatnyi) tartalmat* avagy hamaros elmúlását. Rövid tartamú cselekvés fogalma pedig úgy is keletkezhetik, hogy a nyelv az egész cselekvésnek egy részét érzi kiválóan fontosnak és kiemelendőnek, a milyen jelesen annak *kezdeté* vagy pedig *vége*. Ennek alapján vonatkozik az ugor nyelvekben a momentán képzésű ige funkciója igen közönségesen a cselekvés *hirtelen beállítására* s másrészt a cselekvésnek *eredményes végbemenetelére* vagy *befejezésére, végérésére* (különösen tekintettel annak tárgyára [objectumára], melynek egészes vagy végig való affectiója vagy consumptiója értendő: *verbum perfectivum*). A cselekvés eredményességével (perfectiójával) vagy akár már annak rövid tartamával is szoros kapcsolatban áll, mint a momentán igeképzés mellékértéke, — magának a cselekvésnek *nagyobb erővel* (energiával) való végrehajtása (nyomatékosága: *verbum intensivum*). A cselekvés „eredményes” s kivált még „gyors” végrehajtásához hozzáfoglalja a nyelvi észjárás még az actor kifejtette megfelelő, illetőleg nagyobbféle „erő” képzetét, s gyakran a momentán képzőértéknek csak ez utóbbi mellékmomentuma érezhető.”

Azt a tényt, hogy a nyelvalkotó szellem momentán ígét használ úgy abban az esetben, mikor valamely (bármily hosszú) cselekvésnek múlt voltát akarja kifejezni, mint használ akkor, mikor valamely intensív módon, eredményes rövidséggel lefolyó jelen cselekvényt akar jellemezni: ezt a tényt bátran arra lehet magyaráznunk, hogy a nyelv e két dolog között, t. i. bármily lassú, de *elmúlt* — és rövid, eredményes cselekvény között valami hasonlatosságot érzett. S ezt fel lehet tételeznünk annál bátrabban, mivel semmi sem mutatja, hogy az egyik jelentésű momentán ige más módon keletkezett volna, mint a másik. Itt tehát mindenesetre feltehetni, hogy eredetileg azonos módon való elnevezéseknek egy esetével van dolgunk, — már pedig azt tudjuk, hogy azonos elnevezésre hasonló apperceptiók, más szóval közeli hasonlóságoknak észlelete indítja a nyelvalkotó elmét.

Hogy micsoda hasonlatosság forog fenn a momentán ige-jelentette jelen cselekvés és az elmúlt cselekvés között, könnyű kitalálni. Amaz okok között, melyek az emberi-

séget a cselekvés nevének bizonyos módon való megváltoztatására vagyis a momentán ige megalakítására ingerelték, bizonyára nem utolsó helyen állott a *hiányérzet*, melyet az e fajta cselekvések magok után hagynak, s mely ezeket kiváltképen jellemzi. Nem valószínű ugyanis, hogy a benyomás megszűnésekor beálló hiányérzetnek fokára és színezetére befolyás nélkül volna az, vajjon csak pillanatig, avagy hosszabb időn át tartott-e maga a benyomás. Nevezetesen kell, hogy a felvillanó érzet és hirtelen beálló szünet, az egyéni felfogó tehetségnek ez a hirtelen kizökkenése, továbbá az a körülmény, hogy az ilyen benyomásokra a velünk beszélőnek figyelmét reávonni nem lehet, mert a mely pillanatban magunk észrevettük, ugyanabban már el is illantak előlünk, — kell, mondom, hogy mindez bizonyos meglepetés-szerű, a megijéssel rokon lelkiállapotot, mindenesetre pedig igen élénk hiányérzetet idézzen elő a szemlélőben. Az átmenet innét könnyű. Ha a hiányérzet volt az, a mi a momentán benyomásoknak külön képzővel, — a momentán képzővel, — való „elnevezését” hozta létre, akkor valószínű, hogy a nyelv más esetekben is, vagyis a mikor a hiányérzet nincs épen intenzív, rövid tartósságú avagy causativ eredményű cselekvéseknek szemléletével párosulva, szintén a maga momentán képzőjét vette igénybe. így született a múlt ige, vagyis egy, a momentán exponenssel ellátott cselekvés-szó.¹ És ez az okoskodás, melynek értelmében tehát a múltképző tulajdonkép a — legkivált momentán cselekvényeknél jelentkező — hiányérzetnek hatása alatt keletkezett volna: ez az okoskodás, mondom, fennállhat akkor is, ha a nyelvtudománynak idővel sikerülne bizonyítania, hogy nem a hiányérzet, hanem a momentán cselekvéseknek valami más sajátága (teszem azt, az intenzivitás, causalis eredmény) szolgált okú a cselekvések nevének egyebektől való megkülönböztetésére, szóval a momentán exponens kifejlesztésére. Mert bárme-

¹ Ez a magyarázat mindenesetre mélyebben jár, mint a *Bopp-é*, ki (Ib. 515. §.) azt mondja, hogy „a reduplicatióval megnyomatékosított ige gyökeret a nyelvszellem a befejezett cselekvés típusának fogja fel” — a nélkül, hogy megmagyarázná, miképen jut a nyelvszellem ilyen nehéz apperceptionnak megejtéséig.

lyike a momentan cselekvés tulajdonságainak indította is a nyelvet a kérdéses képzőre, idővel igen könnyen megeshetett, hogy a beszélő ember, ki mind eme cselekvéseknél határozott hiányérzetet tapasztalt, azt a képzőt eredeti jelentésének elfeledése után épp ama hiányérzet fedezőjének fogta fel és vitte át oly esetekre, a hol csakis hiányérzetet akart jelezni. Ilyen jelentés-változásokra tud a nyelvtudomány elég példát, és ezért nem tűnik fel légből kapott állításnak, hogy a momentán képző, ha eredetileg nem volt is, de legalább idővel fejlődhetett ki „*nincsenképző*”-vé, s mint ilyen vált alkalmas eszközévé a nincsenesség, a perfectivitás megjelölésének. Mert más közös vonást momentán és múlt nem-momentán cselekvések között, mint a mindkettőből fakadó -hiányérzetet, találni alig lehet.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseink eredményét, következőképpen tűnik fel a múlt-ítélet kialakítására vezető egész tárgyi és lelki folyamat. A szemlélő észrevesz a tárgyi világban egy bizonyos *A-B* kapcsolatot. Azt, a mit eddig csupán egy kiadásban, mint *A-t* ismert, most új viszonyok között látja, összefüggést vesz észre két oly jelenség között, melyeket idáig egymástól elszigetelteknek kellett tartania. Eddig csak *A-t* ismert, most látja, hogy (*S-s* (Ö-től illetett) *A* is van a világon. Ez a benyomás, mint meglepetés-szerű érzet, a beszélő szerveiben kelt reflexmozgást, mely ezen ítéletbe csúcsosodik ki: „*A-est (B*”. „*A* kutya úszik”. Tegyük már most, hogy az *A—(B* összeköttetés a szemlélőnek szeme láttára felbomlik, még pedig oly módon, hogy csak (*B* ragadtatik ki érzékeinek köréből, *A* ellenben megmarad. Mi fog történni? Az, hogy a szemlélőben az eltűnt (*B* benyomásnak egy képe fog felmerülni, és pedig annál biztosabban, minél kedvesebb volt előtte a megsemmisült *A-B* kapcsolat. Mostani lelki állapota tehát az lesz, hogy *B*-nek csak a képe, az utógondolata foglalkoztatja, s ehhez bizonyos vágy társul a reális *B*-nek, mint az élvezet kútforrásának visszaszerzésére. Lelki állapota tehát lényegesen változott, mert a hiány érzete fészkelte magát belé, s ezért nem csodálkozhatunk, ha a nyelvi nyilatkozat, melyre most magát indítottanak érzi, szintén más lesz, mint az előbbeni volt;

mert a nyelv lépést tart az érzelmekkel. Ha a mi emberünk chinai, azt fogja mondani: „*A-B* elmegy” vagy „bevégeződik”, mintha csak azt akarná mondani: „*A* megmarad ugyan, de *B* elillanik”. A *B* szó nem többé, miként *A*, a *szemléletnek*, hanem az emberünk fejében visszamaradt *emléknek* hatása alatt van kimondva. Az ige „elmegy...” (nem tán „*elment...*”) itt különben kategorikus jelenidejűnek sem veendő, és az egész mondatnak csak az az értelme, hogy az *A-B* kapcsolat fogalmával az elmenés, bevégeződés fogalma tartozik együvé. Ha ellenben az emberünk az indogermán népfajhoz tartozik, azt fogja mondani: „Az *A-hoz* tartozik egy ‚nincsen-es’ (*B*, olyan, milyenek az intenzív fajta *B-k* szoktak lenni, t. i. egy érzékelhetetlen *B*. „ — *A* kutya az úzás cselekvényével összetartozónak vétessék, de oly úzásával, a mely bizonyos tekintetben hasonlít a *villanáshoz*, *nyomintkshoz*, *csavargáshoz* stb., azaz szemléihetetlen, mint ezek szoktak lenni.

Csak most jutottunk oda, hogy visszatérhetünk ama fent fölvetett kérdésre, hogy, ha az „elmúlt” valóban nem jelent többet, mint a „nincsen”, illetőleg, ha áll, hogy a múlt benyomás egyszerűen *nincsen* és nem igaz, hogy visszafoly tőlünk az időfolyamba: miért nem használ a nyelv múlt-ítéletet akkor is, mikor csak azt kívánja kifejezni, hogy valami *nincsen*, azaz miért nem mondj a, a mikor azt akarja jelezni „nincs pénzem”, ezt: „volt pénzem”? — Erre a kérdésre mi is kérdéssel felelünk. Mi indítja az embert arra, hogy egyes, külső tényálladékokat regisztráló mondatokat kimondjon? Nyilván semmi egyéb, mint az, hogy az illető tényálladék őt meghatja, érzékeit és lelkét *érdekli*. Mikor érzem én magamat indítottnak, azt mondani: „a kutya ugat?” Akkor, mikor a kutya ugatása hatással van reám. Ha tehát így áll a dolog a jelen idejű igével, nem állhat különben a múlt idejűvel sem. A ki azt mondja: „volt, ugatott” nyilván egy *A* alanynak egyáltalán tulajdonít *válást*, *ugatást*, vagyis összeköttetésbe hozza e két fogalmat egymással. S mikor fogja magát indítottnak érezni, ezt megtenni? A mikor a két fogalom, illetőleg két jelenség összetartozása érzékeibe ötlük és figyelmét megragadja. És mikor fogja különképen mon-

dani, hogy „vol:” „ugatod”? A mikor észreveszi, hogy csak oly *válásról, ugatásról* lehet szó, mely tulajdonkép nincsen, a mikor egy *nincsen-es* válás, ugatás forog fenn, nem pedig, a mikor válás és ugatás egyáltalán elő sem fordult. Ahhoz tehát, hogy valaki az „ugatod”-nak kimondására indíttassék, kell, hogy az „ugat” alkalmazásának feltételei legyenek meg nála. Kell más szóval egy érzéki érzet (az ugatásnak hallása), reá való figyelem, és még *ezenfelül* egy evvel társuló *hiányérzet*, mely abból foly, hogy az említett hang egyszerre nincsen meg. A múlt ítélet kimondására egy kombinált lelki állapot szükséges, mely az egyszerű tagadó ítéletre vezető lelkiállapottól abban különbözik, hogy amott megvannak egy megfelelő másik ítélet (t. i. a kutya *ugat*) kimondásának is, a természetes indító okai, ez utóbbiban ellenben a megfelelő másik ítélet („A van”) kiejtésére ily természetes indító okok hiányzanak.

Visszapillantva a fenti fejtegetésekre, külön ki kell emelnünk azt a feltevésünket, a mely egyébként talán úgyis eléggé kidömborodik, hogy t. i. a múlt-ítéleteknél a nyelvszellem a praedicativ cselekvényt a hozzá fűződő szünettel eredetileg *egy egységbe* foglalja össze és mint egységet teszi oda az alany mellé. Az emberi elmének feltevésünk szerint olt, a hol valamely cselekvénynek múlt voltát akarta jelezni, nem volt semmi szüksége arra az eljárásra, melyet pszichológiai műszóval „múltba való projiciálás”-nak nevezünk; legalább nem volt a momentán igével való múlt-jelzéseknél. Nem azt tűzte ki magának eredetileg feladatul, kifejezésre juttatni, hogy valamely kapcsolat „a múltba tartozik”, hanem valami merőben jelen dolgot, egy hiányérzetet keltő „nincsen-es” cselekvényt mond ki az alanyról. Ezt a „nincsenesség”-et az emberi elme eredetileg épp oly qualitativ tulajdonságnak veszi a cselekvényen, mint a milyen bármily más, jelenben szemlélhető tulajdonság. A cselekvény lehet jó, lehet rossz, lehet szép, lehet rút és lehet „nincsen-es”. E praedicatumokat eredetileg egészen párhuzamosaknak, egymás mellé állíthatóknak tekinti, feltevésünk szerint, s csak idővel jut oda, hogy e „nincsenesség”-et egy külön fogalomkör — az időképzet — kiinduló pontjának tegye.

A momentán igével történt múlt-jelzéseknek az a kora, melyben az emberiség az illető igét még tisztáp momentánnak, azaz a cselekvés eltűnt voltának jelölésére csak *kölcsönvettaek*, illetőleg alkalmasan kölcsönvehetőnek érezte: ez a korszak, mondom, az elme fejlődésének azt a fokát jelzi, a mikor még valódi múlt-kategoriánk, azaz „a múlt”-nak ma már közkeletű, elménkben szabatosan körvonalozott fogalma nem alakulhatott meg. Idővel lassankint feledésbe mehetett a múlt ige eredetének tudata (vagyis az, hogy „ugatott” csak azt teszi: „olyan mint egy nyomintás”) és ez az elf éledés már biztos jele az önálló múlt-kategória, e tételes fogalom megalakulásának. A ki a momentán igével, tehát a jelenidejűtől *különböző* igealakokkal, fejezi ki az elmúlt cselekvéseket, a nélkül, hogy tudná, hogy evvel csak *jelen* praedicatumot mondott ki és a *röpke természetüekhez hasonlónak* vallotta a kérdéses cselekvést: az ilyen embernek szóhasználata nyilván arra vall, hogy a *múlnak*, mint sajátóságos alakú (a benyomásokat a jelenből magába fogadó, elnyelő) valaminek a fogalma benne már meggyökeresedett. Mert ha sem jelenben folyó, sem pillanatnyi cselekvényt nem jelent az ő szemében a használt ige, — mi más értelemben venné, mint éppen kategorikus perfectum jelzésére? E fejlődéskor még az jellemzi, hogy a beszélő a momentán ige eredeti formáját elváltoztatja, azaz más alakban használja, mikor múltat, másban, mikor röpke eredményes cselekvényt akar vele kifejezni. Illetőleg, fordított okoskodással: abban a korban, mikor a szóban forgó igének eredeti formája mellett valamely nyelvben kifejlődött egy összevontabb másik forma, „perfectum”-jelentéssel, — már meg kellett lennie a specialis „múlt”-fogalomnak is az illető nyelvalkotó nép elméjében. Az exponens nélkül való, alapjában értelmetlen igealakoknak használata (1. fentebb a 43-4. lap.) hasonlóképen a múlt-kategória megalakult voltára mutat, mert az eredeti igealaknak amolyan, semmiféle más értelmet sem fedező megmódosítását, mint a milyen az z'-hangzós személyrag a latinban (1.43. lap), mindenesetre nem lehet másnak tulajdonítani, mint ama speciális múlt-tudat és érzés befolyásának, melyet ez igealakok tényleg kifejeznek.

Itt még álláspontot kell foglalnunk egy olyféle ellenvetéssel szemben, mely szerint azt a tényt, hogy a momentán és a perfectiv ige alapján *egy és ugyanaz* az indogermán nyelvekben, arra is lehetne magyarázni, hogy a perfectiv értelem volt az első, és a momentán ige nem egyéb, mint ebből keletkezett secundair fejlemény. E szerint nem úgy állana a dolog, hogy a momentán ige jelentene múltat *is*, hanem fordítva, egy eredetileg múltértelmű igét talált volna a nyelv alkalmasnak a momentán értelem-árnyalatnak is a kifejezésére. Ez más szóval azt jelentené, hogy a reduplicatio, avagy egyéb, az említett igét jellemző képző eredeti érteleme szerint kategorikus *múltat* jelentett, vagyis, hogy a nyelv-alkotó nép szellemében a múlt-kategória már tisztán meg volt alakulva akkor, mikor a kérdéses reduplicációs alakokat kifejlesztette. Ez a nézet támaszkodhatnék arra, hogy nagyobb szüksége van a nyelvnek múlt-, mintsem momentán képzőre; mert nagyobb baj volna, ha nem tudnók megértetni, hogy a cselekvés nem jelennek, hanem elmúlnak képzelandó, mint, ha csak körülírással és nem külön szóalakkal tudnók kifejezni, hogy a szóban forgó cselekvés az erősebbek és eredményesek fajából való. A múlt-képző elsőrendű szükségleti czikk, a momentán inkább fényűzés. Jól egybevág továbbá ezzel a felfogással az a philosophiai elmélet, melynek értelmében a múlt-kategória, illetőleg maga az egész időképzet egy eredetileg meglévő és sohasem szerzett ös-szemlélete az emberi elmének.

A felhozott ellenvetésnek csak a megokolását lehet valóban niegczáfolni, mert hogy vajjon az indogermán ösnépnek a fejében megvolt-e a határozott múlt-kategória akkor, mikor a reduplicált alakot kifejlesztette: ezt a kérdést, mint positiv tények kérdését, nem a philosophálás, hanem fejlődéstörténeti adatok volnának hivatva eldönteni. Ilyeneknek híján sem mellette, sem ellene nem szabad határozott állást foglalni. Mi is csak annyit mondunk, hogy a perfectiv igealakok keletkezését és alkalmazását *megett érteni* a nélkül, hogy *feltételeznék*, miszerint kifejlődésükkor a kategorikus múlt-fogalom már megalakult; de határozottsággal állítani, hogy ilyen múlt-kategória akkor még nem fejlődött ki, légből kapott állítás volna. Fejte-

getésünket az ellenfél a tekintetben is félreérti, hogy mi a momentán igének nem *időbeli* elsőbbségét hangoztattuk és azt, hogy képzője csak utólag alkalmaztatott volna perfectiv értelmeknek is a kifejezésére, — hanem mindössze azt kívántuk megértetni, hogy a szemlélődben a momentán cselekvény látása, valamint a nem-momentán esemény *elmúlásának* a szemlélete hasonló érzelmi állapotokat kelthetett és épp ezért őt hasonló kifejezés-formákra is indíthatta. A momentán képzőnek két rendbeli alkalmazása bátran egyszerre állhatott elő, és mi csak arra vetjük a hangsúlyt, hogy az így megalakult perfectivok a maguk kategorikus értelméhez, melyben jelenleg vesszük, (a midőn egy határozott, a benyomásokat elnyelő „múlt”-nak, mint képzelt *valaminek* a fogalma jár velők) csak későbbi időkben, az időképzet kifejlődésének későbbi stádiumaiban jutottak.

A mi a bemutatott ellenvetésnek fenti két megokolását illeti, mindegyikük ellen van elvi kifogásunk. Az elsőre vonatkozólag megjegyezzük, hogy nagy tévedésben leledzik, aki azt hiszi, hogy a nyelv megalkotásakor értelmi, gyakorlati tekintetek voltak az irányadók. A nyelvek nem a szükségletek mérlegelésének nemzetgazdasági elvét követik, hanem igenis szeretik a „fényűzést”, a „felesleges” dolgokat, még pedig annál jobban, minél fiatalabbak, — csak úgy, mint az ember. Mert a nyelv az ember érzelmeinek önkénytelen nyilatkozata, nem pedig a közlekedés céljából mesterségesen kigondolt „eszköz”. Az a tulajdonsága, hogy segélyével másokkal meg tudjuk magunkat értetni, mit a tudomány hosszú időn át a nyelvalkotás *céljának* tekintett, nem egyéb, mint önkénytelen következménye annak, hogy hasonló benyomások hasonló érzelmeket, és hasonló érzelmek hasonló nyilatkozatokat keltenek az együttlakó emberekben. Bizonyos hang-egymásután kiejtésének eredeti indító oka nem az a szándékunk volt, hogy más valaki megértsen bennünket, hanem a megnyilatkozásra tisztán amaz érzetek és érzelmek ingereltek, melyeknek hatása alatt állottunk. Ehhez képest mi fennebb azt az egyszerű érzelmet kerestük, melynek hatása alatt a nyelv egy ige-alak megváltoztatására (a duplicált forma megalkotására) határozta magát; és az,

a ki egyszerűbb szellemi tartalomból származtat ilyen primitív igealakot, mindenesetre módszeresebben jár el, mint a ki valami összetett fogalomhoz, valóságos kultur-képzet-höz folyamodik, mint a milyen a kategorikus múltnak a fogalma. — A második pontra vonatkozólag, melynek értelmében az időképzet „eredeti ős-szemlélet” csak azt jegyezzük ide, jó előre, hogy legfőbb célunk, ezt a nézetet megczáfolni. Ki fogjuk mutatni, hogy ilyen csodás ízű feltevések nélkül is meg lehet érteni úgy a világ eseményeinek objectív egymásutánját, mint erről vett képzetünket (az *időképzetet*) és ennek mindenféle alkalmazását. Az időképzet nem eredetileg kész szemlélet, hanem végső elemeit tekintve, tapasztalati úton szerzett és sokfélekép átalakított emberi fogalom, olyan mint bármely másik.

Még egy ellenvetésnek vagyunk kitéve. Ugyanis az „ős-szemlélet” híve a maga nézetének támogatására könnyen belekapaszkodhatik abba a ténybe, hogy az ösemberiség a *rövid* cselekvényt más igealakokkal (a momentánnal) jelölte meg, mint a hosszút. „Ha ugyanis a nyelv — mondhatja e nézet szóvivője — az idői tartósságot tüntette ki külön szóalakkal, vagyis indítottnak érezte magát arra, hogy egy tartósság dolgában a többiektől eltérő cselekvést valami külön igealakokkal — a momentánnal — jelöljön meg: nem világosan mutatja-e ez azt, hogy a nyelv megalkotásakor már az időmérés ismeretének és kész időtudatnak kellett meglennie az emberiségben; mert időtudat nélkül nincs időmérés, mérés nélkül meg nem lehet a hosszabb cselekvényt a rövidebbtől megkülönböztetni!”

Ez az okoskodás rossz. A gyengéje ott van, hogy annak az apperceptionának, melynek segítségével az ősember a momentán cselekvést a többiektől megkülönböztette, éppen nem kellett szükségkép időmérésnek lennie; sőt ez a feltevés egyenesen megfoghatatlanságokba visz. Ugyanis nem lehet megérteni, micsoda körülmény döntötte volna el az emberek fejében amaz idő-maximumnak kiválasztását, a melynél *hosszabb* cselekvényeket momentán képző *nélkül*, *rövidebbeket* ellenben ilyen *képzővel* kell megjelölni. Mi értelme van egyáltalán annak az eljárásnak, hogy valamely cselekvényt *csak azért*, mert egy pár pillanattal

rövidebb ideig tart, már eltérő igealakokkal neveztek el? A nyelv legelső kezdete korában sem szokott következtelenek lenni, és megokolhatatlan alakokat fejleszteni. Fel fogjuk tehát tenni, hogy a momentán igével elnevezett rövid cselekvény másban is különbözött a megfelelő nem-momentán-képzős hosszútól, mint tisztán időbeli tartósság dolgában. Az emberiség, mely nem complicált szellemi processzusok eredményeihez képest, mint a milyen az időmérés, hanem érzetek hatása alatt szokta a maga elnevezéseit megteremteni, bizonyára *mást érzett* a momentán, mint a hosszabb cselekvények szemlélete közben. Nem azért nevezte el amazokat másforma igével, mert „rövidebbek”-nek találta, hanem mert *más lelki állapotba jutott*, a mikor elszemlélte. A momentán cselekvés más *qualitativ* benyomással volt a szemlélő elmére, mint a megfelelő hosszabb, és hogy ez az elnevezéssel megörökített *más* benyomás együtt jár az illető cselekvésnek időbeli rövidebb tartósságával, arról ő, a szemlélő, nem tehet. Épp ezért semmi esetre sem szabad állítani, hogy maga ez az időbeli rövidség volna az elnevezésbe felölelve. A momentán folyamatnak van egynél több olyan tulajdonsága, melynél fogva a megfelelő hosszútól eltérő hatással lehetett a szemlélő emberre. Ilyen az, hogy utolérhetetlen, hogy kielégítő szemléletet nem enged, hogy meglepetcs-szerű érzést gerjeszt, hogy eredménynyel jár, objectumát „teljesen felemészti” stb. Nem szabad feledni azt sem, hogy éppenséggel nem csupán a rövid ideig tartó, hanem a bár hosszabb, de eredményes, intenzív cselekvények is szolgálnak tárgyául a momentán-képzős elnevezésnek. A tény tehát az, hogy, ha valamely cselekvény ilyenféle, tisztán *qualitativ*, időmérés *nélkül* is észrevehető hatásokkal van a szemlélő emberre, akkor fogja ez ama cselekvénynek nevét a momentán exponenssel megmódosítani. Az a körülmény, hogy ily hatásokkal rendszeren a *rövid* cselekvések szoktak lenni az emberre, való tény ugyan, de ezt ama módosítás megteremtésénél a szemlélő — feltevésünk szerint — számba nem vette; legalább nem okvetlenül következik, hogy vette. Mert ama kategorikus állítástól, hogy a momentán ige megalkotásakor még nem volt tiszta, mérésre képesítő időképzete az emberiségnek,

a higgadt philosophálás — ismétlem — őrizkedni fog, mivel ilyesmit nem lehet bebizonyítani. Itt különben is csak azt sütöttük ki, hogy a maga nemében szintoly jogosult ellenvéleménynek a felhozott nyelvtény *bizonyítékául* nem szolgálhat.

Ama *Bopp-mű*¹ idézett esetét egy eredeti „dynamikus” hangváltozással képzett perfectumnak a *kopt* nyelvben (mely nyelv t. i. a múltat mindenkor mély-, a jelent pedig magashangú igeigyökérrel fejezi ki) még abban az esetben sem vagyunk kénytelenek egy, az időképzet teljes megalakulása *után* keletkezett perfectumnak tekinteni, ha elfogadjuk a *Pott* magyarázatát, ki az említett tényt a nyelvek amaz általános hajlamának tulajdonítja, hogy a „távollevőt” mély, a „közelesöt” pedig magas hanggal jelöljék. Úgy látszik ugyanis, hogy már kész időképzetének kell lennie annak az embernek, ki a jelent közel-, a múltat pedig távollevőnek érzi. Tény azonban, hogy lehet a múltat „nem-közi”-nek érezni a nélkül is, hogy távol-ságnak, azaz bizonyos *út darabnak* tekintenők azt, a mi e múltat tőlünk elválasztja. A ki a múltat, mivel világos képünk róla nincs, csupán különbözőnek tekinti a közeleső tárgy benyomásától és hasonlónak a határozatlan körvonalú távol dolgokéhoz, s ehhez képest a múlt eseményt a térben messze levőnek kifejezésére szolgáló exponenssel jelöli meg: az ilyen ember még mindig elég messze, van a „spatium temporis”-nak fogalmától, attól, hogy az eseményeket egy idősor töltelékeinek, szóval úgy fogja fel, miként a rendszeres időképzetű ember.²

Az intensív képzőnek a perfectiv igeképzés céljaira való használatára *Curiius-iól* is tanulunk egy példát. (Gr. Etym. 284. lap). Nevezetesen az *c'-ir* nyelv a . ro-gyökérrel, mely „ro-mar”-ban „nimismagnus”-t jelent, perfectumot is fejez ki, ily alakban: „ro-char” — amavit. Megjegyzendő azonban, hogy *Curtius* ezt a „ro” alakot a latin *pro, prae* rokonának tartja és ezekkel együtt a helyi értelmű szanszkrit *pra* (— előtt) gyökérre viszi vissza. E szerint a „ro-mar” tulaj donkép „nagy előtt (felett) nagy”-ot jelentene, a „ro-

¹ A fenti 42. lapon említett helyen.

² A figyelmesebb olvasó nem fog ellenmondást látni ezen, és a 48. lapon *Bopp*-ra vonatkozó állításom között.

char” pedig azt tenné: „előtt szeret”. Ebben a *ro-char*-ban körülbelül valódi időérzéken alapuló — mert az „ezelőtt” fogalma segítségével kifejezett — perfectummal van dolgunk; hacsak azt a kevésbé valószínű okoskodást nem akarnók elfogadni, hogy a nyelv, mely a „ro-mar”-félékből *intensiv* képzőnek tanulta meg a *ro* képzőt, ezt szintén csak *intensiv* értelemben tette a *char* elé, úgy, hogy a *ro-char* alapján csak *intensivebbnek* gondolt, „fokozott értelmű” (Bopp) szeretést jelentene.

*

*

*

Mind e tanulságok tanulsága csak egy: hogy a nyelvek — legalább, a melyeket az analógia jogos reményében itt felhoztam — *eredetileg* múltat jelentő exponenseket ítélet-alakjaikon nem tudnak felmutatni. Minden múltértelem más *concretebb* valamit jelentő alakokhoz való *hozzáértés* útján keletkezett, tehát *secundair*, azaz olyféle fejlemény, mint a *metaphorikus* értelmű szónak e *metaphorikus* jelentése; oly eredmény, melyért a nyelvtudományon keresztül megtett rögzös utunkat nincs okunk sajnálni, s mely eredményt jövőbeli kutatások mai *valószínűségéből* remélhetőleg a bizonyosságig fognak emelni. Ez eredménynek *philosophiai* becsé abban áll, hogy — hozzáfoglalva egy későbbi (VIII. 6.) fejezetünkben foglaltakhoz — éles fegyverül szolgálhat a fentemlített „ős-szemlélet és elmélet ellen, mert analógiát mutatván a *múlt*nak s a ma már senkitől sem szemléleti („létező”), hanem csak gondolati természeteknek vallott *abstractok* (bátorság, szépség, akarat stb.) elnevezése módja között: e kettőnek *terméseiét* is rokonnak bizonyítja, s ezzel megsemmisíti az „ős-szemlélet”-es dogmának azt a támaszait, melyet nyerne, ha az idősornak legalább egyik része szolgálna olyforma közvetlen elnevezés tárgyául, mint a szemlélet nevére érdemes egyéb adatok. Ha sikerül a többi ítélet-alakok vizsgálata alapján a *jelen és jövő* sorra is hasonló eredményeket nyernünk, be lesz bizonyítva, hogy az idősornak semelyik része, tehát maga az idő sem szemlélet.

IV. A jövő esemény és megítélése.

1. Általánosságok.

Ha az ember az első múlt-ítéletét kimondta, az történik, hogy az elmúlt benyomásra bizonyos ideig még emlékszik, és hogy az, amire így emlékszik, visszább és visszább látszik haladni, azért, mert közben más benyomások érik és ezek is elmúlnak. Az elmúltakat az ember sorba rendezi és *egymásután-nak* hívja. — Közel esnék most azon okoskodni, hogyan fejlődik elménk odáig, hogy kiindulva az első, tisztán hiányérzet sugallta múlt-ítéletéből, olyan rendezett „mulf-ra tegyen szert, mint a milyennek mi saját múltunkat érezzük? Ez a tovább-fejlődés azonban feltételezi azt, hogy a többi idő-phasisk is megalakultak legyen az ember lelkében, — tény legalább, hogy ez utóbbiakra egyszerűbb szellemi processus vezet, mint a rendszeres múlt-sorra, s ezért először is ez idő-phasisknak, nevezetesen a *jövőnek* kifejlődése módját kell megvizsgálunk.

Annak, aki kapcsolatok felbomlását reell, objectív világténynek fogadja el, ilyennek kell elfogadnia a kapcsolatok *megalakulását* is, más szóval, új jelenségeknek belépését, — azt a tény, mely a jövő-ítéleteknek szolgál alapjául. E tényről igen kevés a mondani valónk, egyrészt, mivel a legfőbb, itt előálló nehézségeket már a *múlás* tényénél iparkodtunk elhárítani, másrészt pedig, mivel a dolog természete is így hozza magával. Ugyanis a *már megalakult'* kapcsolat, a belépett, meglévő új jelenség nem a jövő-, hanem csak a jelen-ítéletnek képezheti tárgyát, s így el kell fogadni, hogy az a tény, melyet itt figyelembe kell vennünk, vagyis amely a jövő-ítéleteknek voltaképp tárgyaül szolgál, nem más, mint az *alakuló félben*

lévő, még nem kész kapcsolat. — Erre vonatkozólag én nem igen tudok más kérdést képzelni, mint azt, hogy mi az oka ez alakuló processusnak, mi indítja meg, minek következtében állanak elő új jelenségek? Ezt mi itt épp oly kevésbé fogjuk vizsgálódásunk tárgyává tenni, mint nem tettük azt a másik kérdést, hogy miért bomlanak fel bizonyos kapcsolatok. Mindakettő a physikához tartozik, — legtágabb értelemben véve e tudomány nevét, — mert mindenkor természeti erők, még pedig úgy a külső világban, mint magában az emberben feltalálható erők az okai annak, hogy bizonyos jelenségek beállanak, meg annak is, hogy elmúlnak. Azt az egyet azonban ki kell emelnünk, (tehetjük anélkül, hogy pszichológiai jelenséget kevernénk belé az objectív tények tárgyalásába,) hogy nagy különbség van a múltás és a belépés ténye között egy bizonyos tekintetben. Az elmúlt jelenség tényleg nem tagja a létezők összeségének, de az a tudat, hogy tagja *volt*, mindenképpen reálisnak érezteti velünk még most is, a mikor már nincsen és pusztá gondolatá törpült. Pusztá gondolat a jövő is, és múlt meg jövő megegyeznek egymással abban, hogy egyikök sem létezik. A világesemények sorába, a tényleges realitásba azért foglaljuk belé azt, a mi oda került, mert valamely emberi szemlélő elszemlélte, avagy legalább, elszemlélhette volna, (mikor következményeiből következtetek vissza egy soha senkitől sem látott másik tényre.) Ebből nyilván az következik, hogy a jövőt a realitások sorába nem lehet sorolni, mert azt soha senki nem látta, de nem is láthatta. A múlt eseményt realitás-jellegétől, melylyel szemünkben jel van ruházva, soha semmi philosophia sem fogja megfosztani; a jövő eseményt ellenben reálisnak, *meglevőnek* csak a babonás ember hiszi, aki praedestinációkhoz ragaszkodik, aki szószerinti értelemben veszi azt a költői kifejezést, hogy az események „a jövő méhében rejlenek”, aki azt, amit „a jövődnek nevezünk, úgy képzei, mint valami tokot vagy rakárt, melyben a világszínház mutatványosa, az ur-isten, az eseményeket, mint megannyi díszleteket, készen tartja és bocsátja köz-szemlére, a mikor neki tetszik. Még a legbizonyosabb jövő eseményt sem *tudjuk*, hanem csak hiszszük, — hiszszük pedig, miként *Wundt* mondotta, a jelenségek

törvényszerűségébe vetett bizalmunknál fogva, vagyis mivel elvárjuk, hogy hasonló előzmények hasonló következményeket vonjanak magok után. — Közvetlenül evvel a ténynyel függ össze az a másik, hogy a bekövetkezett jövő esemény rendesen sokkal jobban tér el ama képtől, melyet magunknak róla eleve megalkottunk, mint amennyire eltér egy elmúlt esemény amaz emléktől, melyet róla lelkünkben hordozunk. A múltnak emlékét pontosan megőrizni könnyebb, mint reményeiben nem csalódní. Amarról tehetünk, ez utóbbiról nem. Hogy emlékem az eredeti benyomásnak hű képe legyen, arra jóformán csak magának a benyomásnak figyelmes szemlélete szükséges; de hogy valamely bekövetkezendő eseményről olyan képet alkossak magamnak, mely részleteit illetőleg is megegyezik az utóbb látott valósággal, arra mégannyi körülménynek a számbavétele sem képesít. Ez egyébként természetes dolog; mert az a kép, 'melyet valami elmúlt benyomásról szerkesztünk, teljesen ennek a befolyása alatt készült, s ezért, míg csak vonásai össze nem kuszálódnak más, hasonló benyomások utóhatása folytán, meg is egyezhetik a valósággal. Ellenben az a, kép, melyet egy bekövetkezendő eseményről alkotunk magunknak, nyilván nem magának ez eseménynek hatása alatt jött létre, hanem számos, már előzőleg" megszerzett hasonló benyomásokból készült, melyekből azután egy általános fogalmat alkotunk. Már pedig pusztá fogalmak a megfelelő valósággal soha sem egyeznek teljesen; hisz épen „a lényegtelen jegyek *elhagyása*" útján keletkeztek.

A jelen és a múlt *tények*, a jövő merő *gondolat*. Ez a megfontolás közvetlenül átvezet bennünket a jövő *Ítéletekre*

Amaz okoskodásunknak, melylyel a múltnak az ember érzelmi világából való kifejtését próbáltuk meg, az volt a vezérelve, hogy nem szabad *utána* nézni ama benyomásnak, mely a kérdéses idő-phasis megalakulásánál szerepel, hanem *belé* kell nézni az ember lelkébe, meg kell vizsgálni, micsoda *jelen* állapotban leledzik a lélek akkor, mikor az illető idő-phasisnak megfelelő ítéletet ki mondja. Ugyanezt az elvet fogjuk itt is követni, a jövő-

nek kiszármaztatásánál; nem *elébe* nézni a jövő eseménynek, hanem eltekinteni az emberi lélekbe.

Ha megvizsgáljuk, micsoda *jelen* állapotban van az emberi lélek akkor, mikor ezt az ítéletet mondja ki: „ez vagy az meglesz”, először is azt látjuk, a mit már említettünk, t. i. hogy a „jövendő” dolognak bár határozatlan képe megszállva tartja a beszélőnek lelkét. E tekintetben tehát teljesen hasonlít a múlt-ítélet megalakulásához vezető lelki állapot ahhoz, melyből a jövő ítéletnek kell kibontakoznia. — Itt először az a kérdés vetődik fel, mi indít bennünket arra, hogy olyan képzetet alkossunk, amely sem jelen érzeteink összeségét nem fejezi ki, sem — rendeltetésénél fogva — a múltnak visszatükröztetésére nem szolgál? Miért nem elégszünk meg avval, hogy a világfolyamatnak ránk-hatása folytán bennünk felgyülemlett tapasztalatokat, tényleges birtokunknak e gazdag tárházát, rendezzük különféle szempontok, többi között a *jelen* és *múlt* fogalmak szerint, és miért készítünk már előre valami szakot, kategóriát olyannak, ami még birtokunkhoz nem tartozik? Mert egy még be nem következett dolognak a fogalmát megalkotni és magában őrizni majdnem olyan dolog, mint pénzes erszényt szerezni, még minekelőtte az embernek pénze volna.

Így csak olyan ember beszélhet, a ki nem tudja mi az a remény; ilyen pedig, kereken kimondjuk, nincs. Az ember, valamint a már eltűnt-et képes szellemi foglalkozása tárgyául tenni, s így gondolataival a mindannyiszor megadott jelennek körén túllépni: úgy nem elégszik meg avval sem, hogy a benyomásokat, amint érkeznak, egyszerűen elfogadja és a passiv szemlélőnek szerepét játszsza a világgal szemben. Az ember remél és vár, anticipálni iparkodik a világfolyamatot, sőt causalis erejének célirányos felhasználásával igyekszik reményeinek megvalósulását gyorsítani. Mi érdekelve vagyunk a világ folyásában és nem pusztá szemlélői, tehetetlen elfogadói annak, amit hoz,

A jövő fogalmának megalakításához tehát a pszichológiai kiinduló pontot az a körülmény fogja szolgáltatni, hogy az ember tud *remélni* és *félni*, szóval *várni*. Ez érzelmek mindenkor valami jövőre irányulnak, s azért itt

természetes kiinduló pontot nyújtanak, épp úgy, mint a múlt-képzet megalakulásához az emlékező tehetség.

Mi az, kérjük mármost, ami az emberi lélek vára-kozásának legprimitívebb tárgyául szolgálhat? Bizonyára nem az elméleti érdeklődést feltételező és az érzelmi világot nem érintő jelenségek, hanem a *kellemes* és *kellemetlen* benyomások, — szint' úgy, mint ahogy a visszaemlékezésnek legelső tárgyai is ezek voltak. — Tekintetbe véve, amit fennebb mondottunk» t. i., hogy a várt eseménynek képzetét mindenkor csak meglévő fogalmainkból alkothatjuk meg, azt hihetné valaki, hogy a jövő-fogalom megszerkesztésénél ilyen előzményből lehetne kiindulni: „ha a gyermek elől elsiklott valami kellemes benyomás, akkor várja annak visszaérkezését.” Ezt, bármily természetes gondolatnak látszik, mégis helytelen kiindulásnak kell tartanunk. Mert aki vár, az tudja, hogy egyáltalán lehetséges, hogy valami megérkezzék, vagyis jelenjenek tartalma megszorodjék; már pedig honnan tudhatja ezt a gyermek? A jövés, érkezés tapasztalati dolgok, melyekről csak annak lehet fogalma, aki látta, magán tapasztalta. A vára-kozás lelki állapota a gyermeknél csak akkor fog beállani, ha már látott érkezést. Minekelőtte ily tapasztalato-
kat tett volna, legfőllebb sírni, durczáskodni fog az el-siklott és hiányérzetet hagyó kellemes benyomáson, de visszaérkezését *várni* alig.

A következő kiindulásban fogunk megállapodni: Ha a gyermeket valamely kellemes benyomás éri és ez elmúlik, akkor utóbb nemcsak magára e benyo-másra fog visszaemlékezni, hanem mind ama kísérő körülményekre is, melyeknek kapcsán az a benyomás fellépett. Ennek az a következése, hogy ha az említ-tett „körülmény”-csoport önmagában újra előáll *és ezen a gyermek életében az első érkezést meglátta*, azonnal eszébe fog jutni a képzettársulás törvényénél fogva az illető kel-lemes benyomásnak a képe is, és a megfelelő érzet befo-gadására készen fogja tartani érzékeit, szóval: ama be-nyomást *várni*. A kutya, amelyik azt tapasztalta, hogy ha ura a kalapját és sétabotját fogja, ez reá nézve is a szobából való kiszabadulást jelent, akkor ugrándozik, lesi a szabadulás pillanatát, mikor egy újabb esetben látja

urának illetén készülődéseit. — Ilyen lelki állapotnak kell lennie annak, melyben a jövő-ítélet megszületik. Ez persze nem azt jelenti, hogy az első ily nemű lelki állapot azonnal értelmes ítéletben nyerne kifejezést, hanem csak azt, hogy ily lelki állapotnak kellett *megelőznie* a gyermek első jövő-ítéletét.

2. A jövő-ítéletek nyelvi alakjai.

Itt kevesebb dolgunk lesz, mint a múlt-ítéleteknél, minthogy a nyelveknek csak egy, legfőleg két egyszerű alakjuk van a jövő-értelem fedezésére, t. i. a közönséges és az u. n. befejezett jövő (futurum exactum). Ez utóbbi csupán bonyolultabb értelmi viszonyoknak, nevezetesen múlt és jövő körülményeknek egyszerre-való kifejezésére szolgál; különben is a múlt és jövő alak pusztá kombinatioja lévén, a jelen psychologikus és nem nyelvtani célzatú fejtegetésünkben egészen el lesz mellőzhető. Nézzük a fenn szerepelt nyelveket egyenkint.

a) Képzős alalfolc.

1. A *szanszkritnak* a jövő értelem kifejezésére két alakja van, t. i. *datásmi* és *dásyami* = adni fogok (Bopp Ib. 646.-649. §§.) A „datásmi” alak nem egyéb, mint a „data” nomen agentisnek, az *as* létigének és a személyragnak összetétele, tehát alapjában csak annyit jelent, mint „dator sum”. — A „dásyami” alakra nézve logikailag két lehetőség forog fenn. T. i. vagy azt kell hinnünk, hogy a *sya* elem, mint a jövő-értelemnek egyedül számba vehető tényezője (lévén *da-* pusztá igető, *-mi* pedig személyrag) egységes, specialis jövőidő-képző, — vagy pedig Bopp-tól (u. o.) el kell fogadnunk, hogy a jövő-értelmet itt csupán az *ya* rész adja meg, a megelőző *s* pedig nem egyéb, mint az *as* létigének maradványa. Az előbbi feltevésnek (netaláni) hívei azzal támadhatnak, hogy, ha csakugyan *ya* a jövőnek tulajdonképi exponense, miért nem ezt ragasztotta a nyelv közvetlenül az attributív igető után, és minek iktatja közbe az *s*-ben a létigét? Valamint a létigéhez (az *s*-hez) tehetett a nyelv ilyen „*ya*” jövőképzőt, épp úgy tehetett volna magához a *da-* igetőhöz is! — Bopp ellenben a maga nézetét avval támogathatja, hogy, ha a *sya-r* észben az *y a-t* elkülönítjük és a jövő-értelem exponensének fogadjuk el, akkor az egész jövő-képzést sikerül a vele értelmileg úgy is rokon *potentialis* képzésre visszavezetni, mert a *potentialis* alaknak tényleg *ya* a képzője. Futurum és *potentialis* között különben is csak annyi a különbség, hogy az utóbbiban az *a* elem hosszú és a személyragok némiképp megváltoztak. Megfelel egyébként Bopp, — és mondhatjuk, teljesen meggyőzőleg — a fenti ellenvetésre is azzal, (657. §.) hogy a *szanszkritban* régente valószínűleg minden ige egyaránt felvehette a pusztá

ya-t futurum-képzésre, s hogy e képzésmód csak utóbb ment ki a használatból, megmaradván egyedül a *verbum substantialén*, mely a nyelvtudatban úgyszintén mindenkor kiváltságos állást foglal el. Ez volna tehát az oka annak, hogy miért szorul a későbbi szanszkrit nyelv a futurum-képzésnél az *as* igére. Ráihivatkozik továbbá Bopp az élő szláv nyelvekre, melyek szintén létigéjüket használják a jövő értelem kifejezésére s plane össze sem vonják egy szóba a tőigével. (A lengyel a múlt-participiumhoz teszi a segédige jövő alakját: *hóm iyral* = majd játszom — „ich werde sein ein gespielt habender”. L. u. o.)

Elfogadva a Bopp érveinek súlya alatt azt, hogy a szanszkritban külön „jövő”-képző nincsen, és hogy ez az értelem a nyelv megalkotásakor összeesett a potentialis értelemmel, igen egyszerűnek tűnnek fel előttünk a

2. Görög nyelv jövő alakjai. A görög tudvalevőleg *tf*-val képzí a futurumot: *Οείκ-α-ω* (= majd mutatok). Hogy ez néhol kiesik, másutt meg némi tőváltozást idéz elő, pszichológiai szempontból lényegtelen dolog. Erről a *ff*-ről azt állítja és fentemlített okai alapján bátran is állíthatja Bopp, hogy nem igazi futurum-képző, hanem semmi egyéb, mint az *as* ige, melynek végéről éppen a jövő értelem elérésére szükséges *y a* elem lekopott. Ezen *β* „jövőképző”, -ben tehát megint olyan utóddal állinánk szemben, aki csak „ősére való tekintettel” vált érdemessé mostani hivatalára. Egyébként, hogy mennyire megszilárdult,;— más észrevehető futurum-képző-rész hiánya folytán, — az az érzet, hogy éppen a őelem az, ami a jövő-értelmet kifejezi: mutatják az ilyen továbbképzések, mint *γελαιείω* (nevetni akarok), melyeknél t. i. a nyelv a jövő alakot akarja előrántani oly czélből, hogy vele desideratív értelmet fedezzen. (Bopp: 1b. 671. §.)

Magának a létigének futura a görögben így van: *έβομοα, έστη* sat. Bopp az *εῶνται* és *εβειαι* alakokból bizonyítja be (655. §.) a létige jövő conjugatiójának szanszkrit eredetűségét (mely nyelvben 'az *as* igének futura önállóan nem fordul elő.) „*Εῶνται* ugyanis „*εβίονται*” alakból származtatja, mely esetben eléggé megfelelne a szanszkrit *-syanté* [pro „asyanté”] ragnak, valamint hogy megfelel az *έβεταιί* a szanszkrit *syaté* [pro „asyaté”] alaknak. Megjegyzi azonban azt is, hogy *είεταα*, vagy a szokásos *εβται* alak teljcs3n praesens-szerű, úgy hogy az is lehetséges, hogy itt nem eredeti potentialissal, hanem valóságos praesenssel van dolgunk.

3. A *latin* futurumnak képzője *-bo* (bis...) és *-am* (es...). Ez utóbbiról a nyelvtudósok meglehetősen egyértelműséggel azt tartják, hogy tulajdonkép conjunctivus, és hogy azt a körülményt, misz(rint a jövő alak a többi személyekben *e*-hangot használ, míg a conjunctivus az *a-t* mindvégig megtartja, csak a nyelv differenciáló h'tj'ariának kell tulajdonítani. Az *am-os* futurum egyébként mindenestre újabb keletű, mint a *b*-képzésű, mert tény, hogy találkoznak régi *dormi bo* és *dicebo* alakok is. E *ft*-futurumra nézve két nézet forog fenn. Az egyik fél a *6-t*, hasonlóan a *-barn* fr-jéhez, [1. 40. L]

puszta *v* helyett álló hiatus-pótléknak tartja, hivatkozván a XII-táblás törvénynek e mondatára: „si pater filiim ter venum dawt” (pro: venum dafat.) A másik rész pedig, közöttük Bopp, a *b-t* itt is (v. ö. 40. lap) a *fuo* ige maradványának tekinti. Az első nézet szerint tehát az *amabo* puszta praesens, illetőleg nem valódi, hanem csak annak használt futurum volna, míg ellenben Bopp (662-3. §) ez alaknak 2-conjugatiójából (amabis, *-bit*, stb.) azt következteti, hogy itt a beolvadt *ya* képzővel, tehát valódi futurummal (helyesebben: potentialissal) van dolgunk.

A létigének *ero* futurumát *eso* és tovább „esio” alakból származtatja szerzőnk (654. §.), felhozván, hogy *ero* épp úgy keletkezhetett, a szanszkrit *syámi* (= volnék) alakból, mint *veho* a *váhámí*-ből. *Ero* tehát alapjában szintén potentialis.

Az eredményeket összefoglalva, kimondhatjuk, hogy valamint a szanszkritban és görögben, úgy a latinban sem találunk tisztán futurum-értékű képzőt, A nyelv a jövő értelmet és a *lehetőséget* egy és ugyanazon alakkal, vagyis a tempust tulajdonkép *modussal* fejezi ki. Látjuk továbbá, hogy ki lehet mutatni a nyomát egy oly futurum-jelzésnek, mely tisztán a praesens-alak felhasználásával, tehát puszta hozzáértetés által történik. Ugyanez előfordul több szláv nyelvben, továbbá a gót és ó-felnémetben, (Bopp 661. §.), valamint a magyar közbeszédben is. (Eljövök = el fogok jönni.)

b) Segédigés alakok.

Ilyeneket jobbra azok a nyelvek használnak, melyek képzős futurum-alakjukat elvesztették.

Első példaul egy más nyelvcsaládnak szülöttjét, az afrikai *bantu* nyelvet említjük fel, minthogy ez egy jóformán magyarázatra sem szoruló, egyszerű, világos körülírást használ, t. i. a jövő kifejezésre igen közel eső „megyek” és „jövök” igéket. A mondott nyelvben *ngi ya-ku-landa* vagy *ngi za-ku-landa* azt teszi: „fogok szeretni”; szorul-szóra pedig: „ich gehe (komme) zu lieben.” (Pott a 42. lapon említett helyen.) — Közelebb eső nyelvekre térve, fel kell hoznunk az *ószláv* nyelvet, mely leggyakrabban az *im éti* (bírní), továbbá egy *kezdeni* és *akarni* jelentésű igét tesz az attributív igefogalom elé, pl. *glagolati imati* — szó szerint: „er hat sprechen” = loquetur (Bopp 659. §). — Hasonló körülírást találunk egyrészt a *magyarban*, mely a *fog* igét szerepelteti „belefog” azaz „hozza-kezd” értelemben, (fogok írni = belefogok az írásba), másrészt meg a *chinaiban*, mely a *jao* (akarok) igével jelzi a jövőt (*w-jao-hio* = ich werde lernen. L. *Bazin*: Ib. 45. lap). — Az ó-szlávhoz hasonló, illetőleg kizárólag a *bírní* igével eszközölt körülírással találkozunk a *román* nyelvekben, melyek közül a *francia* az attributív ige infinitívusát és a *bírní* igét már egy szóba olvasztja (parlerai = j'ai à parler), míg ellenben a *provencei* a két igét még külön tartja, (dir vos ai = je vous dirai.) Az e fajta körülírásra való

hajlandóság annyira belefészkelte magát a román nyelvekbe, hogy magát a *bírni* igéjüket is ezen körülírással, tehát önmagával körülírva, hozzák jövő értelemre, (aurai = avoir-ai: v. ö. a német *ich werde werden* alakkal.) Az ó-szláv az ilyen önmagával való körülírást el is kerülheti. — Hogy a *f'ót* nyelv sem idegenkedik a *bírni* igés körülírástól, mutatja a görög *ποιήσω-nak* „taujan haba”-val történt fordítása Ulfilasnál. Ugyanez másrészt optativussal (sijau — sei) adja vissza a görög *εφομαι-í*. — A mai *német* mint tudjuk, a *werden* igét használja körülírásra, míg ellenben az ó-felnémet e célra a *sollen* és *wollen* igéket foglalta le, mint a mai angol. — Az ó-északi nyelv a „gondolni” jelentésű *mūn* igével képez futurumot (*koma munu* == venient.) Bopp 660—661. §§.

Fel kell itt még hozni, hogy több szláv nyelv a jelen idejű ige elé tett *po* (- nach) praepositioval adja vissza a jövőt, (Bopp 658. §.) mely praepositio eredetileg mindenestre helyet jelentett. Hasonlót látunk a *chinai* nyelvben, mely a *cian-lai* és *lieu lai* (--- dans la suite) határozókat foglalta le ily célra (Bazin, lb. 45. lap). Feltehetni, hogy ezek sem abszolút „idő”-határozók, hanem eredetileg concretebbet jelentettek.

Rátérve az összes felsorolt jövő-alakok értelmezésére, mindek előtt azt a kérdést kell tárgyalnunk, vajjon a szanszkrit *ya* képző, mely egyaránt szolgál a potentialis és a jövő-értelemnek megjelölésére, eredetileg melyikét jelentette e két dolognak? Bopp (Ib. 670. §.) erre avval a hypothetikus állítással felel, hogy az *ya*-ban az *a* csak kötőhangzó, s az *y* nem más, mint az *i* (= wünsch) ige-gyökér. Felemlíti még *Wüllnc.r* nézetét, ki a kérdéses *y-t* az *i* (- = menni) ige-gyökérrel azonosítja, de a maga részéről ragaszkodik ahhoz, hogy itt a „wünschen” gyökér forog fenn, „mert *ez* a jövő- és potentialis értelem visszaadására sokkal alkalmasabb, mint a *menni* ige, és mert sok más nyelv tényleg a wünsch ige-t használja a kérdéses czélokra.” — Bármiként áll a dolog, a pszichológiai belátás sokat nyer csak azzal a ténnyel is, hogy a jövő értelmet a nyelv nem valami külön, csupán e célra rendelt képzővel fejezi ki, hanem az *akar* vagy más rokon értelmű szót szemlélvén ki reá, olyan oldalát ragadja meg a jövő-értelemnek, mely a lélek érzelmi világát éri, mely szóval nem abstract valami, hanem érzet, még pedig jelen, a beszélőben meglévő érzet. — *Tobler*¹ határozottan azt állítja, hogy azon az igealakon, mely közösen jelent futurumot és lehetőséget, ez utóbbi értelem az eredeti. Szó szerint ezt mondja: „*Die Ansicht, dass die Tempora (doch wohl das Praesens ausgenommen) aus ursprünglichen Modi erwachsen seien, kann sich am ehesten auf das Futurum stützen, 'welches auch, wo es in*

¹ Zeitschr. f. Völkpsych. und Sprwskunft II kötet (1862.) „Überganz zwischen Tempus und Modus” című czikk,

relativ einfacher Form vorhanden ist, d. h. nicht überhaupt fehlt oder umschrieben wird, sich als spätere Bildung, aus dem Coniunctio oder Optativ entnommen su erkennen gibt.”

A körülírt alakokra vonatkozólag mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy elfogadva Boppnak, vagy akár Wüllnernek is az *ya* értelméről szóló hypothesisét, nem láthatunk semmi lényeges különbséget a körülírt és az egyszerű („képzős” és „segédigés”) futurum-alak között. Mindössze is csak az forog fenn, hogy nemelyütt egy szóba vonják a segédigét a főigével (dasyami, donnerai) másutt pedig két szónak tartják meg, (pl. *ua-jao-hio* és *fogok tanulni* sat).

Magyarázatra legkevésbé a *jövök, melyek*, valamint a *kezdek* jelentésű igékkel történt körülírás szorul. Mert itt nyilván csak az *fi jelen* cselekvés van kifejezve, melyhez a szemlélő tudomása szerint az általa gondolt, vagyis a jövő cselekvésnek hozzá kell fűződnie. A jövés, kezdés még nem maga a várt cselekvés, hanem csak az előhírnöke. „Kezd (fog)” vagy „jön robbanni” csak annyit jelent: „látok olyan készülődést, mely engem arra utal, hogy a robbanásnak mint benyomásnak elfogadására hangoljam fel érzéseimet.” — Az *akar* igés körülírás azon alapszik, hogy a beszélő azt a jelenvaló kedély-állapotot nevezi meg, melyből a gondolt cselekvésnek ki kell bontakoznia. Abból, hogy az *akar* ige lelki állapotot jelent, azt következtetnők, hogy e segédigével legelőször csak azoknak a cselekvéseknek jövendő voltát jelezte a nyelv, melyeket maga a beszélő *ember* képes megvalósítani, és hogy csak utóbb vitte át a nyelv e szólásmódot oly jövő cselekvéseknek is a megjelölésére, melyeknek megvalósulása más élő lényeknek áll a hatalmában, — és legvégül, nyilvánvaló anthropomorphismussal olyanokra, melyek élettelen tárgyak részéről lesznek megvalósítandók. Ez okoskodás értelmében tehát „én enni akarok” vagy az én-képzet mellőzésével, helyesebben: „Pista akar enni” korábbi fejlemény volna, mint: „apa ezt meg azt akar hozni” és még korábbi, mint „a kő le akar esni.” Ez a gondolat abból indul ki, hogy a blki-állapotot, mint tisztán belső jelenséget, jelentő kifejezéseket az ember értelmesen csak akkor használhatta és alkothatta meg, amikor az illető lelki-állapotot már maga-magán tapasztalta. Maga-magán és nem máson azért, mert efféle állapotokat másutt, mint önmagunkon közvetlenül megfigyelni képtelenek vagyunk. Hogy más is *akar*, úgy mint akarok én, nem *látom*, hanem csak bizonyos jelekből *következtetem*.. — Itt azonban minden attól függ, hogy a kérdéses *akarni* ige a nyelvekben eredetileg mit jelentett, illetőleg, áll-e, hogy az ember saját akarásának elnevezésére a maga lelki változásainak megfigyelése által jutott el, s nem tán a külvilági tünemények készülődésének szemleletéből? Tudnunk kellene továbbá, vajjon előfordult-e a nyelvekben az *akar-os* jövő oly korban, mikor ennek az igének talán még nem volt meg az a kizárólagos lelki-állapot jelentése, melyet mai napság visel. Míg ezek a kérdések nincsenek eldöntve, a fenti állítás is csak jámbor véleménynek marad. — Az *akar*-körülírással rokon a *gondol-igés* körül-

-írás, mert *a denken* dch *gedenke zu thun*”) érezhető synonymája *a wollen* igének. — A *sollen-es* futurum a jövő cselekvést kötelességszerűnek tünteti Fel, és kifejezi azt a *jelen* kényszerű helyzetet, melyben a beszélő ember saját jövő cselekvésének beállása előtt leledzik. Ebből azonban nem következik, hogy ez a segédige eredetileg csupán ama jövő cselekvéseknél szerepelhetett volna, melyeknek kötelességérzetből kell beállaniok. Jelentette általában azt az állapotot, midőn valaki vagy valami oly helyzetbe jutott, hogy *egy bizonyos* új kapcsolatba való átmenetelt, *egy bizonyos* jövőnek az ő részéről való bekövetkezését előre lehet látni. A *sollen-es* alak jelenti az oly jövőt, melyre egyéb lehetőségeknek kizáródása folytán lehet számítani. — Evvel bizonyos tekintetben rokonértelmű a *haben*-igés jövő. Ugyanis e német kifejezésből „*ich habe zu schreiben*”, mely szerkezetre nézve teljesen meg egyezik a francia „*j'écrirai*” alakkal, úgy látszik az következik, hogy a francia csak kiterjesztette ezen, eredetileg tisztán kötelességszerű cselekvéseknél használható alakot olyanokra is, melyeknek az indító oka nem kötelesség. Annyi mindenesetre áll, hogy ez a *bími*-igés jövő eleinte csupán az embertől végrehajtandó cselekvéseknél szerepelhetett; mert hát micsoda tárggyal kell kiegészíteni a segítő *Mmi* igét? — Qu' est-ce que j'ai, si j'ai à parler (= je parlerai)? Ha talán nem kizárólag ezeket a szokat: „kötelesség,” „kényszerűség” kell is melléje érteni mint tárgyait, annyi legalább is áll, hogy a bekövetkezendő cselekvény *gondolatának* a bírása van itt kimondva. „Je parlerai”-nek azt kell jelentenie: *j'ai la pensée, ou bien le dessein de parler.*» Épp ezért anthropomorphismusnak kell lennie, ha azt állítom: „la pierre tombera”, mert evvel tulajdonkép azt mondom: „la pierre a p. e. la volonté -de tomber.” Közeleső dolog a szándékot, akarást, kényszerűséget birtokunknak nevezni, mert hisz ezek csupa belső, bennünk létező dolgok. Birtokunknak valljuk az érzetet is, mely lelkünket érte. (L. Goethe: »Ich weiss, dass mir nichts angehört, als der Gedanke”) — Igen világos dolog a *werden* igés körülírás. A *werden* jelenti egy várt létnek a jelenben való megindulását. E körülírásról Hopp így nyilatkozik: „*Es ist in der That das Werden der natürlichste und sicherste Ausdruck des zukünftigen Seins, und dieses ^u vertreten noch viel geeigneter, als die Hülfswerba wollen und sollen, denn der Werdende gelangt gewiss \um Sein, ist ein zukünftig Seiender; der Wollende oder Sollende aber mag unfähig oder vet hindert sein, das \u thun, was er will oder soll.*” (Ib. 661. §.) Egyébként, ha a *werden* eredetileg talán kizárólag olyan kezdődéseket jelentett is, melyek a várt létre egészen bizonyosan rávezetnek, azért a nyelv e körülírást oly esetekben is használja, melyekben a jövőnek bekövetkezését csak reméli, de nem tudja. Ez az ítéletem: „*Mein Vater wird kommen*” (= *das Kommen meines Vaters wird* — *ist im Werden begriffen*) csalódást is hozhat számomra, és ennek tudata él is bennem. Még érezhetőbb bizonytalanság rejlik az ilyenekben: »*du wirst ihn kennen.*”

3. *Tanulságok.*

A bemutatott nyelv-anyagból látjuk, hogy a jövő-ítéleteknél könnyebb feltalálni azt a beszélő jelenében meglévő körülményt, melyre a szóban forgó praedicatum reá irányul, mint milyen volt a múlt-ítéleteknél. Ez utóbbiaknál meglehetősen nehézségek közt az eltűnésből fakadó hiányérzetet ismertük fel ama *jelen* mozzanatnak, mely a múlt-exponens megalakítására vezetett, és melyet mintegy amaz exponens által *elnevezettnek* lehet tekintenünk. A *jövő*-ítéleteknél igen világosan látni, hogy a jövő-exponensnek megfelelő, általa megjelölt *jelen* mozzanat nem egyéb, mint az a habozó lelki-állapot, melybe a beszélő a sohasem bizonyos jövő eseménynek várása folytán jutott (ilyenek a potentialis-alakú futurumok); vagy pedig, még egyszerűbben, azt a külső világban látható készülődést nevezi meg a beszélő, mely a jövő eseménynek megszokott előhírnöke. Ilyenek a többkevesebb anthropomorphismust tartalmazó *megy-, jön-, kezd-, akar-, kell-igés* körülírások. A nyelv a jövőt, épp úgy miként a múltat, jelenbe nyúló szálainál fogva ragadja meg és fejezi ki. A párhuzamosság múlt- és jövő-ítélet között teljes. Valamint ott nem „a múlt”-ba, mint valami felfogó edénybe való bejutást jelez az illető exponens, hanem merőben egy, az eltűnés folytán beállott jelen körülményt jelöl meg: úgy itt is nem magára a jövő eseményre, vagy esetleg egy, azt magában rejtő, homályos tartóra, rekesztékre vonatkozik az ítélet állítmánya, hanem merőben csak ama, kívül a világban, avagy benn a lélekben meglévő jelen körülményeket nevezi meg, melyek a kérdéses jövő eseménynek bekövetkezését megelőzik. — Nem azt akarjuk azonban itt sem mondani, hogy a fent elsorolt nyelveken beszélő népeknek akkor, mikor az említett jövő-alakjaikat megalkották, még nem

volt meg ez a specialis jövő-kategoriájuk, s így többé-kevésbé kifejtett időképzetök. Valamint a múlt-ítéleteknél, úgy itt sem szabad szem elől téveszteni, hogy ilyesmit pozitív adatok híján eldönteni, — philosophálással adatokat pótolni — soha nem lehet. Annyit azonban látunk, és lejjebb kifejtendő álláspontunk tekintetéből már ezt is nagy nyereségnek kell tekintenünk, hogy a jövő-ítéleteket épp úgy, miként a múltakat, meg lehet érteni a nélkül, hogy fel *kellene* tételeznünk, miszerint az illető népszellemben a kérdéses ítélet-alakok megteremtésekor már élt volna az idő-kategoriáknak, t. i. egy mindent magába fogadó „múlt”-nak és magából kibocsátó „jövő”-nek a határozott képzete. A múlt-ítélet érthető, ha nem volt is ily értelemben vett múlt-fogalma a nyelvalkotó népnek, és a jövő-ítélet is érthető, ha nem volt is jövő-kategoriája.

A múlt és jövő fejtegetéseit összehasonlítva, láthatja mindenki, hogy a „jövő”-nek mint idő-phasisnak az egyéni örök jelenből, az egyén érzélem-világából való megszerkesztése sokkal kevesebb munkával jár, mint a múltnak illetén kifejlesztése. Ennek oka abban rejlik, hogy az a lelki állapot, mikor valamit jövendőnek nevezünk, nem több, mint pusztá rá gondolás az illető eseményre. Ez eseménynek gondolatát egyéb képzeteinktől épen csak az választja el, hogy várás-érzet társul hozzá. Igaz ugyan, hogy az a lelki állapot, midőn valamit elmúltnak hívunk, szintén nem egyéb, mint pusztá rá gondolás az illető eseményre, de itt sokkal nehezebb megtalálni azt az érzetet, helyesebben: ama subjectív és objectív körülmények találkozását, melyek szükségesek, hogy a gondolt eseményt múltnak nevezzük.

Egyéb tekintetben is veszünk észre különbséget a *múlt* és *jövő* idő-phasisok között. Míg ugyanis a múlt-ítélet lehetőségére mindenkor az kíváncsi, hogy a tárgyául szolgáló érzet (esemény) már átalakult legyen képzetté, (emlék), addig a jövő-ítélet lehetőségéhez nem, mint várni lehetne, ennek megfordítottja szükséges, vagyis az, hogy a tárgyául szolgáló képzet (a várt esemény gondolata) alakult legyen érzetté, hanem csak az kell, hogy ez a képzet érzetté *alakuló felben* legyen. Mert ha már érzetté vallott, azaz megvalósult, nem jövő-, hanem jelen-

ítélet van helyén. — Egy másik, már fennebb érintett különbség az, hogy^r a jövő-ítélet sokkal subjectivebb természetű, mint a múlt; nem annyira a külső tényálladéknak, mint inkább a szemlélő egyén lelki állapotának, többé-kevésbé jogosult várakozásának pusztá bejelentése. Ritkábban tévedünk abban, hogy valami megvolt, mint abban, hogy valami meglesz. Oka: mivel a múlás folyamatánál minden rész adva van, tehát szemlélhető (az, hogy A van és hogy A nincs) míg ellenben a jövőnél csak magát a készülődést lehet látni. Vajjon ez a készülődés épen az eszemben tartott eseményhez fog-e vezetni, nem bizonyos, mert különböző események készülődhetnek hasonló módon.

Itt még egy ellentétessel kell megküzdenünk, mely eddigi magyarázataink ellenében felmerülhet. Fennebb ugyanis azt mondtuk, hogy múltnak nevez az ember valamely kapcsolatot annyiban, amennyiben annak képzete, melyet *jelenleg* eszében tart, *hiányérzettel* párosul. Most meg azt állítottuk, hogy jövőnek az ember olyan jelenséget nevez, melynek gondolatához *várás-érzet* fűződik. Vajjon mármost az, aki vár valamit, nem érzi-e ugyanennek hiányát, s e szerint „hiányérzet” és „várásérzet” nem annyira rokon dolgok e, hogy nagy merészségnek ne tűnjék fel, ilyen csekély különbségre, mint amilyen e két érzet között fenforog, olyan fontos különbséget alapítani, mint amilyen múlt és jövő között van? És pedig megvan nam csak a tárgyi világban, de megvan épp az egyéni tudatban is, mely múltat és jövőt összezavarni soha sem szokott!

Nagyon rosszul fogta fel a fenti okoskodás szellemét, aki azt képzei, hogy ott tisztán a hiány- és várás-érzetek közti, mindenesetre csekély eltérést adtuk ki ama nagy különbség okának, melyet a múlt és jövő között mindenki fennállónak érez. Szívesen elismerjük, hogy ez az érzet, nem hogy a két idő-phasis különtartásának volna az oka, hanem ellenkezőleg, az egyetlen találkozó pontja a kérdéses két képzetnek. „Múlt és jövő meg-egyeznek abban, hogy nincsenek”, mondtuk fennebb, és szívesen hozzátesszük: „hogy a hiány érzetével járnak együtt”. — Szerintünk az, ami ez idő-phasisokat egymástól ez egyéni tudatban különválasztja, nem egyéb, mint

az a lényeges heterogenitás, mely a kérdéses fogalmak megalakítására vezető apperceptionalis folyamatoknak *töb-
bi részeiben* mutatkozik. Más szóval: *az irt* tekintjük mi emberek a múlt-képzetet lényegileg különbözőnek a jövő-től, *azért* nem volnánk soha sem hajlandók a „múlt” és „jövő” elnevezéseket mint „synonymákat” felcserélni és a vártat múltnak, az eltüntet meg jövőnek nevezni, mert egészen más apperceptionalis folyamat az, mely a múlt-ítéletnek, és más, mely a jövő-ítéletnek *vezet* a kiejtéséhez. Hogy a múlt-ítélet lehetségessé váljon, ahhoz, mondtuk fennebb, mindenekelőtt a *megfelelő jelen-ítélet kimondásának feltételei* kellene, vagyis kell az ítélet tárgyául szolgáló kapcsolatnak az ítélő elmére való reáhatása. Kell tehát az a lelki állapot, mely egy ily kapcsolatnak, hogy úgy mondjam, a beszívása folytán keletkezhetik, és *ezen kívül még* kell az a hiányérzet-sugallta észrevezés, hogy a praedicatum, melyet a nyugvó alanynak tulajdonítunk, tulajdonkép *nincsen*, érzékelhetetlen. Mondhatjuk, hogy a múlt-ítélet, belső értékét tekintve, semmi egyéb, mint egy kapcsolatot regisztráló egyszerű tudósítás, de oly tudósítás, melyet a beszélő egy járulékos apperceptiója, t. i. a *nincsen-érzet* folytán még kellő időben megigazít. Mintha csak azt mondaná: „*A-hoz* tartozik egy (*B*, de igazság! nem egy (*B*, hanem egy láthatatlan (*B*.” — A jövő-ítélethez ellenben egyáltalán *nem kell*, hogy az *A-B* kapcsolat valóban, érzékileg hasson, vagy, mint kapcsolat csak valamikor is hatott légyen a beszélőre; tényleg nem is hat. Mindössze is az kell, hogy a szemlélő *A* körül oly jelenségeket vegyen észre, melyek az ő tudatában egy *B* praedicatummal vannak összekötve. Ekkor felébred benne a *várakozás*, vagy akár mondjuk, ha úgy tetszik, a *hiányérzet*, és azt mondja: „*A-hoz* várok *B*-t.” S ez semmi egyéb, mint a jövő-ítélet — szabad átiratban. E két rendbeli leírás egyszerű összehasonlításából láthatja mindenki, hogy egészen máscép jön létre a múlt-, mint a jövő-ítélet. Azok az *összes* lelki feltételek, melyek e két ítéletnek megalkotására vezetnek, tényleg sokkal inkább különböznek egymástól, semhogy lehetséges volna, hogy a beszélő részéről mind a két lelki állapot ugyanabban az egy ítéletben nyerjen kifeje-

zést. A tényálladék, még egyszer röviden összefoglalva, az, hogy két egészen különböző apperceptionalis folyamat csúcsosodik ki egy-egy, hiányérzettel kapcsolatos képzetben. Hiányérzet a múltnál, hiányérzet a jövőnél. Az eredmény hasonlatossága okozza, hogy mindkettőt a létező jelel, mint a realitás nevének eredetileg jogos hordozójával szembeteszük. Az ezen eredményre vezető utak különbözőségének a tudata pedig oka annak, hogy ama két hasonló képzetet egymástól megkülönböztetjük, azaz hogy a múltat és jövőt felcserélhető elnevezéseknek érezni sohasem fogjuk. Még egy észrevétel: A „múlt” jelzõt voltaképen *összes képzeteink* felvehetnék és phantasiánk önálló alkotásai csak azért nem veszik fel, mert ezek *alkotó elemeinek* szerzett voltát és érkezésök körül menyeit elfeledtük, avagy számba nem vesszük. A „jövő” neve ellenben kizárólag a várakozással párosult képzetet illeti meg.

V. A jelen esemény és megítélése.

Szántsándékkal hagytam legutoljára ez idő-phasisnak fejtegetését, mert, bármily egyszerűnek látszik, mégis sok olyan combinatio fűződik hozzá, melyek az eddig mondottakra támaszkodnak. --- Miként a másik két idő-phasisnál, úgy itt is mindenek előtt magát az objectiv tényálladékot fogjuk vizsgálni, és csak azután azt, hogy miképen fogja fel és ítélkezik róla az emberi elme.

Az exact tudományok emberei hozzá vannak szokva, a jelent pusztá kiterjedés nélkül való határpontnak venni, annak a határnak, melyen a múlt és jövő összeér. Hisz a „tartós” jelen csak egymásután beálló jelen pillanatoknak az összesége, melyeknek mindegyike jóformán ugyanabban az időpontban oszon el, melyben megragadtuk, — s ép ezért tartós jelent tulajdonkép nem is lehet felmutatni. Másrészt meg van is okunk határpontot ékelni múlt és jövő közé, mert a még oly rövid benyomásnak is van valami tartóssága, azaz okot szolgáltat arra, hogy benne „még nem”-et és „már nem”-et megkülönböztessünk. A „már nem” valameddig tart, és a „még nem” valahol elkezdődik. Ez a kezdet- és végpont nem lehet más, mint a jelen.

Bármily helyes is magában véve a jelennek ilyen meghatározása, mégis nagy hiba volna az így felfogott azaz pontszerű jelent pszichologiai fejtegetéseinknél kiinduló pontul venni. A jelennek ilyen felfogása ugyanis határozottan későbbkori fejlemény, s az alábbiakból be fogja láthatni mindenki, hogy a jelen nem magában véve, a priori ilyen röpké természetű, hanem csak bizonyos, utóbb kifejlődött időképzeteknek reá alkalmas az a folytán tűnik fel, illetőleg tüntethető fel ilyennek. Nem ilyen tűnény, philcophikus jelen fog fejtegetésünk tárgyául szolgálni,

hanem az, amilyenek a fejletlen, avagy legalább is nem philosophikus elme képzei, az a hétköznapi ész, melynek a jelen nem egyéb, mint ez az egész, széles külső világ, melyből tapasztalatait gyűjti s amely érdeklődésének, érzelmeinek szolgál tárgyául. Őneki a jelen (az ami „van”) nem pont és nem vonal, hanem egy kényelmes tartósság, egy folyton ható érzet, mely épen nem röpül el, hanem hűen megmarad, úgy, hogy combinatióit rajta felépítheti és élvezetével betölthetik. Az ily értelemben vett jelen más szóval csak az a valami, ami az *érzékelés* nevű lelki tevékenységnek szolgál tárgyául, — az, ami nélkül képzeink nem lehetnének, mert ő, az adott világ, szolgáltatja hozzájuk a tárgyat.

A jelen világ, a megadott végtelen külső térség a maga ránk ható ezerféle benyomásával nem más, mint a lét és realitás fogalmainak tulajdonképeni hordozója és első sorban jogos birtokosa. Alapjában csak az a reális, ami *most* van; az, amiről tudom, hogy nyerhetek tőle olyan élénk, sajátos színezetű benyomást, mint attól, ami közvetlenül környékez. A múlt nem irreális ugyan, *mint múlt*, de áll, hogy a realitás bélyegét, melylyel szemünkben fel van ruházva, csak az által vette fel, hogy valamikor jelen volt. A realitás és lét fogalmaira sohasem jutottunk volna, ha lelkünk a külső világról csak oly képzetek alakjában nyerhetne tudomást, mint amilyenek emlékeink. Ezért mondjuk, hogy a realitás neve, voltaképen csupán a jelenlétet illeti meg. Ezt az ily értelemben vett jelen világot érzékeli és iparkodik tőle telhetőleg megérteni már legzsengőbb éveitől fogva a gyermek, — és bizonyára sok mindent vesz észre rajta előbb, mint azt, hogy a jelen múlik.

Ha mármost a jelen e különben tisztán előzetes, legdurvább deínitio szerint nem egyéb, mint a tényleg ható érzet, úgy könnyen azt hihetné valaki, hogy ahhoz, hogy az ember a ható érzetet *jelennek* nevezze, vagyis, a jelennek, mint idő-phasisnak fogalmát megalkossa, nem kell több semmi, mint az, hogy ez az érzet reá hasson, és ő azt felfogja. — Nagy tévedésben van, aki így okoskodik. Mert egy jelen érzetet elszenvadni, és a reánk ható érzetet jelennek felfogni, vagyis az időfolyam részé-

nek tekinteni, két dolog. A gyermeknek már anyja méhében vannak érzetei, de azért senki sem fogja állítani, hogy a gyermek ez érzeteit az elmúlt benyomásokkal szembe teszi és mint „nem-múltakat” állítja maga elé. Az, aki a reá ható érzetet jelenlévőnek hívja, nyilván azt akarja mondani, hogy az sem el nem múlt, sem nem pusztá várákozás tárgya. Ép ezért azt mondhatjuk, hogy valamit jelennek felfogni annyit tesz, mint azt múlttól és jövőtől megkülönböztetni. És kövélkezésképen a szabatos *jelen* fogalmának a megalakulására kell, hogy a szemlélő a nem-jelennek képzetét megalkotta legyen. Ami áll a másik két idő-phasisról, az még sokkal inkább áll a jelenről. Valamint lehet az embernek emléke anélkül, hogy még a múltnak kategorikus fogalmát megalkotta volna, és valamint lehetnek várákozásai a nélkül, hogy a kategorikus jövőnek fogalmára szert tett volna: úgy és még sokkal inkább áll az, hogy élvezhet jelen benyomásokat a nélkül, hogy ezeket jeleneknek tudná tekinteni. Ezt az okoskodást tovább szöve, mondhatjuk, hogy még egy *jelen-ítéletnek* a kimondása sem szolgálhat tanúbizonyosságául annak, hogy az illető, aki azt kiejtette, már felyergődött a kategorikus jelenlétnek fogaimáig. Nem szolgálhat pedig épp oly kevéssé, mint nem bizonyította a múlt- vagy a jövő-ítéleteknek használata azt, hogy a beszélő a kérdéses kategóriákat már megalkotta volna magában. A jelennek igazi fogalmában benne rejlik a megkülönböztetés jövőtől és múlttól, benne rejlik továbbá az a tudat, hogy a külső valóság is csak egy része az idő-folyamatnak, hogy mindaz, ami rám hat, nem egyéb, mint leendő múlt, — „omne mortale et caducum.” Csupa oly dolgok, melyeknek ismeretére semmi szüksége sincs annak, aki mindössze egy jelenidejű igét tartalmazó ítéletet akar kimondani. Az ilyen ítélet kimondásához mindössze az kell, hogy egy *A-B* kapcsolat hasson a szemlélőnek érzékeire és hogy ő e kapcsolatot felfogja. Hozzátehetjük inég, hogy ez a kapcsolat reá nézve új, meglepő legyen, mert csak a bizonyos tekintetben *érdekes* jelent érdemesítjük arra, hogy nyelvileg kísérjük, másnak bejelentsük. Azt megengedjük, hogy az illető kapcsolatot felfogni és nevezetesen újnak és érdekesnek találni csak úgy lehet, ha az *A*

benyomás előbbeni alakjának az *emléke* él bennünk, de egyáltalán nem áll, hogy azt a kapcsolatot csak akkor tudnók felfogni, ha egyszerismind leendő emléeknek vagyunk képesek tekinteni. *Mi, akik már kifejlett időképzettel rendelkezünk, persze azt mondhatjuk a gyermeknek első »A es B-forma Ítéletére, hogy igéje grammatikai jelen-időben van. (De ebből nem következik, hogy a gyermek valami időviszonyt akart volna ezzel jelezni. Ő semmi egyebet nem tett, mint hogy az adott kapcsolatnak megfelelő elnevező szót ejtett ki, és tény, hogy a felnőtt ember, aki jelen-ítéletet használ, szintén csak a kapcsolatnak, hogy úgy mondjuk, materialis oldalát (a tényt magát) tartja eszében és nem azt, hogy „ez is csak időben van.”* Megjegyezzük még, hogy a ható érzet egyáltalán alkalmatlan arra, hogy az embert idő-kategóriáknak ráalkalmazására indítsa. A ható érzet első sorban örömneknek és fájdalomknak tárgya, másod sorban az, amiből lelki tanulságainkat merítjük, az, amin egész belső világunk felépül, és nem arra való, hogy idő-kategóriák alá lajstromozzuk. Különbséget kell tehát tennünk a jelen-ítélet és e fogalom közt: „jelen.” Ez utóbbi, mely párhuzamos e fogalmakkal „múlt” és „jövő”, azt a fejlődésfokát jelzi az egyénnek, amikor már képes a ható benyomást egy „időfolyam” részének tekinteni. Hasonlót mondhatni a „most” fogalomról is, mely az „az előtt” és „az után”-nal áll szemben, valamint erről: „ma”, melyhez tartozik „tegnap” és „holnap.” Mindezeknek kifejlődéséhez határozottan több kell, mint ahhoz, hogy valaki jelen-ítéletet tudjon használni.

Arra nézve, hogy a jelen-ítéletben eredetileg nem rejtett semmi időre való vonatkozás, a meglévőnek, mint időrésznek a felfogása: érdekes tanúságul szolgálhatnak a nyelvek, legalább azok, melyekről fennebb szólottunk.

Ezekkel itt igen röviden végezhetünk, mert jelenidő-képzője, vagy akár olyan körülírása, melyre rászorult volna, hogy a kimondott cselekvést jelenidejűnek értesse meg, egyiköknek sincsen. Ha tehát a pusztá gyökérialak szolgál egyszerismind a jelenidejű állítmány kifejezésére, akkor nyilvánvaló, hogy ez ítéletek kimondásánál a jelenvalóság eredetileg külön apperceptio tárgyát nem képez-

hette, minthogy az igegyökér a cselekvésnek, hogy úgy mondjam, csak anyagát jelenti, azaz magának a minden időre-vonatkozás nélkül gondolt cselekvénynek szolgál a jelölésére. Ha a nyelvalkotó nép igazi jelent értett volna, azaz egy, a múlttól és jövőtől gondolatban jól megkülönböztetett idő-phasist, akkor képzőt is fejlesztett volna reá, mert a világos gondolati functio mindenkor nyelvi kifejezésre ingerel. Ép azért azokat az eseteket, amidőn a nyelv valami képzővel, (rendesen a gyakorítóval) különbözteti meg a jelen-idejű igealakot a többiektől, elvileg oly korból származóknak kell tekintenünk, melyben a nyelvalkotó népszellem a jelent már *tartósságnak* érezte. Ha a latin és görög nyelvnek néhány bővített tövű igéjére (*sc*-val: *nascor*, *w*-nel: *tango*, *w*-vel: *οείκνυμι*, /*a*-val *capio*) mégis minden további vizsgálat nélkül ezt rá *nem* mondjuk, ez csak azért történik, mivel nem tudjuk biztosan, vajjon csakugyan a jelen-idejűségnek megjelölésére vannak-e a kérdéses képzők kifejlesztve; (sőt ennek még ellene is szól az a körülmény, hogy ugyanezek a képzők benne szerepelnek az *imperfectum*-töben is, tehát egy múlt-értelmű igealakban.)

Azt a körülményt, hogy a nyelveknek általán véve nincs jelenidő-képzőjük, igen tökéletlenül méltatná, aki csak azt mondaná reá: „mivel a másik két idő-phasisra teremtett a nyelv valami exponenset, tehát a jelenre nem kellett, mert félreértés úgy sem lehetséges.” Joggal kérhetjük, miért éppen a jelenidőt választja ki a nyelv és választja ki annyi nyelv, amennyit idáig felhoztunk, arra, hogy exponens nélkül maradjon? Hisz kiválaszthatta volna bármelyik más időt is a három közül! — A magyarázat megadásánál nem szabad szem elöl téveszteni, hogy a múlt- és jövő-ítéletek is voltaképen jelen-ítéletek, amennyiben t. i. a beszélő jelenjében meglévő mozzanatot fejeznek ki: a múlt-ítélet egy jelen hiány-érzetet, a jövő-ítélet pedig egy jelen habozást vagy készülődést. A tényálladék tehát, szabatosan körülírva, az, hogy a beszélő az összes előtte *jelenleg* felöltő és igével kifejezhető benyomások közül csak azoknak a nevét látja el valami időképzővel, melyekhez a hiánynak és habozásnak érzete fűződik; nem egyszersmind azokét, melyekhez ily érzetek

nem fűződnek. — Most már könnyű lesz megfelelni a kitűzött kérdésre, főleg, ha szem előtt tartjuk azt az elvet: amennyi exponens, annyi apperceptio. A felelet ehhez képest az lesz: exponenset a nyelv a jelennek kifejezésére azért nem fejlesztett, mert az idő-exponenset a múlt- és jövő-ítéleteknél csak az az egy járulékos apperceptio tette szükségessé, amelyet ezen ítéletek a jelen-ítélethez képest tartalmaznak. Ez utóbbi ítélethez csak annyi apperceptio kell, hogy „ami eddig α -alakúnak volt ismeretes, β -alakúnak mutatkozik.” Minden jelen-ítélet alapján valami felvilágosítást tartalmaz. „Nem igaz, hogy csak α -formájú A van a világon, mint eddig hittük; van β -formájú is. Ennek a kifejezésére nem kell több, mint A-nak a neve és a β -s alakban való léteinek a megjelölése. A múlt-ítélethez (1. 55. és 79. lap) ugyanaz az apperceptio kell, mely a jelennek lehetőségéhez szükséges, következőleg ugyanannyi szóelem; de kell még annak az észrevétele, hogy ez a fennállónak felismert új kapcsolat már el is bomlott. Ezt fejezi ki a múlt-exponens. A jövő-ítélethez is ugyanaz az apperceptio kell, amelyik a jelenhez, (mert végtére is azt mondja: *A est B*) de hozzájárul még az az észrevétel, hogy a fennállónak állított egybetartozás még nem bizonyos dolog, készülöben van. És ezt fejezi ki a jövő-exponens.

Abból a nyelvtényből tehát, hogy a jelen-időnek nincs képz „je, először is azt az érdekes tanulságot lehet kivonni, hogy a jelen-ítéletnek lehetőségéhez kevesebb szellemi prices ms kell, mint a másik két ítélethez, — és ebből viszont azt, hogy a jelen-ítéletnek régibb szellemi fejleménynek kell lennie, mint a másik kettőnek. Mert az összetettebb, szövevényesebb lelki működésekre elménk csak akkor jut rá, amikor az egyszerűbbeket már megtanulta. Kellott tehát a népek életében oly kornak lennie, a melyben jelen-ítéletet már tudtak használni, de összetételes (exponentialis) múlt- és jövő-ítéletet még nem. Hogy a jelen-ítélet egyszerűbb s így korábbi fejlemény, mint a másik kettő, azt ugyan már a puszta érzéke is megsugallja mindenkinek; de hogy ezt a sejtelmet tudássá emelhattük, azt tisztán a philosophusoktól még mindig kicsinylött *nyelv tények* mérlegelésének köszönhetjük.

Most, minekutána mind a három ítélet-alakkal megismerkedtünk, levonhatunk még utólag az előbb említett két ítélet-alakra bizonyos, csak összehasonlítás útján kinyerhető tanulságot. Nem áll, hogy a jelen- és a múlt-ítélet közti különbség abban rejlenek, hogy amaz benyomásra, ez utóbbi pedig csak képzetre vonatkoznék. A múlt-ítélet is benyomásra vonatkozik, mert a múlt-exponenses állítmány az egész letűnt cselekvést, vagyis ezt magát és a hozzá fűződő hiányérzetet fejezi ki. (V. ö. 55. lap.) A múlt-ítélet, — miként fennebb mondtuk, — egy kimondása közben megigazított jelen-ítélet. Nem szabad ennek ellenében az olyan múlt-ítéletekre hivatkozni, melyek valamely régen mögöttünk levő cselekvényre vonatkoznak, mert az ilyenek már nem elemi természetűek, hanem, — amennyiben t. i. nem a mások tapasztalatait mondjuk el bennök, avagy pusztá következtetésnek az eredményei, — csak az által válnak lehetőkké, hogy ama régen múlt benyomást közvetlenül elmúlása után, illetőleg magát az elmúlását constatálhattuk. — A jövő-ítéletre már több joggal lehet rámondani, hogy pusztá képzetre vonatkozik, amennyiben itt az állítmányos cselekvés merő képzet még akkor is, ha *közvetlenül* a beköszönése előtt mondjuk ki. Jelen-ítéleti természete ezen ítélet-alaknak mindössze abban mutatkozik, hogy eme képzetes cselekvésnek a valóságba nyúló szálait, tehát jelen benyomásokat ölel fel.

Ha ezek után egybevetjük a jelen-ítéletnél nyert eredményeket azokkal, melyek a másik két ítéletnél kerültek napfényre, azt látjuk, hogy a várható párhuzamoság teljesen megvan. Amazoknál valószínűnek, ha nem is bizonyosnak, hoztuk ki, hogy a nyelvalkotó ősembernek még tiszta múlt- és jövő-kategoriái (mai értelmekben véve e szókat) nem voltak. Emitt, a jelen-ítéleteknél nemcsak valószínűnek, de, — amennyiben ilyesmit adatok nélkül bizonyítani egyáltalán lehet, — egyenesen bizonyosnak tűnik fel, hogy abban a korban, melyben az ősigegyökök keletkeztek, még az illető népnek a jelenről kategorikus fogalma nem volt. A múlt- és jövő-ítéleteknél a képző volt az a pont, melybe a „kész időszemlélet”-et hajtogató ellenvélemény kapaszkodhatott, állítván, hogy

azt a *múltba átmeneteinek*, illetőleg *jövőből való kikerülésnek*, szóval valóságos időkategoriáknak a jelzésére fejlesztette ki a nyelv. A jelen-ítéleteknél azonban képző sincsen, s így azt a lehetőséget, hogy az ős-ember tiszta tudatával birt volna valaminek (a jelennek mint időrésznek) amit nyelvileg semmiféle módon sem fejezett ki, mint pusztá logikai lehetőséget meg kell ugyan engednünk, — mert történelmi tényekkel, fájdalom! nem czáfolhatunk, — hozzátévéen azonban, hogy az egy semmivel sem támogatható, teljesen légből kapott feltevésnek marad.

VI. Az egyidejűség.

Az egyidejűség fogalmának alapul szolgáló tény nem egyéb, mint az a körülmény, hogy ugyanazon jelen-fogalom alá egynél több benyomás is tartozhatik. Magáról e tényálladékról philosophálni egyáltalán nem lehet. Ugyanis más kérdést itt alig igen lehetne felvetni, mint azt, hogy hány benyomás léphet be egyszerre, és mitől függ az egyszerre belépő benyomásoknak száma? E kérdésekre kielégítő *általános* felelet, nincsen, mert mindezt a benyomások természete és a viszonyok határozzák meg, szóval oly körülmények, melyek a physika birodalmába tartoznak.

Sokkal több szó fér azonban ez idő-kategória pszichologiai oldalához, vagyis ahhoz, hogy miként fogja fel az emberi elme az egyidejű jelenségeket.

Minekélőtte e kérdésbe belemennék, igazolnom kell azt, hogy e fejezetet egyáltalán felvettem az időképzet elméletébe; mert sokan azt tartják, hogy az egyidejűség nem is külön idő-kategória. Ezek abból indulnak ki, hogy egyidejűleg a térben létező tárgyak vannak, s így azt tartják, hogy az egyidejűség nem egyéb, mint egy olyan *most*, mely más mostan-tól csak abban különbözik, hogy nem egy, hanem több tárgy tölti ki. Minthogy pedig annak, hogy egyáltalán van egynél több *tárgy* a világon, egyik lényeges oka a térképzet, tehát azt mondják: „annak, hogy egyidejűség is van, tulajdonkép csak a tér az oka.” A tulajdonképeni időeiem, a *most*, változatlan marad, akár egy, akár több adat osztozik benne.

Ez okoskodásnak, miként arra már többen ráutaltak, a kiinduló pontja a hibás, mert egyáltalán nem áll, hogy az egyidejűség fogalmát csak a térben együttesen meglévő tárgyakra lehetne ráalkalmazni. Rá lehet biz' azt egészen subjectiv, minden téri képzet nélkül való érze-

tekre is. Én pl. elmondhatom, hogy ugyanakkor fáj, vagy akár fájt a fejem, amikor ezt, vagy azt a dalt hallottam. Ebből azt láthatni, hogy az egyidejűség nincsen hozzákötve a térben létező tárgyakhoz, s épp ezért nem lehet állítani, hogy ez a (szerintünk) „idő”-kategória tisztán csak a térben tartoznék. Sőt a mondottakból valószínűnek tűnhetik fel az is, hogy e képzetnek az emberi elmében való megalakulásához nem okvetlenül szükséges az, hogy éppen térbeli adatokon történt legyen a szemlélete.

Az egyidejűségről első sorban azt kell megjegyeznünk, hogy ez olyan idő-fejlemény, mely, — épp úgy, miként a lejjebb említendő *tartósság* képze, — lényegileg a jelen benyomáshoz van kötve, a jelenre támaszkodik. Talán nem kell sok bizonyító okot keresnem, hogy elhigye min^denki, mikép valaki csak az *után* és az *által*- lesz képessé elmúlt benyomásai közül egyeseket, mint összetartozókat együvé foglalni és *egy* időben történeteknek vallani, *ha/jelen benyomásokon tanulta meg azt, milyen az az egyszerűvalóság.; Az ember csak az után és az által jut odáig, hogy bizonyos elmúlt benyomásait *együtt* lefolytagnak tekintse, ha ezeket már jelenlétök alkalmával együtteseknek, egyidejűeknek volt képes felfogni. Minthogy pedig innen ama második lépcsőfokhoz igen könnyű az átmenet, amennyiben ahhoz, hogy az ember a jelen együtteségnek már megalakult fogalmából a múlt-, valamint a jövő-egyidejűségét is megalkossa, egyáltalán semmivel több nem kívántatik, mint hogy az illető *múlást* és *bekövetkezést* észlelt legyen: tehát nekünk itt mindössze a jelen-egyidejűség fogalmának kifejlődésével fog kelleni tüzetesebben foglalkoznunk.

Tény az, hogy az emberre már a világba belépése pillanatában sok benyomás hat egyszerre, sőt az az eset, hogy valamely pillanatban csak egyetlen egy érzet hatna ránk, talán egész életünk folyamata alatt sem fordul elő. Folyton körül vagyunk véve a térben együttesen, tehát egyidejűleg meglévő látott tárgyaktól, és egyéb érzékeink közül is a halló és a tapintó érzékünk (értvén ez utóbbi alatt egész testünk felszínét) soha sincsenek érzetek nélkül. Aki azonban azt hiszi, hogy a sok benyomásnak egyszerűre való ránk-hatása elégséges arra, hogy az egyidejű-

ségnek képzete megalakuljon, épp oly vastag tévedésben leledzik, mint aki azt hiszi, hogy az egymásutának képzete azonnal megfogamzik bennünk, míhelyt a benyomások egymásután hatnak reánk. Nekünk itt egy fejlődésmenetet keli fürkésznünk, azt t. i., melyet az emberi elemének az egyidejűség képzetének megalakulásáig meg kellett tennie.

Két homlokegyenest ellenkező elv kínálkozik e képzet megszerkesztésére. Vagy azt kérdezzük, miképen jut a szemlélő odáig, hogy ne csak egy, de több jelenséget nevezzen most-meglévőnek? — vagy pedig azt keressük, miért bontja fel egyes „jelen-való” benyomásokra azt a jelen-yalónak felismert complex benyomást, melyet akár a tér részéről nyer, ha maga elébe pillant, akár az által, hogy nem a térhez kötött érzetünk is van egyszerre több. Az első utat syntetikainak lehetne neveznünk, mert úgyszólván egyes most-okból szerkesztünk meg egy általános most-ot; az utóbbi módszer pedig nyilván analitikai, mivel az egésztől halad a részekre. Mind a két módszernek megvan a maga, nemcsak jogosultsága, de határozott, csak általa betölthető szerepköre. Az elsőt ott kell alkalmazásba venni, ahol két, egy pillantással meg nem látható térbeli adatnak az egyidejűsége forog fenri. Ilyen pl., hogy szembeszökő dolgot mondjunk, az,, égtékének keleti és nyugati pontja. A második módszerre szükség van azért, mivel tény, hogy egy nyugodtan álló szemgolyóval nemcsak tér-atomokat, hanem egész hosszú, mindenféle tárgyakat tartalmazó térdarabokat pillantunk be, (annál hqszszabbakat, minél távolabb eső helyre vetjük a pillantásunkat), és a térnek bepillantott részeit csak utóbb, mi-nekutána máris jelen-valónak érezzük az egészet, ismerjük fel megannyi külön, önálló adatnak. A gyermek eleinte azt hiszi, hogy a tárgyak, melyeket a szobában lát, annak falaival és padozatával össze vannak növe; csak később tanulja meg, hogy azok különálló dolgok, melyeknek egymáshoz alapján semmi közük. Ő tehát eredetileg egységes valaminek, összefüggő tömegnek fogja felfogni az egyidejűleg reá ható térbeli adatokat, s ilyeneknek mindaddig, míg csak azt nem tapasztalta, hogy ez a „tömeg” tulajdonkép egyes individuumokból áll, — vala-

minthogy a Cortez korabeli mexikóiak is az első lovas embert, melyet megláttak, a lóval összenőtt egységes, felsőbb lénynek tartották. Valószínűnek látszik, bár bizonyíték reá nincsen, hogy, ami a térben együtt levő tárgyakról áll, ugyanaz áll a tisztán kvalitatív érzetekről is; azaz, hogy ezek közül is azokat, melyek egymás kíséretében lépnek fel, a gyermek egységes, összetartozó valaminek veszi, nem pedig különböző dolgoknak. Ha a gyermek az első kocsirobogást az első fázás kíséretében hallotta, akkor alighanem egységesnek fogja képzelni ezt a két érzetet. (Nehogy azonban félre értessünk! Nem azt állítjuk, hogy az emberben zsenge gyermek-korában a különböző, öt egyidejűleg megszálló érzetek *összefolynának*, olykép, hogy pl. egy kapcsolatosan fellépő hang- és színérzet benne eleinte ugyanazt, vagy rokon érzetet keltene. Távolról sem. A normális szervezetű gyermekben a különböző érzékek szolgáltatta benyomások, legzsengebb korában is határozottan különböző érzeteket fognak keltetni; a hallott hangot soha sem fogja olyasminek érezni, mint a látott színt, mert az, hogy a különböző érzékek minőségileg teljesen különböző érzeteket szolgáltatnak, nem valami psycmkus fejlődési folyamatnak a következménye, hanem igenis veleszületett sajátága az embernek. Csakhogy két, minőségileg a legteljesebben különböző érzetet egy időben elszervenndni, és ezt a két érzetet kettőnek, azaz egymástól független, csak véletlenül összekerült valamiknek venni, — két dolog). Ha mindez áll, akkor szükség van a második, fent analitikusnak nevezett módszerre.

Aki máris jelenlevőnek tekint avagy érez egy bizonyos érzet-gomolyagot, annál az a kérdés, hogy miképen jut az egyidejűség fogalmára, már meg van oldva, mihelyt megtudjuk, miképen jut arra a tudatra, hogy e gomolyag tulajdonkép egyes individuumokból állott össze. Mert az egyidejűség nem egyéb, mint egy több adat között megoszló *most*, és ha *adva van* egy általános *most*, csak annyit kell kérdezni, — és ennyit mindig lehet, — miért osztjuk részekre? Abban az ítéletben, melylyel a reám ható két benyomást egyidejűnek nyilatkoztatom, benne rejlik a megkülönböztetés, az a tudomásom, hogy az, ami rám hat, nem egy, hanem két dolog.

E udomás nélkül csak annyit mondanék: „valami” (a közös neve az együvé foglalt két benyomásnak) *Jelen*” van, nem pedig: „egyszerre van”. Épp ezért fel lehet vetni azt a kérdést, miképen jut az ember arra, hogy egyidejűséget ismerjen fel ott, ahol eredetileg csak egy érzetgomolyagnak jelenvalóságát látta?

Az a kérdés mármost, hogy mi által ismeri fel a gyermek a maga eredeti felfogását helytelennek, mi által tanulja meg, hogy csak véletlen kapcsolat, hogy szét lehet szedni, amit ő egységes tömegnek nézett, — ez a kérdés voltaképpen nem egy időképzetnek szentelt értekezésbe tartozik. Röviden annyit felelünk reá: megtanulja, ha azt tapasztalja, hogy az a „tömeg” meg is bomolhatik. Hogyan tudja, hogy az ágy, a diván nincs odanöve a falhoz? Mert meglátta, hogy egyszer félretolták. Hogyan tanulja meg, hogy a hideg és a kocsirobogás nem összetartozó dolgok? Felelet: később hallott kocsirobogást a nélkül is, hogy fázott volna. Hasonlókép, fejlettebb korban: hogyan tanulja meg, hogy a mit hall, az akkord és nem egységes hang? Látja, hogy egyes hangokból elő lehet állítani.

„Jó volna persze, — mondhatja egy ellenfél, — ilyen könnyű szerével hozzá jutni az egyidejűség fogalmához! Először jelennek fogatod fel a gyermekkel az egész érzet-complexust, hogy azután egyéb dolgod ne legyen, mint ezt a jelen-fogalmat vele felapróztatnod, — és kész az egyidejűség fogalma! Csak az a baj, hogy nem áll, amiből kiindulsz. Mert amikor a gyermek még complexusnak tekinti az egyszerre adott individuumokat, ugyanakkor távol áll attól, hogy azt a saját vallomásod szerint késő keletű időképzettel jelenlévő'-nek tudja felfogni; — és viszont, amikor már jelenlévőnek tekinti, régen túl van azon a kezdetleges felfogáson, hogy egységes valaminek tekintse, a mi csak egy-időben van meg.” — Hogy ez a módszer mintegy kinullázza ama nehézségeket, melyek az egyidejűség fogalmának keletkeztetéséhez fűződnek, én is elismerem; valaminthogy valószínűnek fogadom el azt is, hogy a gomolyag-feltógások korszakát már meghaladta az az ember, aki a jelenlét fogalmáig emelkedett. Mindazáltal azt hiszem,

hogy e módszert mégsem szabad elejteni. Mert egészen eltekintve azoktól az esetektől, melyekben a felnőtt ember csakugyan ily módon, vagyis a complex-képzelés helytelen voltánál belátásával jut arra, hogy egyidejűséget ismerjen el ott, ahol idáig csak „jelenvalóság”-ot látott, — pl. amikor megtudja, hogy a kréta-darab, melyet, kezében tart, voltaképen számos apró csigának az összege, — elmellőzve, mondom, az ilyféle eseteket, melyekben különben is nem az egyidejűség fogalmának a *megtaviulása* forog fenn, hanem mindössze annyi, hogy az egyén a maga időfogalmainak kész tárházából egy megfelelőbb fogalmat iktat egy kevésbé megfelelőnek helyébe: módszerünk még azért is fontosnak marad, mert az egyidejűség oly időkategória, melynek megtanulására bizonyos esetekben, t. i. a complex, azaz egyszerre felfogott több réti benyomásoknál nem kellene külön, tisztán az idői oldalra vonatkozó tapasztalások. Ki kell emelni, hogy az esetben, ha az egyén az, A, B, G három tárgyat egy pillantással tekinti át, nem az képezheti a kérdés tárgyát, „miért tekinti ezeket egyidejűeknek?” — mert hiszen nincs semmiféle inger, hogy *ne* ugyanazon idejűnek vegye, tekintve, hogy mindegyik tárgy benne egyforma élénkségű érzetet kelt, hanem csak azt lehet kérdezni, „miképp látja be, hogy az ABC-complexus nem egy adat, hanem több?” A tényálladék tehát az, hogy bizonyos esetekben, vagyis eme complex benyomásoknál, az egyidejűség fogalmának előfejlésére csak annyi, idői mozzanatra vonatkozó észleletet kell megtennie az embernek, mint amennyiből bármely más időfogalom, nevezetesen a jelen, múlt vagy jövőé, előáll. Semmivel sem többet. Az a tényleg még szükséges ismeret, hogy az, amit lát, nem egy, hanem több: nem idői mozzanatra vonatkozó, hanem, ha úgy tetszik, *physikai* megfigyelések útján alakul meg, melyekkel épp ezért az idő-psychologia bővebben nem foglalkozhatik.

Az egyidejűség fogalmában ugyan nem rejlik egyéb, mint az a tudat, hogy a B benyomás *szintén* jelen van, ha jelen van A; de azért ez időkategória keletkezését lehet, tárgyalni, még minek előtte a *jelen* fogalmának kifejlődését bemutattuk volna. Mert itt mindössze is a

„szintén” képzí a kérdés tárgyát, vagyis nem az, hogy A-t és B-t miért és miáltal tekintem jeleneknek? — hanem, hogy mi által jutok oda, hogy bizonyos idő-fogalmamat, mely mindenkor egy benyomásra szokott vonatkozni, kettő avagy több között megöszszam? Erre a kérdésre pedig meg lehet felelni a nélkül, hogy magát ezt a felrészelt időfogalmat és keletkezését ismernők, épp úgy mint meglehet mondani általános szabály alakjában, hogyan osztunk valamely ismeretlen X mennyiséget két egyenlő részre? A felelet (a mi kérdésünkre) az, hogy bizonyos esetekben ez a felrészelés *eo ipso* megtörténik; illetőleg, hogy riem kell hozzá semmiféle újabb időképzet. „?”.,. Kérdés mármost, miképen jutunk az egyidejűség fogalmára oly benyomások esetében, melyeket nem bírunk egyszerre áttekinteni, melyeknél tehát az egybeolvasztás (complex-felfogás) veszélye ki van zárva.

Fennebb kimondtuk, hogy valamely képzetet élénkebb érzet-tonusa miatt tekintünk valóságnak, és — kimondhatjuk — jelennek. Ha tény, hogy jelenvalónak nyilatkoztatok oly Valamit is (B), ami reám e nyilatkozaton! pillanatában olyanféle élénk benyomást nem gyakorol, mint a milyenért jelenvalónak hívom a szemem előtt lévő A-t: akkor kétségtelen dolog, hogy ez az állításom csak bizonyos következtetéseken alapulhat. Én azt a B-t jelennek nyilatkoztatom azért, mert meg vagyok róla győződve, hogy homályos, nem jelenszerű képzetem; melyet róla magamban hordok, nem ama benyomás nemlétében, illetőleg eltűnt voltában leli magyarázatát, hanem csak bizonyos, a felfogását gátló körülményeknek, (pl. a B és én közöttem való túlságos távolságnak, avagy kettőnk közé ékelt, a szemlélést gátló tárgyaknak) tulajdonítandó. A B-t jelennek tekintem, olyannak, amilyen A, mert tudom, hogy róla csak bizonyos külsőknek nevezhető okokból nem nyerek oly élénk benyomást, mint a milyenért a „jelen” praedicatumot oda szoktam ítélni. Ilyen okokból tekintem jelenvalónak Chinât, holott csak szülővárosomat látom. — Más kérdés, *hogyan jutunk* arra a meggyőződésre, hogy anem látott B jelen van, illetőleg, hogy csak külső okok gátolják észrevehetőségét? Felelet: következtetés által.

Mert az egyidejűségről *közvetlenül* csak a kérdéses adatoknak együttes és egyszerre való szemlélése útján lehet meggyőződni. Ahol ez nem lehetséges, ott a következtetés segít, nevezetesen a tekintetbe vétele bizonyos látható eredményeknek, melyek a második, közvetlenül nem észlelt adatnak jelenlétét bizonyítják. A keresztgerendákat, melyek szobám padozatát tartják, nem látom. Ha mégis létezőknek, illetőleg a padozattal egyidejűeknek állítom, ez azért van, mert látom, hogy ez a padozat megáll, nem szakad le. — Ha a B jelenség A-tól nem utolérhetetlen, hanem csak oly távolságban leledzik, hogy szem- vagy akár testfordulattal elérhetem, úgy, hogy ide-oda pillantgatással győződhetem meg e két jelenség együttes jelenlétéről: ebben az esetben is következtetés forog fenn. Ugyanis az egyidejűséget akkor fogom odaítélni, ha az a benyomás, melyet rám az A és B adatok mindegyike a *másodszori* rászemlélés alkalmával gyakorol, megegyezik, avagy legalább megegyezőnek látszik avval a képpel, melyet rólok első rászemlélésem folytán emlékezetemben hordok. Következtetés mármost a dologban az, hogy kizártnak tekintem ama lehetőséget, hogy A-tól való elfordulásom és B felé pillantásom ideje alatt maga ez az A egy hozzá mindenben hasonló másik A-val kicseréltetett volna. Ezt, bár furcsának hangzik, mégis el kell fogadnunk. Az asztalt, melyen írok, és a szomszéd háztetőt egyszerre nem láthatom meg, de ha az asztalról az ablakon keresztül a háztetőre és innen megint vissza az asztalra nézek, úgy ez utóbbiról nyert második képet teljesen megegyezőnek találom avval, mely a tetőre nézés előtt került agyamba. Kimondom tehát, hogy az én asztalom és a szomszéd ház teteje egyidejűleg vannak. Ebben az ítéletben, bármily egyszerűnek látszik is, de következtetés rejlik. Mert a pusztá logikai lehetősége elől annak, hogy a második asztal-kép egy másik, félre-pillantásom végével az enyémnek helyébe csempészett *hasonló* asztaltól is kiindulhat, egy ilyen lehetőség elől, mondom, elzárkóznunk nem szabad. Ez esetben persze fenti ítéletem megszűnnék igaznak lenni, mert az én asztalomból azalatt, míg a háztetőre néztem, tudja az isten mi lett! E csempészetet csak *valószínűtlennek*

tartom, azért, mert hiszem, hogy asztalomnak eltűnését és egy másiknak oda kerülését az ilyesmivel járó zajnak, mozgásnak következtében észrevettem volna. Nem azt jelenti ez, hogy mindannyiszor, valahányszor egy pár pillanatig nem látott jelenséget még „ugyanan”-nak nyilatkoztatunk, ezt tényleg és tudatosan az ilyen csempészet lehetetlenségére vonatkozó következtetés alapján tenünk, — hanem csak azt jelenti, hogy akkor, amikor semmiféle csempészetre sem gondolunk és látszólag nem használunk következtetést, mégis többet constatálunk az ilyen azonosságra vonatkozó ítéletekkel, mint amennyit a pusztá szemlélet nyújt. Tisztán ki kellett emelni és hangsúlyozni, hogy a szemlélet nem nyújt többet, mint a második odanézéskor az elsőhöz hasonló benyomást. x\zt, hogy ez a második benyomás ugyanattól az adattól származik, melytől az első, nem pedig egy félre-pillantásunkkor odacsempészett képmásától, vagyis hogy az eredeti adat (A) ezen B-re pillantásunk alatt is, azaz evvel *egyidejűleg* létezett: ezt mindenkor csak következtetésből, de soha pusztá szemlélet révén nem tudhatjuk. — Egy másik, szintén következtetésen alapuló módja az egyidejűség constataálásának az, amikor észlelő tehetségein körét kitágítom az által, hogy a kérdéses B ponton egy *más* szemléltőt állítok fel, mialatt magam A-nál maradok. Az A és B egyidejűségét ez esetben társammal való utólagos eszmecsere után állapítom meg, akkor, ha hallok, hogy ő B-t csakugyan látta. A következtetés ott van, hogy társam csakúgy meg tudja ítélni valaminek jelen-, avagy távol-létét, mint én magam, és másodsor, hogy igazat beszél.

Az az okoskodás, melynek segélyével valamely távollevőnek a szemlélt adattal való egyidejűségét igyekszünk megállapítani, nem egyéb, mint valami nem látottnak a létezésére irányuló következtetés. Mint létre vonatkozó következtetés a physikába vág; kell is, hogy ennek törvényeit kövesse. Idő-psychologiai oldala csak annyiban van, amennyiben az emberi elme itt *most* létező következményekhez (a le nem szakadt padló) a *most* létező okokat (a nem látott keresztgerendák) keresi. Az együttes jelenlét *pradicaturnát* psychikai okokból, nevezetesen a

két pontból nyert egyaránt élénk érzet-tonus folytán ítéljük oda; de azért oly esetekben is kimondjuk, melyekben mindössze csak valami távollevőnek *létét* sikerül kikösködni, de nem, magunknak róla ily élénk érzet-tonust szereznünk. A-t látom, B-t nem; létezését azonban kiköskösködhetem és azt mondom: B is jelen van. Miért? mert tudom, hogy a *lét* megállapítása elég arra, hogy a *jelenlét* praedicatumához szükséges érzet-tonus is beálljon, minthogy erre mindössze közeledés, Mohamednek a hegyhez, vagy a hegynek Mohamedhez való közeledése kívántatik.

Azt a körülményt, hogy az egyidejűség fogalma eo ipso előáll, ha egyszerre áttekintett jelen benyomásokról van szó, és másodsor, hogy egymástól távolosó adatoknál az egyidejűséget tisztán a létezésre vonatkozó physikalis okoskodással állapítjuk meg, — ezt a két körülményt, mondom, sokkal inkább latba lehetne vetni, mint bármely más, arra, hogy az egyidejűség nem valódi idő-kategória, nem külön eleme az időképzetnek.

Vessük fel most a kérdést: melyik a legegyszerűbb megnyilatkozása ama tudatnak, hogy több adott jelenlét egymással egyidejű? Minthogy az egyidejűség fogalmához — mint láttuk — két különböző út vezet, a melyek mindegyikéhez más-más fejlettségi foka szükséges az elmének, (a magasabbik nyilván ahhoz, hogy távol esőknek a látottal való egyidejűségét következtessük ki) tehát a kérdéses idő-kategória megjelölése dolgában is kétféleséget fogunk várni, és az abstractabb jelölés-módokat a fejlettebb elme sajátjának, az egyszerűbbeket pedig a naivabbának tekinteni. Ez az ítélet: „A és B egy időben vannak”, valamint e fogalom: „egyidejűség,” mind nagyon elvont kifejezések, melyeknek lehetőségéhez magasabb képzettség kell. Attól, aki még csak annyit tud, hogy a reá ható érzetek nem alkotnak egységes csomót, hanem véletlenül összekerült önálló valamik, az ilyen kezdő elmétől még ne várjunk valami logikus, elvont hangzású kijelentéseket. Ilyenekre másrészt bátran képesnek tartathatjuk azt, a ki a távolosőknek jelenlétét bizonyító, sokszor nehéz és szövevényes következtetésekhez is ért. Melyik lesz tehát az az idő-psychologiai szempontból érde-

kes ítélet, melyben a szemlélő legelőbb hozza napfényre az egyidejűség, vagyis a „gomolyag” mibenléte körül szerzett tapasztalatait? Micsoda nyilatkozatokra fogja ez az új ismeret legelőbb képesíteni? Azt válaszoljuk: olyan mondatok használatára, melyekben két egyaránt jelenlévő dolog és-, is-féle kötőszókkal van összekapcsolva. („A szék és a szőnyeg vörösek.”) — A ki ugyanis egy jelenidejű állítmányt két jelenlévő alanyra vonatkoztat, az nyilván kinőtt már a „gomolyag”-álláspontból, egyes individuumoknak érzi az adottakat, szóval olyanoknak, amilyeneknek éreznie kell, hogy utóbb, ha időképzete már eléggé kifejlődött, egy közös idő-kategória alá foglalhassa mindkettőt. — Itt szembeszökő az, hogy az és-sel képzett mondatok éppen nem idői mondatok, legalább nem az „és” által azok, mert ez a kötőszó, épp úgy miként a *-val -vel* rag, nem időviszonyt, hanem csak együttséget, társaságot fejez ki. Aki azonban meggondolja, hogy a jelenlét képzetének is egy éppen nem időt jelentő ítéletből keli kiindulnia, és másrészt, hogy az adott gomolyagban individuumokat felismerni lehet időismeret nélkül is: az egyáltalán nem fog fennakadni abban, hogy az említett mondatokat e helyütt felhoztuk.

A továbbfejlődésnek egy közelebbi stádiuma az lesz, hogy a gyermek a „gomolyag” körül szerzett ismereteit bizonyos múlt-benyomásokra fogja kiterjeszteni, látván, hogy elmúlt individuum-találkozások is vannak. A ki együttes jelen-benyomásait individuumok pusztá találkozásának tudja felfogni, ilyenek fogja ezeket tekinteni akkor is, mikor az egész csoport már megszűnt jelennek lenni. Ha pedig az illető már felvergődött a múlt-ítélet használatáig, akkor képes lesz kimondani efféle mondatokat: „*akkor* dült ki a fá, *amikor* vihar volt.” Ezek alapján ilyenféle jövő-ítéleteket is tud majd kimondani: „*ha* eloltják a gyertyát, sötét lesz.” Arra az ellenvetésre, hogy az „akkor, mikor, amidőn” értelmű kifejezéseknek használatára a megalakult idő-fogalom szükséges, mivel etymonjuk szerint *időt* jelentenek, ráutalunk az „Időt jelentő szók” (határozók) ez. fej-re, hol ez „etymon”-nak még további, tényleg *nem* időt jelentő etymonját mutatjuk be. Az olyan mondatokat, amilyen a fennebbi, *lehet* minden időre vonat-

kozás, azaz fejlett időképzet nélkül kimondani. Ami a fejlett elmének *egyidejűség*, az a fejletlennek pusztá együttesség, társaság, csoport, és bizonyára talál magának kifejezést, melylyel az ilyesmit megjelölje. (A latin *quum* —= cum, a német *als* = alFso). Tekintetbe jöhet az is, hogy valahányszor az ember valamely távoli eseménynek az időpontját akarja megjelölni, mindenkor olyan másik eseményt keres, melylyel a kérdéses *együtt* volt. „*Akkor** nem nyelvileg, de értelmileg annyit ér, mint: „ezzel, vagy azal az eseménnyel együtt.” „*Akkor, amikor* vihar volt, dőlt ki a fa,” — eredetileg így szólhatott: „a vihar dühöngésével, a viharra/ dőlt ki a fa.” És ilyenféle lehetett az egyidejűséget jelentő múlt-ítéleteknek az alakja minden nyelvben, minek előtte t. i. a megfelelő abstract, időt jelentő szokat kialakították volna

VII. A tartósság.

A tényálladék, mely a tartósság fogalmának szolgál alapul, nem egyéb, mint az a körülmény, hogy a megismerő tehetségünk körébe egyidejűleg belépett jelenségek nem mind egyidejűleg tűnnek el. Az objectiv tényálladék helyes constatálására itt az kell, hogy lemondjunk mindenféle symmetria és rhytmus kieroszakolásának kísérletéről. El kell ismerni, hogy a jelenségek múlásában a legteljesebb rendtelenség uralkodik, oly értelemben, hogy sem azt nem lehet mondani, hogy a belépett jelenségek mind egyszerre múlnának el, sem azt, hogy mindenkor egyenkint, avagy tán bizonyos arányosan növekvő csoportokban; végre azt sem, hogy mindenkor egyforma, vagy bizonyos szabályszerű módon növekvő időközökben. A rhytmusnak és symmetriának matematikai szabályát a tünemények érkezése és távozása, egészben és összesen tekintve ezeket, (mert egyes esetekben igenis van szabályszerűség) nem ismeri. Más szabályszerűségről itt nem lehet szó, mint arról, melyet a physika törvényei hoznak belé, mert a beállítás és eltávozás megannyi physikai tények, melyek minden egyes jelenségnél a világ erőinek egyensúly-állapotától függenek. Minden beállott jelenséget úgy lehet tekinteni, mint bizonyos erők resultánsát, illetőleg, *ha* így lehet tekinteni, — ami az etnikai, általában a nem-physikai jelenségeknél még bajos dolog, — még akkor sem lehet más általános feleletet adni arra a kérdésre, hogy mindegyiknek mikor üt az órája, mint: „akkor, amikor a világfolyamat létrehoz egy hasonló nagyságú és ellenkező irányú erőt.” Nagyon üres felelet, el kell ismerni, de hát éppen azt akarjuk mondani, hogy általános választ, olyat, mely valami szabályt fejezzen ki, e kérdésre adni nem lehet.

Most feleljünk meg arra a közel eső kérdésre, miért nem azt a körülményt adjuk ki a tartósság-fogalom objectiv correlatumának, hogy minden jelenség bizonyos, hol hosszabb, hol rövidebb ideig létezik, *eltart*? Ezt már az analógia is ajánlotta volna, minthogy a múlt- és jelen* ítéleteknél a múlás és jelenlét tényét, valamint az egyidejűség fogalmánál is egy, e fogalommal körülbelül hasonló nevű tényt fogadtunk el alapnak. A felelet az, hogy először is egy „tartósság” nevezetű objectiv sajátosság *nincsen*, másodsor, még ha volna is, az emberi elme nem ebből, hanem, miként bizonyos alább említendő jelek mutatják, éppen a fejezetünk élén megnevezett világtényből merítette a maga „tartósság” fogalmát. Válaszunk első, tagadhatatlanul paradox hangzású állításának a bebizonyítását egyelőre elodázzuk; az utóbbi pont pedig mindjárt a tartósság *fogalmának* fejtegetésére vezethet át, hol az első pont körül felmerülő kétségek is el fognak oszlan.

A kérdéses fogalomnak keletkezésére nézve a következőket kell szemmel tartanunk: A tartósság fogalma valamely *jelen* eseménynek megfigyelésén indul meg; más szóval, múlt eseményt tartósnak tekinteni csak az lesz képes, aki ugyanazt avagy más eseményeket jelen korokban megtanult tartósnak tekinteni. — Ez az állítás jóformán bizonyításra sem szorul. Mert a tartósság *praedicatum*, és hogy valaki a távollevőre tudjon praedicatumot ráruházni, arra az szükséges, hogy e praedicatumot először a közelesön, a szemlélhetőn tanulta legyen. „Tartósság” és „jelenlét” a fejlődő elmének körülbelül azonos fogalmak, és hogy a tartósság fogalma eredetileg mennyire együtt jár a jelenlétével, többé-kevésbé bizonyítja az a nyelvtény is, mely szerint némely nyelv a cselekvés jelen-idejűségét ott, ahol szükségét érzi, az ígéhez ragasztott gyakorító, azaz tartósság-képzővel fejezi ki. A nyelvnek tehát jelen az, ami tartós, feltéve persze, hogy a nyelvtudománynak igaza van. így tesz a többi között a magyar nyelv, melynek „lesz, tesz, hisz, visz” sat. igéiben a végső *sz-et* gyakorító képzőnek tartja a nyelvtudomány, még pedig (tekintettel arra, hogy csak a jelenidejű alakokban szerepel) éppen jelenidő-képzőnek. (L. *Budenz*: Összeh. alaktan 33. lap.) — A második elv, melyet itt

szemmel fogunk tartani, az, hogy a létet tartósnak tekinteni annyi, mint azt „mégis” meglevőnek tekinteni. Aki valamely adott létezőt *mégis* meglevőnek vesz, az nyilván az elmúlás lehetőségét gondolja hozzá: azt, hogy annak „tulajdonkép” el kellene múltnia, és elismeri, hogy ez az elmúlás nem következett be, a jelenség fennáll. Evvel voltaképp nem mondtunk semmi újat, s legföllebb a fogalmazásban térünk el a köztudatomtól, mely tartósnak mindenkor azt tekinti, ami változatlanul marad. Aki azt mondja: „ez vagy az megmarad változatlanul”, nyilván hozzágondolja: „ennek változnia (valaminek benne elmúltnia) lehetne, vagy kellene.”

Ez igazságnak belátása kezünkbe adja a további lépések vezérfonalát. Mindenekelőtt azt fogjuk kérdezni, mi viszi reá az embert, hogy a nyugodtan létezőt ama mellékgondolattal fogadja: „*természetesebb* volna, ha ez nem léteznék”? A legegyszerűbb helyzet, melyben ilyen gondolat megfogamzhatik, körülbelül az lesz, mikor maga ez a létező *kellemetlen*. Ez esetben nem kell semmiféle okát sem keresni a kérdéses mellékgondolat keletkezésének, mert a megszabadulásnak természetes vágya közvetlenül létrehozza. Hogy jó nyomon járunk, mutatja az a körülmény, hogy hosszúaknak azaz tartósaknak mindenkor nem a közönbös és még kevésbé az érdekes adatokat tekintjük, hanem igenis az unalmasakat, kellemetleneket; a fájdalmat ellenben, ha még olyan rövid ideig tartott is, mindenkor „hosszú”-nak érezte az ember. Mellette szól továbbá e nézetnek, mely szerint t. i. a tartósság fogalma a kellemetlenből származik, az a körülmény is, hogy eleget tesz az analógia itt jogos követelményének. Ha többi időképzeteinket, nevezetesen a múlt és jövő képzetét nem közönbös, hanem határozott színezetű benyomásokon kezdtük felépíteni, akkor valószínűnek látszik, hogy a tartósság képzetének sem közönbös benyomások szolgáltak alapjául.

Az a pusztá érzés egyébként, hogy az adott benyomás kellemetlen és az ezzel együtt jelentkező szabadulás-vágy még nem adja ki a *tartós*nak képzetét. Ebben ugyanis a *makacs*-nak fogalma rejlik, és arra, hogy valamely benyomás ilyenek tűnjék fel, nem elég,

ha egyszerően terhünkre esik, hanem jogcímünk ez elnevezésre csak akkor van, ha bizonyos ellentállásra hivatkozhatunk, melyet a megsemmisítésére vezető erőknek ellenében kifejtett. Épp ezért körülbelül a következő leírásnál fogunk megállapodhatni: Ha a gyermeket valami fájdalom éri, akkor ez érzés öt bizonyos önkény telén és természetesen még asztalán u. n. reflex-mozgásokra fogja ingerelni. Történjék, hogy e mozdulatai közül akad egy, mely ama kellemetlen érzést megszünteti. Mi fog történni? Az, hogy a következő alkalommal, mikor ugyanaz a kellemetlen érzés éri, a többi mozdulatok helyett csak azt az egyet fogja véghezvinni és pedig szándékosan és célzatosan, mely tudomása szerint ama fájdalmat megszüntette. Történjék, hogy egy újabb esetben, akár mi csoda okból, nem vezet a várt eredményre ama, hogy u. n. *gyógyító* mozdulat. Mi lesz most? Az, hogy a gyermek megemlékezvén előbbi hasonló fájdalomról, a jeleidegit makacsnak fogja érezni, más szóval, türelmetlenkedni fog. Ismétli ama „gyógyító” mozdulatot, s a várt eredmény még sem áll be. Ez, vagyis a visszapillantás előbbi csalódásaira, csak fokozni fogja türelmetlenségét. Ilyenféle érzésből szülemlik meg a „*még mindig**”-ítélet. A gyermek az illető fájdalmat nemcsak fájdalomnak, azaz terhére esőnek tekinti, hanem olyasminek, ami *mégsem* múlik el, holott tulajdonkép el „kellene” múlnia, mert egyszer az illető mozdulatra tényleg megszűnt. Ezt az apperceptiót| utóbb e mondattal fejezi ki: „a fájdalom *még mindig* van,” vagy értelmesebben: „a fájdalom eltart, tartós.” — A tartósság fogalma, eredetét tekintve nem egyéb, mint objectumra vonatkoztatott türelmetlenség. Ha türelmetlenségünkért azt a benyomást okoljuk, melynek reánk-hatása folytán ez az érzés bennünk felébredt, akkor ezt a benyomást *tartósnak* fogjuk ítélni.

A várakozásnak ama lelki állapota, melynek máris egy időképzetet köszönünk, mint látjuk, itt a tartósságnál is szerepet játszik. A gyermek nemcsak *várja*, de *el* is *várja* a fájdalomtól, hogy *múljék* el, holott az megmarad. A tény az, hogy halat vár, de békát fog. Az első csalódás az első béka; a második, harmadik már türelmetlenné

teszi, és ez az érzeti alapja a „még-mindig”-ítéletnek. Ez az érzet legelső jelentkezésekor nem fog ugyan mindjárt ebben az ítéletben kitörni: „még mindig hiába várok,” vagy: „még mindig nincs semmi,” de mint érzet készen van és alapjául szolgál egy később ily logikus formában kifejezhető mondatnak.

Az, hogy a kellemetlen állapot ad tartósság-képzetet, nem azt jelenti, hogy más helyzet is ne adhatna. Ama gondolat, melyre itt mindössze is szükség van: „íme, ez a dolog nem szűnik meg! „tényleg más kellemesebb utakon is belékerülhetett az ember eszébe, mint a fájdalom útján. Ha valamely előttünk lévő tárgyat olyan erőhatás ér, amely tudvalevőleg az illető tárgynak romlását szokta okozni, s ez a tárgy mégis megmarad; továbbá, ha valamely az adotthoz hasonló fajú s így összehasonlításra kínálkozó dolognak az elpusztulását látjuk: mindezek oly helyzetek, melyek szinte szánkba rágiák azt az észrevételt: „nini, ez megmaradt!” — Hogy az összehasonlításnak a tartósság-fogalom megszületése körül fontos szerepe van, azt nem szabad kétségbe vonni. Aki nem lát és soha nem is látott más tárgyat, mint olyant, mely benne azt az érzetet keleszti, melyet mi vörösnek nevezünk, az ilyen emberre nézve annyira össze van olvadva ez az érzet magának a tárgynak fogalmával, hogy azt róla, mint külön tulajdonságot gondolatban lehántani nem bírja; épp ezért fogalma a vörösről, mint színről nem lehet. Ennek a mintájára mondhatjuk: ha az összes, egyidejűleg belépő jelenségek mindenkor egyszerre is múltának el, más szóval, ha minden egyenlő sokáig tartana, soha odáig nem jutnánk, hogy a jelenségek tartósságáról legyen fogalmunk. E fogalom csak az által keletkezhetett, hogy az ember észrevette, hogy a benyomások közül némelyek elmúltak, mások ellenben megmaradnak. Ne féljünk itt semmi subreptiótól, bár megvallom, a határvonalán mozgunk. Nem azt mondtuk: „az emberiséget a dolgok *tartós* voltak ismeretére az az észrevétel viszi reá, hogy különböző ideig *eltartanak*.” Ez nagy idem per idem volna, melyet azonban itt — s ezt kénytelen lesz a figyelmes olvasó megadni — teljesen kikerültünk, mint-hogy a mi emberünk mindössze azt veszi észre, hogy az

egyszerre belépett A és B jelenségek közül B elmúlt, A pedig megvan. Ez észrevételnek lehetőségéhez még egyáltalán nem szükséges, hogy öneki a dolgok tartósságáról legyen megalakult képze, hogy tudja, mi az a „mindég,” „még mindég” sat. Másrészt azt sem állíthatja senki, hogy ilyen megfigyelésekre csupán valami magasra fejlett, tudományos buvárlat iránt fogékony lelkiület fog ösztönzést érezni, hogy tehát a mi kiinduló pontunk mellett az emberiség csak igen késő korában juthatott volna a tartósság képzetének birtokába. Miért ne vehesse észre a legfejletlenebb gyermek is, hogy a tölgyfa még kopasz, a somfa ellenben már el is hullatta virágát? Annak a magyarázatára, hogy miért csupa *egyvidejűleg* belépett jelenséget hasonlítottunk össze a gyermekkel, holott az állandóság gondolatának megszülemlésére ez a körülmény éppen nem szükséges, — ennek, mondom, a magyarázatául az szolgáljon, hogy mi a gyermeket a jelenségek tartósságának exact, tudományos fogalmáig akarjuk elvezetni, arra az ily módon kifejezett tapasztalati igazságra: „a jelenségek különböző ideig tartanak.” Az e tekintetben felmerülő különbségeknek meghatározásánál pedig nemcsak a jelenségek végpontjait, hanem nyilván kezdetpontjait is tekintetbe kell venni.

A „makacs” tünemény fogalmáig már eljuttattuk a gyermeket. Most észre kell vele vétetni, hogy e „makacsság” -nak vannak fokai, hogy vannak kevésbé és inkább makacs jelenségek. Ez ismeretre ráviszi őt az a tapasztalat, hogy vannak tárgyak, melyekre tizet is rá lehet ütni, míg szétesnek, másnak ellenben elég egy ütés; hogy vannak helyzetek, melyekből egy-két erőlködés is kisegít, ellenben mások, melyekből még két annyi sem. Mind az illető makacs jelenséget ért hatások, melyek egyenkint e jelenség eltűnésének keltik a reményét, akár a külvilágtól, akár a szemlélőtől induljanak ki, — legtermészetesebb, habár magában véve igen kezdetleges *mértékéül* szolgálhatnak a kérdéses makacsságnak, mely szemlélőnk szemében nyilván annál nagyobb lesz, minél *több* ilyen behatásnak tudott az említett adat ellentállani. Arra, hogy a gyermek valamely kőnek „makacsságát” számokban fejezze ki, nem is kell valami nagy fejlettség,

mert a ráért ütések megszámlálására igen könnyen ráadja magát. — Ne féljen senki, hogy a tartósság helyébe az összetartás (cohaesio) physikai fogalmát akarjuk idecsempészni. Csak a választott példa kelti e látszatot. Ugyanazt a folytonos megmaradást és ránk-hatást, melyet nem-tárgyi adatoknál (pl. hangnál, fénynél) mindenki merőben csak tartósságnak, azaz idői sajátságának tekint, hajlandók vagyunk physikai tulajdonságnak venni, ha tárgyról mondják ki. A köztudatom nem különbözteti meg eléggé az „összetartás” nevű physikai sajátságot a „tartósság” nevezetű, tisztán idői praedicatumtól.

Amaz erőlködések, melyekkel a gyermek a kellemetlen benyomást eltávolítani iparkodott, jó alapjául szolgálhatnak a „*tartós*” fogalomnak. E fogalom megalakulásának legelemibb feltétele ugyanis az, hogy a szemlélő a látott jelenségnek ne csak jelen, hanem múlt-állapotát is tekintetbe vegye és e kettőt egymással egyenlőnek találja. Tartós az, ami változatlan, és a fájdalom múlt részére visszagondolni első sorban amaz erőlködéseknek tudata segít, melyeket elnyomására tettem. Ezek, főleg ezeknek esetleg ismeretes száma, juttatják tisztán az eszembe, hogy múlt állapotom a jelenlegihez hasonló volt, szóval, hogy fájdalomam tartós. Hogy valamely folytonos betartósnak színében tűnjék fel, szakaszokat kell benne nyomás a megkülönböztetnem, és ilyenekül legtermészetesebben e saját ösztönszerű közbeavatkozásaim kínálkoznak.

Még egyet a fennebbiek némi megigazításául. A „még-mindig”-érzet keletkezéséhez nem szükséges, hogy a külső adat teljesen változatlanak maradjon. Ellenkezőleg; csak az kell, hogy a változások, melyek rajta beállanak, ne legyenek a szemlélő szemében érdekes avagy kellemes természetűek. Hisz tudjuk, hogy egy társalgás is, amelyben pedig mindenesetre *van* változás, lehet előttünk unalmas, azaz kelthet „még-mindig”-érzetet, ha oly irányi: vesz, mely bennünket nem érdekel. Másrészt ugyanaz a társalgás más valakire nézve lehet igen érdekes, tehát éppen nem „még-mindig”-es, akinek t. i. tetszik az az irány, melyben a beszélgetés mozog. Ez mutatja legjobban, hogy a tartósság képzele mennyire benne gyö-

kerezik az ember érzelmeinek világában, és nem az objectiv külső adatokban.

Látni való, hogy a gyermek, ki idáig mindössze a „makacs jelenségének, avagy legföllebb a „jelenség makacsság”-ának fogalmát szerezte meg, még jó távol áll a tartósság olyatén szabatos képzetétől, mint amilyennel mi, felnőtt mai emberek rendelkezünk. Mert, — itt ki kell emelnünk, amit minden ember úgyis tudhat, — nekünk a tartósságról nem csak amolyan ködös fogalmaink vannak, hogy az „lehet kisebb vagy nagyobb”, hanem mindenkor pontosan hozzáértjük, legalább hozzáérteni képesek vagyunk, hogy *mekkora*. Továbbá pedig, az egyes tartós jelenséget olybá vesszük, mint egyik lehetséges kitöltése módját az illető időköznek. Megvan tehát bennünk úgy az üres, bármivel kitölthető intervallumnak, mint az intervallum nagyságának tiszta fogalma: oly dolgok, melyektől a mi gyermekünk még vajmi távol áll. — Mindazáltal felvetődik itt az a kérdés, nem lehetne-e valami egyszerű módját találni az időmérésnek, olyat, melyről némi valószínűséggel feltehetnők, hogy a gyermek a maga „makacs” jelenségén már ezen a fokon is megkísérelheti, és így tökéletesítheti amaz elmosódott, ködös fogalmait, melyeket a makacsságnak fokairól idáig szerzett, íme, itt fűződik a csomó, mely a tartósság képzetének kifejlődését az *időmérésével* összeköti, és itt felelünk meg egy fenti kérdésre, (v. ö. 10. lap) miképen juthat az ember legegyszerűbb módon arra a gondolatra, hogy az időt mennyiségnek fogja fel? micsoda apperceptiók ösztönzik arra, hogy az időre valami mértéket alkalmazzon?

A számos eset közül, melyek a jelenségek tartóssági viszonyai dolgában lehetségesek, kétségkívül a legérdekesebbek a gyermekre azok, midőn egy A jelenség éppen addig tart, míg egy a, b,... két- vagy többtagú esemény-sor lezajlik. Érdekesebbek az ilyen esetek azért, mert bizonyos egyenlősítésre adnak alkalmat, arra az egyébként más téren is megejthető apperceptióra, hogy egy lehet olyan, mint két, három vagy több más. Mindenesetre érdekesebb dolog, ha *egy* pálcza egymagában van olyan hosszú, mint három, egymástól különböző másik együttvéve, — mint amilyen az, ha a pálcza hosszabb ugyan a má-

sík három mindegyikénél, de ezeknek összesége *nem* adja ki amaz egynek hosszát. Az emberi természetnek egyik ös, talán tovább sem elemezhető jellemvonása, — mely alighanem a rhythmus és symmetria iránt érzett vonzalmunknak is oka, — hogy örül, valahányszor az adott különféleségben megegyezést, szabályszerűséget lát, sőt egyenesen felkeresi azokat a viszonyokat és jelenségeket a természetben, melyek ezt a különbözőségbe belétemetett egyenlőséget szemlélnie engedik. A gyermekben van természetes ösztön arra, hogy környezetében, ahol *lehetséges* appercipiálnia, hogy egy „makacsság” magában véve lehet olyan, mint két vagy több másik, ezt az appercepciót tényleg meg is tege. Ha a gyermeknek alkalma nyílik észrevennie, hogy a hangnak, melyet hall, egybeesik a kezdete egy másik hang kezdetével, vége pedig ismét feje másikkal a végével, pl.:

az ilyen jelenségnek jobban fog örülni, mintha e hangok körül ilyen megegyezést nem bír fölfedezni. S az első alkalom, hogy a gyermek ilyen appercepciót megtett, vagyis amikor kimondta: „A volt olyan *maradékony*’ mint $(a+b)$ együttvéve” nem egyéb, mint az ő első, még pedig *idő*-fogalom nélkül véghezvitt időmérése, melynél A szerepel mint megméréendő adat, az *a* és *b* rövidebb benyomások pedig mint mérték; persze még igen kezdetleges mérték. Hogy az imént idézett ítéletben valóságos időmérés rejlik, ezen állítást nem lehet megtámadni avval, hogy ott nem a mi szokásos időmértékünk szerepel, t. i. az egyenletes mozgás. Hisz’ a térbeli mérést sem nevezhetni számbavehetetlennek akkor, ha nem valamely conventionalis mérő-egységgel eszközöltetett, valaminthogy nem szűnik meg az egész eljárás mérésnek lenni azért, mert az önkényesen kiválasztott *a. b...* darabok ($A =, -, a + b + ...+g$) egymás közt nem egyenlők. Miért ne nevezhessek valami A távolságot megmértnek akkor is, ha hosszát nem tudom másképp kifejezni, mint: „A akkora, mint 1 rőf, 1 méter és 1 láb együttvéve”?

Aki észrevette, hogy J . jelenség maradása az $(a + b + c)$ esemény-sorozatnak a tagjával kezdődött¹ és c tagjának elmúltával bevégeződött², az ilyen ember már szemlátomást eljutott annyira, hogy kimondhassa, „meddig tartott az A . Feleletet ugyan mást még nem tud adni, mint ezt: „addig, mint a , b és c jelenségek együttvéve.” Neki tehát a tartósság-fogalma csak a tekintetben lesz tökéletlenebb mint a mienk, hogy mi mindenkor *egyenlő* intervallumok összeadásával, másrészt meg valami fix mértékkel, bizonyos egyenletes mozgással mérünk és nem esetleg elibénk került a , b , c jelenségekkel, miként ő. Mindez azonban a „tartós” és „meddig” fogalmak megalakulására, — mint mindenki beláthatja, — nem szükséges, s ezért kimondjuk, hogy e fogalmak kifejlődhetek az emberi lélekben már abban a korban, mikor rendszeres, mai értelemben vett időmérés még nem járta, — és mint matematikai jellegű fogalmak, megalakulnak talán éppen ezen a fokon, amidőn a gyermek megszűnik a tartósságnak kisebb és nagyobb voltát határozatlan, comparativusos melléknevekkel kifejezni, és összehasonlítás, összeadás útján jelöli meg. A „tartósság” nomen abstractumnak megalakítására sem kell több, mint az, hogy az ember indítottnak érezze magát valami ítéletben subjectumnak tenni azt a körülményt, hogy némelyik jelenség $(a + b + c)$ -ig, más ellenben $(a + b + c + d)$ -ig nyúlik.

Záradékul pillantsunk vissza a szemünk előtt fejlődő gyermeknek a tartósság körül idáig szerzett ismereteire, pontosan számon akarván tartani, mit tud és mit nem tud. A tartósság e fokon még egyáltalán nem valami, minden egyes jelenségre kiterjedő sajátság a gyermek szemében, hanem éppen csak azokon a jelenségeken tartja meglévőnek, amelyekről e fogalom kialakítására ösztönt nyert. Nem tekinti sem időnek, sem intervallumnak, — mert ezeknek a fogalmát meg sem alkotta, — hanem inkább valami

¹ Erre az egyidejűség fogalmának fenn bemutatott legprimitívebb foka is elégséges.

² Erre meg csak az kell, hogy az érzetet meg tudja különböztetni a pusztá emléktől.

physikai sajátságának, a jelenség „makacsság”-ának. Nagyságának megmérése még nem alkotott magának határozott, minden egyes esetben alkalmazásba lépő mértéket, hanem mértéknek a véletlenül kínálkozó parallel esemény-sorokat fogadja el. Képesnek tartjuk nevezetesen arra, hogy megragadja ama véletlen coincidentiákat, mikor valamely $a—b—c$ eseményekből álló sornak egyes tagjai együttesen lépnek be, illetőleg tűnnek el a mellettök álló A adattal. Itt is csak annyit vesz észre, amennyit az egyidejűség fogalma segítségével észrevehet, t. i. hogy A és a együtt lép be; hogy a eltűnik és b merül fel, A azonban marad sat., — végre, hogy A az $(a+b+ \dots)$ sornak utolsó tagjával együtt eltűnik. így azután megtanulja az adott A tartósságot, de csakis ezt, összegnek tekinteni.

VIII. Az időképzet további fejlődése.

E feladatnak küszöbén egy sajátos nehézséggel kell számolnunk; avval t. i., hogy lelki fejleményeknél, milyen az idő képzete, sokkal könnyebb ama legegységibb formát meghatározni, melyből kiindulhattak, (ezt próbáltuk idáig), mint megtalálni, hogy miképen fejlődtek tovább egészen a mai, közismeretes alakjokká. Könnyebb dolog visszaképzelnünk abba az állapotba, mikor még semmit sem tudunk, mint gondolatban rekonstruálnunk ama fejlődés-folyamatot, mely egy zsenge sejdítés és mai kifejlett tudásunk közé esik. Nem csak az egyes *állomások* meghatározása a nehéz, melyeken a léleknek keresztül kellett haladnia, hogy fejlettségének mai fokát elérje, de nehéz sokszor a *sorrendnek* megállapítása is, melyben a fejlődő lélek e fokokon keresztülment, illetőleg, (tárgyunkhoz szólva) az egyes idő-kategoriákat kialakította. Nem csupán az okoz itt fejtörést, hogy tisztán magunk elé állítsuk ama közbeeső alakot, melyen valamely idő-kategoriának keresztül kellett vonulnia, mikor legzsengebb fokától mai alakjáig tökéletesedett a fejünkben: de legtöbbször az akaszt meg, hogy concret adatok híján nem tudjuk biztosan és legfőlebb hozzávetőleges combinationokkal állapíthatjuk meg, vajjon egy bizonyos idő-kategoria a kérdéses közbeeső fokig eljuthatott-e anélkül, hogy egy *másik* is bizonyos és *micsoda* fokig tökéletesedett? Mert valószínű, hogy az idő-kategoriák kifejlődésükben egymásra szorultak és egymást támogatják. — Sötétben tapogatóclzani nem kellemes, sőt sokszor nevetséges dolog, mivel utóbb-kiderült tények már nem egy kieszményt döntöttek halomra. Mi épp ezért lemondunk itt az idő-kategoriák kifejlődése sorrendjének találgatásáról, mindössze csak ráutalván egy ily feladat

megoldásának szükségére, és beérjük egyelőre azzal, hogy a mai idői gondolkozásunkból összeszedhető kategóriáknak egyenkint adjuk meg az individuális élete-történetét.

Lássuk mindenekelőtt az egyes

1. *Ítélet-alakokat.*

Azt az irányt, melyet időképzeteinknek egész későbbi fejlődése vett, s mely a csirájukul szolgáló primitív lelki-állapotoknál talán általánosabb érdekű, — ezt az irányt, mondom, valószínűleg az az egy körülmény döntötte el, hogy az ember a múltat létezőnek, meglévőnek szokta venni. Tény legalább, hogy ezzel a feltevessel igen könnyen meg lehet érteni mind ama fejleményeket, melyek e téren élénk kerülnek. Fent említettük, hogy azt, 'ami elmúlt, nem lehet és nem szabad a létező világ tagjának tekinteni, s hogy ott, ahol elmúlás van, mindenkor megsemmisülés forog fenn. Tudjuk továbbá azt is, hogy az eltűnő benyomás a szemlélőnek fejében nyomot hagy maga után, mely a visszaemlékezésre képesít s alapja a múlt-ítélet megalkotására vezető összes többi processusoknak. Igen ám, de ez az emlék, főleg az iniént „elmúlt benyomásoknál, oly élénk természetű, hogy nem csodálkozhatunk rajta, ha az ember nem a többi, phantasia-szülte képzeteivel tekinti rokonnak, hanem magával a létezővel. Az emlékek ez az élénksége indítja arra, hogy, a múltat ne irreálisnak, hanem a létezők egy specialis fájának tekintse.

E fokon az ember a múlt-ítéletet nem veszi többé pusztá jelen-ítéletnek, mint amilyennek vennie kellene, mert, mint tudjuk, csupa jelen apperceptiókat fejez 'ki: hanem oly kifejezés-módnak tekinti, mely a létezők egy különös fájának megjelölésére van rendelve. Mi tudjuk már, hogy a múlt-ige nem az illető cselekvés emlék-képének pusztá elnevezése, hanem egy apperceptionalis folyamatnak nyelvbéli megnyilatkozása, mely ama képnek kapcsolatában tisztán a szemlélő jelenjében foly le és jelenre vonatkozik. Csakhogy az, aki a nyelvet tanulja s az előző évszázadok apperceptionalis elme-működéseinek

révén kifejlődött kifejezéseket készen kapja, ezeket és nevezetesen a múlt-igéket úgy tekinti, mintha csupán az emlék-cselekvéseknek, mint specialis módon létezőknek pusztá elnevezésére volnának rendelve. Öneki az „ugatott”, „látott”, „hallott” szók nem egyebek, mint a „specialis módon” azaz emlék alakjában létező ugatás, látás és hallás cselekvényeinek normatív elnevezései, valamint hogy az „ugat”, „lát” és „hall” iem egyebek, mint a „rendes módon” létező cselekvényeknek megállapított nevei. A reduplicatiós múlt-ítéletet a mi emberünk már nem abban az értelemben veszi, hogy A-hoz egy a momentán B-khez hasonló, azaz nem-létező B tartozik, hanem veszi abban az értelemben, hogy A-hoz csak egy *más módon* létező B való. Ezt a „mas „ voltát az ő szemében éppen a megváltozott igealak jelzi. Ez igealakot többé nem is érzi intensívumnak, nem főleg akkor, ha alakj a az intensívuméhoz képest elváltozott, ami a nyelv fejlődése folyamatában néhol megesik. A „bírní” igés német és szanszkrit körülírásban nem érzi a „bírní” ige jelentését, valamint minden valószínűség szerint az *uo-hio-kuo* chinai alakokban a „megy” igének sem az értelmét. Az emberi műveltség átszarmaztatásának a módja különben is az, hogy az utód csak az eredményét kapja meg elődjei munkájának, anélkül, hogy közvetlen tudomása volna avagy csak lehetne is magáról ama munkáról, mely a kérdéses eredményre vezetett. Nem dolga a közélet emberének, felkutatni és elméjében tartani azt, hogy mily körülmények között, micsoda apperceptionalis elme-működések segítségével alakult meg egy bizonyos ítélet, s ezért nem is csodálkozhatunk rajta, ha ezt az ítéletet utóbb tévesen értelmezi, és a „specialis módon létezés”-nek elméletét koholja ki.

Minden meglévőnek van tere, amelyen létezik. Mint-hogy pedig az ember ezt az ő specialis létezőjét nem találja meg az adott világban, az érzékei előtt elterülő térségen, kigondol számára valami külön ideális helyet, melyet maga mögött, azaz érzékei mögött levőnek képzel, és azt hiszi, hogy amikor valami elmúlik, az az ő előtte lévő térségből ebbe a hátsóba vándorol át. Maga ez a specialis létezés a mi emberünk szemében épp abban

fog állani, hogy a benyomás *másutt* van, mint a külső térségen. — Ez a naturalista módú metaphysikázásnak egy ténye, melyet az emberi elme életében bizonyára többet is ki lehet mutatni. Alapjául az a naiv gondolat szolgál, hogy, ha valami létezik, és csak látni nem lehet, akkor az bizonyosan elbujt, s ha az előtérben nem lehet megtalálni, megvan valahol a háttérben. — Aki ezt a leírást túlzottnak találja, gondolja meg, mi értelem rejlik e német mondásban: „*das habe ich hinter mir.*” Felhozhatjuk állításunk bizonyítékául többi között a magyar nyelvtudományos kutatásnak is egy újabb vívmányát, azt t. i., hogy a *meg* perfectiv értelmű igekötő a *mögé* szóból rövidült. A magyar amit *megtett*, azt maga *mögé* tettnek képzelet. (Budenz; Nyelvtudományi Közlemények II. köt.) — A nyelv metaphoráinak bizonyos többé-kevésbé költői gondolat szolgál alapjául, mely utóbb, amikor e metaphorák már közhelyekké váltak, annyira feledésbe megy, hogy, ha az idők rozsdájától megtisztítva, eredeti fényes alakjában mutatjuk be, rá sem ismernek az emberek és hajlandók, mint idegenszerűt visszautasítani.

Mínt hogy az ember észreveszi, hogy mindig jelen benyomásból lesz az, amit ő múltnak nevez, tehát a múltásnak egész processusa *folysnak* fog előtte feltűnni, olyasvalaminek, mintha a benyomás a külső, elül lévő térségből amaz ideális hátsóba úsznék belé. Ez a közkeletű képzelet, t. i. hogy a benyomások elfolynak, elúsznak, mutatja legvilágosabban, hogy az ember a múltat csakugyan létezőnek veszi, mert hisz' nézete szerint a benyomás, amikor elmúlt, csak helyet cserélt, amennyiben a folyás, az áramlat vitte át az elül lévő térségből abba a másikba, hol most lakik, illetőleg úszik még tovább vissza.

Ez a foka a múlt-ítéletnek, melyen az állítmány egy, a mögöttünk lévő ideális térségben hátrafelé úszó benyomást jelent, még nem az utolsó; mert az a kép, melyet az emberiség magának a múltás megmagyarázására így megalkotott, idővel elhomályosodik. Tény legalább az, hogy ha mai fejlettségi fokunkon egy múlt-ítéletnek az állítmányát kiejtjük, nem gondoljuk hozzá, hogy az elmúlt jelenység most benne lagnék amaz ideális térségben. Ha azt mondom: „az imént nálam volt N. barátom,” — nem

gondolom *hozzá*, hogy ez a nálam-levés *most* hol van. Bátran hivatkozhatunk e tekintetben mindenkinek önismeretére és kimondhatjuk, hogy mai múlt-ítéleteinket tisztán abban az értelemben vesszük: „amit mondtam, az a valóság keretébe tartozik.” Ha azt állítom: „barátom nálam volt,” ezt azzal a célzattal mondom, hogy elhigyük, miszerint ama látogatás nem az én koholmányom, hanem csakugyan beletartozik a világfolyamatba. Mai közbeszédünkben megelégszünk azzal, hogy a múltat egyszerűen a létezőhöz vonjuk, és nem tartjuk eszünkben egy olyan régiebb okoskodás eredményeit, melylyel az emberiség valamikor a természetét határozta meg a múltnak.

E fejtegetéssel szemben egy ellenvetés merül fel. Ugyanis nem lehet állítani, hogy az emberi elmének valami különös fejlettsége kellene ahhoz, hogy a múltat jelenszerűnek érezze; mert ez a körülmény csak abból foly, hogy az a lelki állapot, melybe az embert a friss emlék juttatja, teljesen hasonló ahhoz, mely a benyomás közvetlen hatása alatt állott elő. Ez pedig semmi egyébben nem gyökerezik, mint az emberi elme eredeti szervezétében. Valamint a sötét-vörös és világos-vörös benyomásokat minden műveltség nélkül is egymáshoz hasonlóknak fogja ítélni az ember, azonképen az érintett észrevételhez sem kell műveltség. Ha mármost elfogadjuk ezek alapján, hogy az ember nemcsak mai napság érzi a múltat jelenszerűnek, de kezdettől fogva mindig is ilyennek érezte: akkor nem állhat az az okoskodás, (1. 52. és következő l.) melynek értelmében a momentán igének alkalmazásával eredetileg csak *nem-létezőnek* akarta volna az indogermán ősember a múltat jelezni, hanem el kell fogadni némely nyelvtudósnak (lásd 49. lapon) azt a nézetét, mely szerint a momentán igében az ősember valami *fokozott* létfogalomnak a kifejezőjét látta, és a múlt megjelölésére azért foglalta le, mert ez is ilyen „fokozott” létnek tűnt fel előtte.

Erre azt válaszoljuk: Aki avval a meggyőződéssel tulajdonít A-nak egy múlt-exponenses B praedicatumot, hogy A-t csak az ilyen fokozottabb módon létező B illeti meg, az nyilván érzi, hogy az a B, melyet

ő A-ról ki akar mondani, *nem olyan*, amilyenek más B-k szoktak lenni. Minden más B érzékelhetőleg, vagy mondjuk, „egyszerűen” létezik; ha tehát én valahol „fokozottan létező” B-t konstátálok, akkor az én B-met egyebekhez nemcsak hasonlónak, hanem nyilván ezektől különbözőnek is akarom jelezni. Valószínű-e mármost, hogy én az én B-met (a múlt tulajdonságot) *más okból* tekintem egyéb B-ktől különbözőnek, vagyis „fokozott”-nak, mint azért, amiben ezektől *tényleg* különbözik? A *tényleges* különbség abban áll, hogy egyéb B-k léteznek, az enyém pedig nem. Valószínű-e, kérjük, hogy az ősember ezt az egyszerű dolgot ne vette volna észre? — Attól a belátástól, hogy az elmúlt B nem olyan, mint a rendes, létező B-k, ama kérdésnek felvetéséig, hogy milyen hát az a múlt B, rövid út, de végtére mégis csak bizonyos út vezet. Én azt hiszem, indokoltabb feltevés, hogy az emberiség azt a complicáltabb apperceptiót, mely szerint a múlt a létezésnek csak egy „specialis neme”, nem egyszerre tette meg, hanem lassankint jutott reá; vagyis először csak azt vette észre, hogy a múlt a létől *különbözik*, s csak azután jutott odáig, hogy a múltat eme hozzá mégis *hasonló* létnek irányában pontosan determinálja, ehhez való viszonyát meghatározza. — Azt a nézetet, hogy az emberiség a momentán igében már eredetileg a fokozottabb létnek képviselőjét látta volna, semmivel sem lehet támogatni. Ugyanis sokkal közelebb eső dolog, kevesebb metaphysikázó gondolkozás kell ahhoz, hogy a momentán cselekvéseknek karakteristikus szemlélhetlenségét vegyem észre s tekintsem ennél fogva a momentán ígét az ilyen „nincsen-cselekvések” kifejezőjének, — mint amennyi kell ahhoz, hogy az ily fajta cselekvéseket csak azért, mert nincsenek, fokozottaknak, valami felsőbb rendűeknek tartsam. A naiv ember nem ismeri a fokozott létnek ködös alkotású metaphysikai fogalmát. Ő a múltat legfőleg valami *másféle* létezőnek fogja nézni, mint amilyen a többi, de nem „fokozott”-nak, legalább nem mindjárt kezdetben.

Áttérünk a jövő-ítéletekre. Itt különösnek tűnik fel, hogy az ember a jövő számára nein képzel olyan sajátos módon elkülönített helyet, mint a múlt számára,

hacsak ilyenek nern akarjuk tekinteni az előttünk elterülő térségnek *beláthatatlan meghosszabbítását*, ezt a valósággal létező, nem képzelt teret, melybe némely ember talán belé képzeletben ama benyomásokat, melyeket jövőnek mond. Meglehet, hogy én itt tévedek, ki, megvallom, csak önmagamból indulok ki; de arra, hogy ez önmagamon tett megfigyelést általánosabb körre terjeszszem ki, feljogosít az a körülmény, hogy a jövő benyomásról az embernek határozott képzelete nincsen, s ezért azt jelszerűnek, a létezővel rokonnak, azaz teret betöltőnek nem is érzi. Ez az oka annak, hogy képzeletében nem rendez be számára valami külön helyet. Ide járul, hogy az ember a múlt számára azt az ideális térséget csak azért koholja ki, hogy érthetővé tegye magának az elosonást, azt az objectiv processust, mely minden múlt-apperceptionál fenforog. A jövőnél nem lévén objectiv processus, mert az tudvalevőleg pusztá gondolat, nincs is mihez magyarázatot keresni, s ezért nem kerül ide metaphysikai hely. A jövő-ítélettel csak azt akarjuk jelezni, hogy a kimondott cselekvényt nem látjuk, hanem — joggal — várjuk. Ilyesmit ki lehet mondani anélkül, hogy oda gondolnánk valami teret, melyről ama benyomásnak jönnie kellene.

A jövő-ítéletek értelmi tovább-fejlettsége abban mutatkozik, hogy érezhetienné vált a bennök szereplő segédigének értelme. Ez áll úgy azokról a jövő-ítéletekről, melyek a cselekvények jelen *készülődését* fejezik ki, mint azokról, melyek a cselekvény várása folytán bennünk keletkezelt *lelki állapotot* tükröztetik vissza. Tény legalább, hogy az első fajta ítéleteket a nyelvek oly jövő cselekvényeknek jelölésére is használják, melyeknek kezdődését még nem láthatni. A magyar akkor is mondhatja „fogok irni,” mikor még éppen nem fog belé. Hasonlóképp az *avoir-ral* körülírt francia alakokban, (hogy a második ítélet-fajra is idézzünk példát) már nem érez a köztudatom semmi „bírní” (*avoir le dessein à...*)-féle értelmet, annál kevésbbé, mert ha ilyen árnyalatot akar kifejezni, azt nem „je parler-ai” hanem *J'ai á parler*” alakban tenné. Mit jelentenek tehát a köztudalomban e jövő-ítéletek, ha azt, amit etymonjuk szerint jelenteniök kellene, nem jelentik? Semmi egyebet, mint hogy a kimondott cselek-

vést nem *látjuk*, hanem *várjuk*. Ezen körülmény kifejezésére rendeltetek tekinti a mai köztudatom a jövő-igealakot.

Ami a jelen-ítéletet illeti, ez ma annyiban áll magasabb színvonalon, mint állott abban a korban, mikor még közvetlen nyelvi reflexusa volt a kívülről ható benyomásnak, — hogy mai jelen-ítéleteinkben már a helyzetnek efféle felismerése rejlik: „itt jelen-, nem pedig múlt-ítélet van helyén.” A jelen-ítélet (I. fennebb a 86. lapon) korra nézve első lévén összes ítélet-alakjaink közül, kellett olyan időpontnak lennie, amikor a múlttal vagy jövővel való összezavarásnak *lehetősége*, mely ma megvan, egyáltalán nem foroghatott fenn, egyszerűen azért, mert a beszélő, ki még abba a helyzetbe sem jutott, hogy jelen nem lévő tulajdonságokat nevezzen el, az erre való igealakot nem ismerte. Nem azt akarjuk azonban ezzel mondani, hogy az összetévesztésnek lehetősége ma, amikor mind a három ítélet-alaknak jutottunk a birtokába, valami imminens nagy volna. A jelenlevőnek minden fogalomszerűtől különböző élénk érzet-tonusa egyrészt, s anyanyelvünk ige-alakjaiban *szerzett* jártasságunk másrészt, könnyűvé teszik a helyzethez illő ítélet-alaknak gyors kiválasztását, úgy, hogy szinte komikusnak érezzük az ilyen kérdést: miért mondd a jelenlevőre „ez itt van” és miért nem „itt lesz” vagy „itt volt”? Az ösztönszerű felelet az: „hiszen *látom*, hogy itt van.”

A jelen ige-alaknak eme kiválasztásában, vagyis a ható érzetnek múlttól és jövőtől való megkülönböztetésében benne rejlik az, hogy az ember a ható benyomást nem csak egyszerűen elfogadja, mintegy benyeli, hanem bele is igyekszik illeszteni valami időfolyamba. Mindazáltal el kell ismernünk, hogy mai jelen-ítéleteinknek sokkal csekélyebb az idői Charaktere, mint akár múlt-, akár jövő-ítéleteinké. Tény legalább az, hogy aki valami érdekes, lelkét megragadó kapcsolatot vesz észre, azt önkénytelenül egy felkiáltás-szerű jelen-ítélettel constatálja („itt kígyó van!”) s nem gondol arra, hogy e kapcsolatnak helyét az időfolyamban meghatározza, vagyis megmondja, *mikor* van ez így? Figyelje meg mindenki önmagát, és kénytelen lesz elismerni, hogy sokkal csekélyebb ingert

érez, közéleti jelen-ítéleteihez a *most* szót hozzátoldani, mint múlt-ítéleteit az *az előtt*, *az imént* sat. és a jövőket a *majd* vagy rokonértelmű szókkal kísélni. Mai fejlettségi fokunkon csak *képesek* vagyunk jelen-ítéleteinket iyyeténkép kiegészíteni, amire a naiv ember még nem képes, de tény, hogy a *mostan-fogalom* nem él bennünk minden jelen adatra vonatkozó mondatunk kiejtésénél; e szót csak akkor teszszük ki, ha esetleg félreértés, vagy kétség támadhatna. Másfelől a *tartósságnak* gondolata sem kíséri mindenkor a szóban forgó mondatainkat, holott ez az idúkatória is éppen az ilyenekhez áll legközelebb. — Ez egész tüneménynek magyarázata az, hogy az időfogalmakat, bármily mélyen fészkeltek is be magukat gondolatvilágunkba, mégsem tartjuk folyton eszünkben. Legkevésbbé sem áll, hogy nem bírunk apperceptiót megejteni anélkül, hogy valami időt is hozzá ne gondolnánk. Például idézzük az érdekes, lelkünket elfoglaló és egészen kitöltő megfigyeléseket. A múlt- és jövő átlag nem hat ránk oly élénken, mint a jelen benyomás s ez az oka, hogy az azokból merített észleleteinket már inkább vagyunk hajlandók időfogalmakkal összeköttetésbe hozni. Fódolog egyébként magának az adatnak érdekessége: ez az, ami idői fogalmak belépését úgy közvetlen érzetek elfogadása közben, mint mikor emlékekkel foglalkozunk, leginkább akadályozza. Összefügg ez a jelenség avval, amit fennebb mondottunk, t. i. hogy a „tartós”-fogalomnak szülőanyja a kellemetlen jelen.

Végül megjegyezzük, mikép annak a körülménynek, hogy jelen-ítéleteinkben inkább elhagyjuk, múlt- és jövőmonelatainkban meg inkább kiteszszük az időhatározót, egyik oka tagadhatatlanul abban is rejlik, hogy a beszélőnek jelenje csak *egy*, ellenben a múltnak és jövőnek több időpontja van. Amiről azt mondják, „volt,” arról ínég nem tudom, vajjon az imént, tegnap, avagy még előbb volt-e; hasonlókép ami „lesz,” lehet nemsokára, holnap vagy holnap után. Ezt tehát kétség elkerülésére meg kell mondani. Ellenben ami „van,” annak az időpontját még a „mostan”-nal is meghatározni felesleges, mert *jelen* csak egy van.

2. A visszaidézhetetlen múlt.

Az ember néha abba a helyzetbe jut, hogy az elmúlt dolgot szeretné meg nem történté varázsolni, olyankor t. i., amikor kellemetlen következményeit látja, vagy ilyenektől tart. Ily hangulat lehetett az, melyben először tette meg azt a múltra vonatkozó észleletét, hogy az visszaídezhetetlen; ily helyzetben alakult meg a „visszaídezhetetlen” múltnak fogalma.

A forma, melyben ez az észlelet ki van fejezve, világosan mutatja, mennyire hatalmában tartja az embert az a gondolat, hogy a múlt is létezik. Az illető ítélet, ha szabadjára engedjük a benne elfojtott érzéki gondolatokat, így hangzik: „Semmit, ami az előttünk levő térségből a mögöttünk képzeletbe úszott, onnan visszavonzolni nem lehet.” Ha egy adott helyzetben valamit elhibáztam, valamely kínálkozó alkalmat elszalasztottam sat., körülmények között ugyan megtehetem azt, hogy ama helyzetet újra előteremtem, s hibámat jóváteszem. A kovácslegény az elébe tartott tüzes vasdarabra akar ütni, de az üllőt találja. Megteheti ugyan, hogy újra üssön, s most tán talál is, de ezzel nem teszi meg-nem-történtté előbbi hibás ütését. A másodszer megteremtett helyzetet legfőleg csak az elsőhöz *hasonló*, határozottan *másik*, és egyáltalán nem ugyanannak a körülmény-csoportnak fogjuk tekinteni, amelyik már elmúlt. — Mi ennek az oka? Semmi más, mint hogy minden benyomás nyomot hagy maga után az ember fejében; amint szaporodnak a benyomások, úgy szaporodnak a nyomok is. E nyomokat nem lehet semmiféle mesterséges úton kitörölni és ebben rejlik a talány kulcsa. Mi ugyanis csak azáltal vagyunk képesek a második helyzetet másiknak ítélni, hogy az elsőnek emléke fenmaradt. Mihelyt ez az emlék elenyésczik, megszűnik a lehetősége annak az ítéletnek: „ezen körülmény-csoport előtt volt már egy hasonló másik.”¹ E szerint annak a beszédnek, hogy „a múlt visszaídezhetetlen,” ez az értelme: „nem lehet kieszközölni, hogy egy

¹ Egy soha nem látott múltat [pl. a kőszénkorszakot] *ki-következtetni* csak emlékező elme képes. Ezért az ilyen eseteket itt bátran el mellőzhetjük.

második benyomás, mely az elmúlttal teljesen egyenlő, másodiknak ne tűnjék fel.” Nem lehet pedig ezt kieszközölni azért, mert nem tudom semmi mesterséges úton előidézni, hogy egy benyomásra, melyet nyertem, se én, se egyáltalán senki, akire hatott, vissza ne emlékezzék.

Mindezekből kitűnik, hogy itt tisztán egy, az ember testi és szellemi szervezetének természetéből folyó lehetlenség forog fenn, nem pedig valami physikai, mint amelyet sejdít a köztudalom, mely *visszaidézésről* beszél, — ezzel kimutatván, hogy úgy fogja fel a dolgot, amint fennebb mondottuk, t. i. mintha az elmúlt benyomás valami hozzáférhetetlen térségbe úszott volna belé, honnan azt visszaterelni képtelenek vagyunk. E felfogásnak nyilván az az oka, hogy a múltat létezőnek veszi, mert *ha* ennek veszi, akkor a szóban forgó tüneményre csakugyan nem marad más magyarázat, mint a „hozzáférhetetlen térség.” Minthogy a valódi tényállás nem az, hogy a múlt valami elrekesztett helyen tartózkodék, hanem egyszerűen annyi, hogy maga megsemmisült és emlékezetünkben kitörülhetetlen nyomot hagyott hátra: tehát el kell fogadni, hogy a dolog velejét sokkal jobban megközelítenők ezzel a metaphorával: „a múlt kitörülhetetlenül *felszívódik* elménkbe,” mint ama közkeletű szólásmóddal, melyre e fejezetnek címe czéloz.

3. Az egymásután-nak fogalma.

Az ember a maga múlt benyomásait az ezek számára képzelt térségben nemcsak egyszerűen felhalmozottnak, hanem ugyanott sorba rendezkedőknek képzeleli. Ha egymás után *A, B, C, D* benyomások értek, nemcsak azt tudom, hogy egyáltalán voltak ilyen benyomásaim, hanem azt is, hogy *A* a *B* előtt, ez viszont a *C* előtt, sat., s viszont a *B, C, D* az *A* után voltak. Kérdés, honnan veszi ide magát ez az *előtt* és *után* fogalom, és miképen fejlődik ki az ember agyában?

Mindenekelőtt azt a legegyszerűbb ítéletet kell megkeresni, melybe az „előbb” és „utóbb” fogalmak belépnek. Ilyennek látszik ez a mondat: „*A* előbb volt, mint *B*” vagy akár: „*B* az *A* után jött”, Ez az ítélet, mint

tudjuk, akkor (legalább akkor *is*) esedékes, ha a szemlélő, ki a *B jelen* érzetnek hatása alatt áll, e közben visszaemlékszik az elmúlt *A-ra*. E lelki állapotot már jól ismerjük az előbbi fejtegetésekből, hol azonban a fejlődése alsóbb fokán bemutatott emberi elmének ezen állapotban még más nyilatkozatot nem adhattunk szájába, mint ezt: „*A volt*”. Hogy ugyanaz a külső dispositio egy bővebb, képzetekben gazdagabb ítéletet csaljjon ki az emberből, ez csak úgy lehetséges, ha már bizonyos fejlettségi fokra küzdötte fel magát, — és ilyennek kell tekinteni azt, ha a múltra már az „előbb” szót tudja alkalmazni.

Az idői értelemben vett „előbb” szóban a köztudatom valami múlt időpillanatra vagy időközre való visszamutatást érez. Világos dolog azonban, hogy a szónak ez a jelentése csak secundair fejlemény, mert az „előbb” eredetileg csak helyi elülvalóságot, illetőleg a helyi elülvalóságnak egy nagyobb fokát („-bb”) jelentette. Aki tehát a múltat elül levőnek mondja, az nyilvánvaló metaphorát használ. Kérdés mármost, micsoda okoskodás az, melynek közvetítésével a *múlt* és az *elülvalóság* egymáshoz hasonlóknak tűnhettek fel, (mert nyilván hasonlóknak veszi, aki e metaphorát használja, illetőleg aki kitalálta,) más szóval, mi indíthatta az emberiséget arra, hogy a múltra az elülvalóság praedicatumát alkalmazza? — A magyarázatot itt nem az a körülmény nehezíti meg, hogy az emberi elme egy idői jelenséget valami, — ettől bár teljesen különböző — helyi képpel akar megértetni, mert hisz láttuk, hogy a *múlt* és bizonyos térbeli helyzetek (a mögött-valóság) közt lehet kapcsoló pontokat találni; hanem a nehézséget az okozza, hogy fenti fejtegetéseink szerint a múltat a téri helyzetek közül a *mögött-valóság gal* szokta az ember azonosítani, s most egyszerre azt látjuk, hogy a múltat elülvalónak veszi, azaz éppen ellenkező irányba projiciálja. Mert hát az *előbb* a múlt időnek, a múlt benyomás helyének szolgál megjelölésére.

Az emberi ész a maga ős metaphoráiban sem szokott ennyire következetlennek lenni, és ennek látszata el is enyészik, ha összehasonlítjuk azokat a (múlt) ítéleteket,

melyekben a „mögött” metaphora szerepel, azokkal, melyekbe az „előbb” lép be. A *mögött-tel* azt mondom: „A mögöttem van”; az *előbb-bel* pedig: „A előbb volt”. Itt kell, hogy szemet szűrjön az a körülmény, hogy az első ítéletben a jelen-ige, a másodikban pedig a múlt-állítmány szerepel. Az első mondatban az ember a megsemmisült kapcsolatot valami imaginair helyre projiciálja, megmondja, hogy az most, minekutána elmúlt, hol van, és ezt a helyet (ismeretes okokból) önmaga mint szemlélő *mögött* levőnek gondolja. Aki azonban azt mondja: „A előbb (tehát alapján: *előt*) volt”, nyilván nem ^-nak mostani, az elmúlás után beállott helyét határozza meg, (mert hisz akkor jelen-idejű állítmányt kellene használnia), hanem *A-nak* csak egy oly helyzetét tartja szem előtt, melyet az, — legalább az ő nézete szerint, — elfoglalt akkor, mikor még nem volt elmúlva. E szerint az „A előbb volt” nem azt jelenti, hogy *A most*, elmúlása után, van elül, hanem azt, hogy *A a jelenkorában* volt elül. Ha így fogjuk fel ez ítéleteket, akkor az „előtt” és „mögött” kifejezésekkel alakított metaphorákban nem láthatunk semmi következtelenséget. — Itt persze még az a kérdés, hogy honnét számítódik az az *elül*, vajjon a szemlélőtől-e, vagy pedig a következő (*B* benyomástól? Más szóval, azt jelenti-e a kérdéses ítélet: „A, amikor jelen volt, *én* előttem, a szemem előtt volt”; vagy pedig azt: „A, amikor rám hatott, a <*B* benyomás előtt volt”? Bármily csábítóan, mert természetesnek tűnik fel az első magyarázat, mégis azt hiszem, hogy az utóbbit kell elfogadnunk. Az ítélet ugyanis teljes formájában így szól: „A előbb volt, mint („*B*”, s ki is érezzük, hogy az *előbbet* mindenkor a jelenlegi benyomástól, a mostantól számítjuk még akkor is, mikor ennek a nevét nyíltan ki sem tesszük. („Előbb N. N. barátom volt itt”.) Ezek alapján kimondjuk, hogy a szóban forgó ítéletnek teljes értelme ez: „A, amikor jelen volt, a most ható *B* előtt, (— ezt helyileg megelőzve,) érkezett hozzám”.

Ez arra vall, hogy az ember az *A-t* eredetileg *B*-vel együtt valami pályán érkezettnek tekinti, melyen a mögöttes térség, a múlt, mint célpont felé mozogtak. Mozog-

tak pedig oly módon, hogy *A* volt a pályán elül, a szemlélőhöz közelebb, *B* pedig elmaradva, *A-nak* mögötte. Ennek a következése az, hogy *A* már elérte, legalább elérhette célpontját, a múltat, mikor (*B* még a szemünk előtt van. Miért mondjuk hát *B*-nek jelenlétekor az elmúlt *A-m*, hogy az (*B*-nél előbb volt? — Azért, mert *ha* a pályán csakugyan tényleg előtte hajtott, éppen kijő a jelenlegi tényállás, melyet meg akarunk értetni, s mely abban áll, hogy *A* már benne van az ideális háttérben, *B* pedig a szemünk előtt. A szóban forgó ítélet („*A* előbb volt, mint *B*” nem mondja meg directe, hogy *A* most, minekutána elmúlt, hol van, hanem mintegy azt mondja: „*A* most ott van, ahol kell lennie, ha tekintetbe veszed, hogy a pályán, melyen *B*-vel együtt érkezett, *A* hajtott elül.” A pályázat most be van fejezve (ezt mutatja a „volt” ige) és pedig oly irányban kell eldölnök képzelni, amily irányban valószínűnek látszik, ha tekintetbe vesszük, hogy a pályán *A* haladt elül. — Hogy a szóban forgó ítélet-alakon az ilyen érzéki értelmet ma már nem érezzük, ezt nem lehet e fejtegetés ellen felhozni, mert nem szabad feledni, hogy a nyelvbe bele-fészkelődött metaphoráknak értelme idővel elhomályosodik.

Hozzászólunk ehhez az ítélethez: „*B* az *A* után jött,” ismét ama könnyítő feltevés mellett, hogy *B* jelen van. Ez az ítélet tudvalevőleg csak visszája a fentebbinek; ugyanazt az értelmet fejezi ki, más kiinduló pontból. Ámbár az „után” szónak ma meglehetősen kizárólagos idői értelme van, etymologice mégis egyáltalán nem jelent időt, mert „útján”-ból származik. A feladott ítélet tehát azt jelenti: *B* az *A-nak* az útján jött (= azon az úton, melyen *A* haladt.) A pálya képzete világosan kiérzik. Ha egy pályán két pont mozog az elrekesztett múlt-térség, mint célpont felé, s ezek közül az egyik (*A*) elül hajt, a másik pedig ettől bizonyos távolságra elmaradva: akkor nyilván az elül-haladó fog előbb eljutni a célponthoz, feltéve persze, amit a metaphora itt hallgatagon fel is tesz, hogy a pontok sebessége változást nem szenved. Épp ezért azt az értelmet, hogy *A* benyomás *B*-hez képest elmúlt, érthetővé tehetem *vagy* oly módon, hogy azt mondom: „mikor még mindakettő a pályán mozgott, *A* hajtott elül,”

vagy pedig oly módon, hogy azt mondom: „*B* az *A*-tól már megjárt úton *A*-nak az útján) jött.” Ezzel persze nincs megmondva, vajjon (*B* a maga részéről még a szemem előtt van-e, vagy talán szintén belekerült a múltba, ebbe az elzárt térségbe.

Mondottuk, hogy a pályáról vett metaphora semmi egyéb, mint egy, az emberi elmétől avégre kieszelt eszköz, hogy megértesse más valakivel azt a tényálladéket, mely mindössze annyiból áll, hogy a beszélő kapott egy *A*-t ez elmúlt, következett számos tekintetbe nem vett, érdektelen benyomás, végre *B*. Hogy a benyomások a valóságban nem valami pályán érkeznek, azt említenünk sem kell, s az a körülmény, hogy az ember akkor, mikor csak egyetlen egy benyomásnak múlt voltát akarja jelezni, nem is használ *előbb*, *utóbb-féle*, vagyis a pálya-gondolattal összefüggő kifejezéseket, hanem ezeket tisztán két benyomás egymáshoz való viszonyának meghatározására tartja fenn: ez a körülmény, mondom, tisztán azt mutatja, hogy a kérdéses metaphora kizárólag amaz említett tényálladék leírása és közlése céljából van kigondolva. Látni való azonban, hogy a naturalista metaphysikázás, mely e metaphorában foglaltatik, hol. sántikál. Meg akarja értetni, tehát mintegy reconstruálni azt a viszonyt, mely *A* és *B* között fennáll abban az esetben, ha *A* elmúlt, *B* pedig jelen van, s azt mondja: „ez a viszony kijön, ha e benyomások egy pályán érkeztek volna, és az említett módon lettek volna elrendezve.” Csakhogy az a baj, hogy az így elrendezkedett pontok még mindig csak *helyi* viszonyban maradnak egymással, s a kérdéses idői viszonyt még éppen nem adják ki; mert hát valami pályán elfoglalt bárminemű helyzet, örökké és mindig csak helyi viszonynak marad. Hogy ez a kép az itt fennforgó idői viszonyt mégis kiadja, avégre hozzá kell gondolnunk, hogy valaki e pályán haladó benyomásokat *elszemléli*. A kifejezendő objectiv időviszonyt nem a benyomásoknak ilyen pályára vetítése és elrendezése reconstruálja, hanem reconstruálja tisztán az így elrendezetten érkező benyomásoknak *végigszemlélése*. A fennforgóhoz valóban hasonló, azaz *idői* viszonynak a képe csak úgy fog képződni annak a fejében, akivel beszélünk, ha ő nem tisztán

tán a pályán elrendezett benyomásokat képzele el, hanem hozzáképzele azt is, hogy ő azokat abban a sorrendben *szemléli*, mely az adott elrendezés mellett a legtermészetesebb, vagyis a közel eső *A-tól* haladva a távolibb *B* felé és nem megfordítva. Csakis azért, ha elképzele, hogy *A* és *B* az ő *szemlélését* érik abban a sorban, mely a leírt elrendezés mellett valószínű, fog az ő fejében annak a viszonynak képe megalakulni, amely tényleg fennforog, s melynek a képét mindkét oldalra akarjuk varázsolni. A mi metaforánk tehát *circulus vitiosus*, mert a kérdés megújul, és magyarázatot nem nyer. Aki az elmúlás tényét akarja megérteni, annak nem szabad mozgásra hivatkoznia, mert a mozgás is csak múlás, és nem szabad térrel magyarázgatnia, mert a tér soha sem ad időt. —Ama tényálladéknak, melyet ez a metafora nem tud utóíerni, helyes definitiója szerintünk ez: „*A* emlék, *B* ellenben érzet.” Nem csodálhatni, ha a naiv köztudatom, előtt, melynek nem jut eszébe pszichológiai oldaláról tekinteni az adatot, a feladott viszony valami titokzatos *X*-ként tűnik fel, melynek leírására fűt-fát összehord, s mégis beletörök a fejszéje.

Még sokkal érdekesebb kérdések fűződnek az említett két ítélethez abban az esetben, ha *B-t* szintén elmúltnak vesszük. A kérdés az, mi indítja az embert arra, hogy két immár egyaránt elmúlt benyomás közül *A-t* a *B* előtt bekövetkezettnek állítsa?

Erre a következő okoskodás kínálkozik: Az ember, akit egymásután két benyomás (*A* és *B*) ért, nemcsak magukra e benyomásokra emlékszik vissza, hanem ama módra is, amiként e benyomásokat appercipálta. Tény, hogy amikor *B* jelen volt, az *A* csak emlék alakjában élt az ő lelkében. Most, mikor *B* is elmúlt, az ember nem csupán magára a *B-re*, hanem arra a lelki állapotára is emlékszik, amelyben volt, mikor *B-t* fogadta, s amely lelki állapot nem volt egyéb, mint elfoglaltság az *A-nak* gondolatával, emlékezés *A-ra*. Az ember ugyanis nemcsak benyomásokra, hanem ezeknek mellékkörülményeire, velők együttjáró mozzanatokra is képes emlékezni, s az a lelki-állapot, melyben voltam, mikor valami benyomás reám hatott, szintén nem egyéb, mint ilyen, a benyo-

mást kísérő mellékkörülmény. Ha egy barátom temetésén valahonnan történetesen valami víg zenedarabot hallok, úgy később, mikor e darabot újra hallok, ezzel egyidejűleg eszembe jut az a szomorúságom, melytől első hallásakor meg voltam szállva. A mi emberünk tehát nem csupán *B*-re, hanem az *ő*, *B* belépésével együttes *B*-emlékezésére is vissza fog emlékezni. Ha pedig tudja, hogy *ő* *B*-nek jelenlétekor *A*-ra csak *emlékezett*, nem pedig *A*-i *érezte*, hogy tehát *A*-t *B*-hez képest akkor már múltnak kellett ítélnie, — továbbá ha megtanulta a múltat a jelenhez képest *előbbinek* nevezni: megvan benne a teljes képesség arra, hogy kimondja ezt az ítéletet: „*A* a *B*-nél előbb volt meg.”

Ez okoskodáshoz sok szó fér. Először is nem lehet ab iuvisis elfogadni azt, hogy valamely tisztán bensőleg lefolyó lelki állapotra, mint amilyen maga az emlékezés is, az ember épp úgy legyen képes visszaemlékezni, mint valami külső benyomásra. A visszaemlékezés lehetőségének elengedhetetlen feltételeit, mint tudjuk, ama nyomok képzik, az a lelki, vagy helyesebben ideges dispositio, melybe az embert a benyomásnak ráhatása, ez a szorosan physiologicus processus hozza. Vajjon tisztán bensőleg lezajló lelki állapotok is hagynak-e magok után ilyen nyomokat, hagynak-e olyan *élnék* nyomokat, amilyenek a vissza-emlékezéshez szükségesek, azt még ki kellene mutatni. A temetésről vett példa nem győz meg, mert kérdés, vajjon azt a jelenséget, mikor én a víg zenedarabnak másodszeri meghallásakor ismét elszomorodom, lehet-e úgy felfogni, hogy ama zenedarab *közvetlenül* felköltötte bennem az első hallásakor megvolt lelkiállapotomat, — s nem inkább az forog-e fenn, hogy én a darabnak másodszeri hallásakor csak a temetés folyamatában szerepelt számos külső jelenségre, (kocsikra sat.), innen azután magára a halottra emlékszem vissza, s hogy *ez* *SLZ* emlék idéz elő bennem végtére elszomorodást? — Még egy másik nehézséget is látunk. Feltéve t. i. és meg is engedve, hogy az ember képes ilyen szövevényes lelki folyamatot magában megindítani, mint amilyen az emlékezésre való emlékezés: féltő, hogy ha ily nehéz gondolati folyamathoz volna kötve a kérdéses ítéletnek ki-

mondása, vajjon már gyermekkorában képes volna-e az ember azt kimondani? Már pedig tényleg kimondja!

Nagy abstractióval járó, szövevényes gondolat-processusokat rendszeresen meg lehet könnyíteni bizonyos támasztó pontok kiválogatásával. Ilyen segítség előállana akkor, ha az ember, ki *B*-nek jelenlétekor *A*-ra emlékezett, ezt az emlékezését *ugyanakkor* *y* álám if éle múlt-ítéletben ki is fejezte, (pl: „*A* már megvolt.”) Ez esetben később, *5*-nek az elmúltával nem lesz ráutalva arra, hogy visszaemlékezzék a *B*-nek jelenlétét kísért emlékezésére, hanem akad az ő emlékezésének könnyebb tárgy is, t. i. az a múlt-ítélet, melyet *A*-nek felfogásakor kiejtett. Az ítélet, főleg a hangos ítélet mindenkor benyomás-számba megy és saját ítéleteire mindenestre közvetlenebbül emlékezhetik vissza az ember, mint pusztán lelki állapotaira. A lelki processus, mely a mi emberünkben lefolyik, most mindössze annyi, hogy emlékszik *A*-ra, emlékszik *B*-re és emlékszik arra az ítéletre, melylyel *B*-nek hatását kísérte, s melyet ő, mivel semmi újabb körülmény meg nem hazudtolta, *fenntart most is*, mikor *A* már elmúlt. Ha *5*-nek hatása-kor kimondtam, hogy *A* már előbb volt, akkor ennek most is igaznak kell lennie, mikor *A* is elosont előlem. Ilyen módosítással meg lehetne tartani a fenn megtámasztott okoskodást.

Még egy más körülménynek figyelembe vételével is lehetne szerencsét próbálni a kitűzött kérdés körül. Tény ugyanis, — mondhatja e nézet szövivője, — hogy emlékeink annál homályosabbak, minél visszább esnek a jelentől. Az imént múltat inkább érezzük jelenszerűnek, mint a régen múltat, azért, mert érzet-tonusa élénkebb. Van tehát valami qualitativ jegy, melynek segítségével az ember a lelkében felhalmozódott emlékeket sorba rendezheti, és ez a jegy nem egyéb, mint a képek élénkségének foka. A homályosabb képet fogja előbbinek, az élénkebbet utóbbinak nevezni.

Ez az okoskodás szem elöl téveszti azt, hogy az emlékek élénksége nem függ csupán a megfelelő benyomások beérkezésének rendjétől, hanem függ még a reáncélhatóság fokától, valamint iránta tanúsított érdeklődésünktől. Vákmely erős és egyszersmind érdekes benyomásnak az

utóképe élénkebb lehet bennünk, mint amilyen égy később érkezett, de gyenge és érdektelen benyomása. Ha tehát csak képzeink élénkségének megfigyelésére volnánk utalva, hogy azokat sorba rendezhessük, nem lehetne megérteni, miért *nem tévedünk minden egyes* oly esetben, mikor az elrendezendő emlékek között valami régi, de élénk emlék foglal helyet? Ide járul még, hogy nagyon bajos dolog a tárgyakra nézve különböző emlékeket tisztán élénkség dolgában összehasonlítani. Két régi emlékről van szó; az a kérdés, melyik volt előbb, melyik később? Felidézem magamban az egyiket és fel a másikat, s most mondjam meg, melyik élénkebb? Ehhez minden körülmények között szellemi megerőltetés kell, szántszándékos erőltetett visszaemlékezés, mely a maga részéről megint meghamisítja az emlékek viszonylagos élénkségét, amennyiben mindenkor ama képét fokozza, mely éppen tudatunkban forog. Ebből az következik, hogy ha egyes esetekben, t. i. azonos fokú és érdekességű jelen-benyomások utóhatásainál lehetséges is a sorrendet tisztán az élénkségi fok szemmeltartásával helyesen megállapítani, mégsem áll, hogy elménk e módszert minden egyes esetben alkalmazná, mert tény, hogy sok tévedést elkerülünk, melyeket pedig e módszer mellett el kellene követnünk. S végül ami leginkább ellene szól a kérdéses nézetnek: téves a kiinduló pontja. Nem veszi ugyanis tekintetbe, hogy ama, emlékeink fokozatos halványodásáról szóló tétel a múltnak csak egy bizonyos pontjáig áll és azon túl nem, vagyis, hogy bizonyos időponon túl eső emlékeink mind *egyforma* homályos színben élnek a lelkünkben.

Egy harmadik módja a megoldásnak a következő: Az ember a világfolyamatot nem összefüggéstelen ködfátyolképek sorozatának tekinti, hanem oly sornak, melynek minden tagja a következőhöz okozati viszonyban áll. Élettapasztalataink továbbá megtanítottak bennünket egyes, a világfolyamatban előforduló causalis viszonyokra, úgy, hogy ha valamelyik tagja a sornak megadatik, ki tudjuk eszelni magunktól is azt, hogy mi előzte, illetőleg a legtöbb esetben csak: mik előzték meg, és, hogy mi következik utána? Ez annyira megy, hogy ha két eseményt csak felemlítenek előttem, anélkül, hogy látnám, és megmond-

ják még azt, hogy egymással közvetlen causalis összefüggésben állanak, nem pedig két külön causalis folyamatnak egymástól független eredményei: ily két eseményről meg tudom mondani betéve, melyiknek kellett előbb meglennie, melyiknek utóbb? Pl. megadatik e két esemény: egy embert egy kő a fején talál (= B), és ez a kő a háztetőről legurul (— A). Kérdés, melyik esemény volt előbb, feltéve, hogy az egyik *közvetlenül* előidézte a másikat? Ez a toldalék kizárja az olyanféle feltevést, mely szerint az illetőt ama kővel talán valaki fejbe sújtotta (= B) s ez a kő csak azután került valami okból a háztetőre, honnét utóbb legurult (= A). A „közvetlen” szó kizárja azt, hogy esetleg B -t gondolhassuk A -nál előbb bekövetkezettnek. Ennélfogva mindenki azt fogja mondani, hogy A volt előbb, mint B , mert a kögurulás tudomásunk szerint lehet közvetlen oka a fejen találásnak, de a fejbeütetés nem lehet közvetlen oka annak, hogy egy kő a háztetőről leszaladjon.

Ez a causalis kapcsolatokról szerzett ismeretünk nagy segítségünkre van abban, hogy emlékeinket *az előbb* és *később* exponensek szerint rendezzük; segítségünkre azért, mert azt a jelenséget, melyet egy másik jelenség okánfe tekintünk, mindenkor előbb bekövetkezettnek adhatjuk ki. Ez ama megrögzött, s alább megczáfolandó nézetünkön alapszik, hogy csak olyasmit lehet valamely esemény okának tekinteni, ami ennél előbb következett be; „az ok megelőzi az okozatot. Nem feszegetjük itt, mert tárgyunkéhoz sem tartozik, hogy mi indíthatta az embert a causalis kapcsolatnak illetén téves felfogására, es csak azt hangsúlyozzuk, hogy e tévedésnek megvan: az a haszna, hogy az embert emlékeinek elrendezésére segíti. Mily nehezebbre esik annak, aki egy sor összefüggéstelen ködfátyolképet nézett végig, a mutatvány végén megmondania, melyik volt az első, második sat., és mily könnyű dolog ehhez” képest, valamely világtörténelmi esemény-sorozatnak egymásutánját első hallásra megjegyeznünk! Mi ennek az oka? Csak az, hogy emitt találunk causalis kapcsolatot, melyre az elrendezésnél támaszkodhatunk, míg amott nincs segítségünk.

Nem hagyhatjuk itt érintetlenül a causalis ítéleteknek

azt az oldalát, hogy bizonyos szükségességet fejeznek ki. Aki azt mondja: „*B* a következménye *A*-nak”, nemcsak úgy érti ezt, hogy *B* *tényleg*, hanem hogy *B* *szükségkép* elkövetkezik *A* után. Ennek a „szükségkép”-nek meglehetnek a maga alapjai a két jelenség természetében, fel is teszszük, hogy megvannak, bár mi mindedig nem ismerjük, de tény az is, hogy az ember nem azért nevezi *B*-nek bekövetkezését szükségszerűnek, mintha a két jelenség *természetéből* belátta volna, hogy *A*-i más nem is változta fel, mint *B*; hanem szükségszerűnek nevezi azért, mert idáig azt látta, hogy *A*-t *B* fel *szokta* váltani. A causalis ítéletben nem a tények titkos logikájába való mélyebb belátásunk nyilatkozik meg, hanem tisztán a megszokás folytán keletkező elvárás jelentkezik, — miként ezt vagy 150 esztendővel ezelőtt *Hume* már igen szépen megmondta. A fejletlen elmének szemében a világfolyamat csak olyan esetleges egymásután, mint a fentemlített ködfátyolkpp-sorozat; ilyennek nézi mindaddig, míg csak bizonyos egymásutánoknak állandó együvértartozását észre nem vette. Épp ezért mondhatjuk, hogy a causalis kapcsolatoság oly segédeszköze múlt-benyomásaink elrendezésének, melyhez csak a tapasztaltabb ember nyúlhat hozzá.

Itt helyesnek látszik az az ellenvetés, hogy circulus-ba vezet, ha az ezen állásontról felfogott, azaz „megszokott egymásutánának definiált causalitást az egymásután fogalmának megtanítására használjuk fel. Aki azt állítja, — mondja az ellenvetés szóvivője, — hogy két jelenség közül az ember azt tekinti előbb bekövetkezettnek, melyet a másik jelenség okának fog fel: az voltaképp azt mondja: „mindenkor azt” a tüneményt tekintjük előbb bekövetkezettnek, amelyik *előbb szokott bekövetkezni*,” (lévén ok = ami előbb szokott meglenni.) Válaszunk az, hogy itt nincsen idem per idem, nincs azért, mert az emberi elme a causalis kapcsolatot *ma már* az idői egymásutántól többé-kevésbé független kategóriának érzi. Causalis kötelék és idői egymásután az ember fejében két különböző fogalommal alakultak, melyek között csak annyi összefüggést érez, hogy tudja, miszerint az azoknak nevezett jelenség mindenkor előbb van, mint a következmény, de már

teljesen elfeledte, hogy csak *azért* nevezi oknak, *mert* mindig előbb-bekövetkezettnek látta. Épp ezért el lehet fogadni, hogy a causalis kapcsolatoknak ismerete az embernek múlt-benyomásai elrendezésénél útmutatóul szolgálhat.

Az eddigi fejtegetés eredményeképp kimondjuk a következőket:

1) Az ember két, egyaránt elmúlt benyomásnak elrendezését, illetőleg az *előbb* és *utóbb* fogalmaknak ezekre való alkalmazását az által tanulja meg, hogy eleve csak oly benyomásokat rendez el, melyeknek másodika (*B*) még jelen van s csak elseje (*A*) múlt el; ez lévén a könnyebb eset. Ha és amennyiben az ember (*B-nek* elmúltával az ennek jelenlétekor kiejtett ítéletére (*B* már előbb volt⁷) visszaemlékszik, azt fenn fogja tartani most is, azért, mert *B-nek* elmúlását nem érezheti oly körülménynek, mely amaz ítéletét meghazudtolja. így jut el arra, hogy *két* elmúlt benyomást rendezzen el az egymásutános sorba. 2) A causalis kapcsolatnak számbavétele ottan tehet jó szolgálatot, ahol (*B-nek* jelenlétekor az *A*-nak múlt voltát ki *nem* mondtuk, avagy illetén kimondásunkra nem emlékszünk. Az okozati viszony megfontolására e szerint ott lesz szükség, ahol soha nem látott, pl. sorrendjük dolgában vitás történelmi eseményeket kell a helyes sorba elrendezni. 3) A harmadik felhozott megállapítás-módnak, mely az emlékek viszonylagos világosságáról szól, csak igen szűk körben fogjuk hasznát vehetni, ott t. i., ahol *közvetlenül-mxjXi* jelenségek sorrendjét kell meghatározni. Mert csak közeli emlékeinknél érzünk határozott különbségeket világosság dolgában.

E megállapításainkat nem ingatja meg az az ellenvetés, mely szerint a felnőtt ember oly két adatnak (pl. régen látott és ítéletekkel nem kísért ködfátyol-képeknek, *A* és *B*) a sorrendjét is meg tudja mondani, melyeknél az említett három segédeszköznek egyikét sem veszi alkalmazásba. Tagadhatatlan dolog ugyanis, hogy a helyes megállapítást ilyen nehezített körülmények között mindenkor bizonyos erőltetett gondolkozás szokta megelőzni, és csak az a kérdés, mi az, amit emberünk ilyenkor gondol? Mindenesetre meggondolja mind ama mellékkörülmé-

nyéket, melyek a kérdéses képek szemléletét kísérték, és alig tévedünk, ha e gondolkozására rámondjuk, hogy ama mellékkörülmények között oly mozzanatokat igyekszik feltalálni, melyek a világ ismeretes okozati törvényeinél fogva a képeknek csak egy bizonyos, pl. (B-A sorrendjével férnek meg. Így mégis a causalis kapcsolatoknak tekintetbevétele lesz az, ami őt a sorrendnek pusztán fejből való rekonstruálására képesíti. Megengedjük egyébként, hogy az *érettebb* ember a maga gondolatban megéjtett és szavakkal nem kísért apperceptióira is vissza tud emlékezni.

Ennyit az egymásutánról. Egészen elhibázza a kutatás irányát, aki azon töri a fejét, hogy az egymásután milyen objectiv viszonyát jelenti két jelenségnek, hol rejlik az az „után”, vajjon két jelenség *között-e*, vagy egyebütt? így kerülnek napfényre az olyan hibás elméletek, melyek szerint az egymásután nem volna egyéb, mint a jelenségek *rendje*, vagy valami *forma*, valami *rhythmus*, melyet a jelenségek felvesznek, mihelyt az emberi elmére projiciálódnak. Ugyanez az eltévesztett irányú kutatás szüli igen természetesen azt az apathikus, lemondó nézetet is, hogy az egymásután valami *ös*, elemi dolog, melyet tovább elemezni, egyszerűbb fogalmakra visszavinni nem lehet. Az eddigi fejtegetéseknek talán sikerült az olvasót ez állítások jogosulatlanságáról meggyőzni, egyszersmind pedig arról, hogy a feladat megoldását egészen más irányban, vagyis a pszichologiai téren kell keresni. A subjectivista előtt világos dolog, hogy az egymásután problémájának a w/e/Vsemini egyéb, mint az a körülmény, hogy képesek vagyunk valamely adott jelenséget egy másikkal emlékével apperceptiálni. Épp ezért a feladat megfejtését nem *directe*, hanem a múlt-problema megoldása után kellett megkísérlem. A kérdések, melyek azután az egymásutánhoz, mint újabb és szövevényesebb időképzethez fűződnek, mindössze e kettőben voltak összefoglalhatók: „micsoda lelki processusnak következtében alkalmazzuk reá két egymást felváltó jelenségre az *előbb* és *után* elnevezéseket?” és „mi kell ahhoz, hogy az ember egynél számosabb múlt-benyomásait az objectiv valósnak megfelelő sorrendbe rendezhesse?”

4. Az időmérés tökéletesedése.

Valószínű, hogy az időképzet az egész vonalon arányosan fejlődik tovább, és hogy az a tökéletesedés, melyet az időképzetek egy bizonyos ágában tapasztalunk, magával sodorja a többi részeket is. Nem valószínű, hogy az emberiség, mely e képzet egy bizonyos ágának részletesebb kidőlgözésével, megizmosodott gondolkozó képességének adta jelét, ne vetette volna latba ugyanezt a gondolkozó erejét a képzet egyéb ágainak is a tökéletesítésére. Nem valószínű, hogy az az emberi elme, mely már az egymásután-nak fogalmát, vagyis egy téri hasonlatok segítségével rendezett múlt-sort alakított ki magában, az időmérésnek nagy fontosságú ügyét elhanyagolná, és eljárásában az eredeti, gyermekies fokon maradna meg. Minekelőtte azonban az időmérés tovább-fejlődésének vizsgálatába bocsátkoznánk, nemieket előre kell bocsátanunk magának az álláspontnak védelmére, melyből a kérdéses tárgyat alább tekinteni fogjuk.

Az időmérésben sokkal több rejlik, mint az a száraz tény, hogy valaki a múlt időpillanatokot vagy akár intervallumokat emlékezetéből megszámlálja. Aki összeadja a letelt perczeket, bizonyos célból adja össze; mindenesetre nem magának a számlálásnak kedvéért. Ki kell indulni abból, hogy minden mérésnek kell valami céljának lennie, melynek kedvéért az ember reáhatározza magát, még pedig érdekesebb céljának, mint amilyen volna: megismerkedni a dolog *számával*. Az a pusztá tudomás, hogy hát „mennyi?“, többnyire nem elég érdekes arra, hogy a szóban forgó munkát felvállaljuk. Kérdés tehát, mi a célja az idő megmérésének?

A kérdést kissé faggató alakban is fel lehet tenni, kiemelvén, hogy a felmérések természetes célja, — valami véghezviendő munka végett megtudni a hosszát, — az időnél elesik, mert úgyis csak az elmúlt időt mérhetjük le, azt, melyet munkára többé nem értékesíthetünk. Valaki talán azt hiszi, hogy a feltett kérdésre meg fog felelhetni, ha annak keresi az okát, hogy miért kívánja a közélet embere tudni, hány az óra? Erre más feleletet alig lehet találni, mint azt, hogy az ember

nem annyira a letelt idő hosszasaága iránti érdeklődésből nézi az órát, mint inkább, mert egy bizonyos időpontig még hátralevő időnek mennyiségét kívánja megtudni, azért, hogy felvállalandó munkálatait ahhoz szabhassa. Én nem azért szerzem meg a meggyőződést, hogy pl. reggeli tíz óra van, mintha azt szeretném tudni hogy az éjféltől óta tudakozódásom pillanataig lefolyt, részben át is aludt idő mekkora? (ha ilyesmire, azaz múlt-tartósságokra vagyok kíváncsi már nem egészen „közéleti,” hanem tudományosabb jellegű a gondolkozásom,) — hanem megszerzem azért, mert délig még elvégzendő dolgaimra való tekintettel tudni kívánom, mennyi idő áll rendelkezésemre? Az órát az nézi, akinek egy bizonyos időpontra valahol meg kell jelennie, hogy tudhassa, el kell-e már indulnia, vagy nem? Nézi továbbá, aki unatkozik, nevezetesen az iskolás fiú, hogy tudhassa, mennyire van még a csengéstől, mely a latin óra kínjaitól megszabadít, s nézzük végre minden komolyabb cél nélkül, pusztán megszokásból, illetőleg, mert szeretjük, ha cselekvéseinket bizonyos időtudat kíséri. Ha mindezek után igaznak fogadjuk el, hogy a közélet embere csak a *jövő* idő iránti érdeklődésből tudakolja az órát, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy ez az érdeklődés csak oly embernél jelentkezhetik, aki az idővel úgyszólván már bánni tud, vagyis aki legalább hozzávetőleg meg tudja határozni azt a munkamennyiséget, melyet a még hátralevő órák alatt elvégezni képes. Minthogy pedig ezt csak olyan ember állapíthatja meg, aki tapasztalásból tudja, hogy ez a munka valamikor ennyi és ennyi idejébe került, tehát látjuk, hogy a jövő-idő hossza iránt csak olyan ember érdeklődhetik, aki már elmúlt tartósságokat, nevezetesen saját működéseinek tartósságát megmérte. Mindebből végül az következik, hogy a jövő idő hossza iránti érdeklődést, mely a közéleti óra-kérdezősködésekben bennrejlük, nem lehet az időmérés feltalálása okának tekinteni, mert az emberiségnek már kellett időt mérnie, minek előtte a jövő idő hossza iránt érdeklődhetett volna.

Nem marad tehát egyéb hátra, mint feltételezni, hogy az emberiség valami okból a *múlt*nak hosszát találta meghatározásra érdemesnek, mivel a *jelennek* mérése szóba

sem jöhet, lévén az puszta pillanat. Minthogy azonban a letelt pillanatoknak egyszerű megszámlálása csakis abban az esetben kelthet érdeklődést, ha ez összeséggel szemben áll valami, amivel azt egyenlősíteni lehet: tehát következik, hogy a szóban forgó processusnak a tartósság-mérésből kellett kiindulnia, vagyis ezen kérdésből: „miképen viszonylik a reám ható A jelenségnek hossza amaz a , b , c jelenségekéhez, melyek e közben reám hatnak?” Az időmérés ténykedése eszerint egy oly helyzetből ered, amikor valami hosszas, tartós A adat hat reánk és ezzel egyidejűleg lezajlik egy a , b , c ... elemekből álló sor. A tartósság, valamint eredeti és legtermészetesebb *tárgya*, úgy *eszköze* is az időmérésnek, mert tartósságot csak tartóssággal lehet mérni. Az a matematikai elv, mely szerint területet csak területtel és hosszúságot csak hosszúsággal lehet mérni, (hasonlót hasonlóval,) az időképzetre is kiterjed. Az emberiség az adott sornak egyes jelenségeit eredetileg azért adja össze, mivel ez az összegezés arra a reá nézve érdekes, (mert új) apperceptióra vezet, hogy az összeség éppen kiadja az A jelenségnek hosszát, azaz, hogy *egy* lehet olyan, mint sok más együttvéve.

Áttérünk az időmérés tökéletesedésének menetére. A legelső lépés bizonyára az, hogy az ember nem többé különböző, hanem egyforma tartósságú a , b , c ... jelenségeket használ az A -nak megmérésére. Erre öt egy igen természetes törekvés vezette; mert kellett, hogy érezze, miszerint egyszerűbb apperceptio ez: „ $A = \eta \cdot a$,” mint ez: $A = + a + b \dots + m$. Vagyis, kellett, hogy belássa, mikép egyszerűbb és ezért tetszetősebb gondolati műtét, mikor az ismeretlen A mennyiséget egyetlen egy ismertre viszem vissza, (az által t. i., hogy amaz ismert mennyiség η számú többszörösének nyilatkoztatom), mint amilyen az az eljárás, ha az A hosszáságnak megszerkesztéséhez egyenkint bár ismeretes, de különböző hosszúságú tagokat választok.

Itt egy szemmel látható nehézség forog fenn. Míg t. i. az, aki valami térbeli hosszúságot akar megmérni, olyan szerencsés helyzetben van, hogy az erre szükséges mérő egységet csak egyszer kell előállítania, (ugyanazt az egy mérő rudat vivén reá, ahányszor kell, a megméréendő hosz-

szúságra): addig az, aki tartósságot akár mérni, az erre kiválasztott α -tartósságú jelenséggel csak úgy mérhet, hogy annyiszor idézi fel újra, amennyi ideig a kérdéses A adat eltart. Meg akarom tudni valami hosszás orgonahang tartósságát (A). Minthogy mértéknek elég jó bármely kezünk ügyébe eső jelenség, tehát válaszszunk szintén valami orgonahangot, csak más magasságút, mint amilyen A . A mérés ez esetben csak úgy történhetik, hogy A -val együtt megkezdjük egy sorát az a -k-nak, azaz idézünk elő a -kat mindaddig, míg A véget nem ér. Ha gondolatban megszámláltuk a megütött a -kat, megmondhatjuk, hogy A hány ilyen a -ig tartott. Ezzel meg volna adva az elve a — bár legprimitívebb — órának. Ennek oly szerkezetnek kell lennie, melylyel a mértékként szereplő a tartósságot annyiszor, ahányszor tetszik, elő lehessen idézni. Hogy vajjon az ilyenféle óraszerkezet, illetőleg időmérés, volt-e valaha a zenei téren kívül is használatban, azt adatok híján nem állítjuk, mindössze is ahhoz ragaszkodván, hogy az az elv, mely szerint az időmérés alapján bizonyos egyidejű jelenségek tartósságának összehasonlítása, olyanféle óráknak visz a gondolatára, mint amilyent az imént írtunk le. Annyit mindazáltal valószínűnek kell elfogadni, hogy az emberiségnek ama nagy elhatározása, melylyel az égi mozgásokat választotta ki időmértékül, nem egy éjszaka született, és hogy ezen egyedül célszerű időm értéknek elfogadását megelőzte a habozások-, próbálgatások- és tökéletlenségeknek egy korszaka. Az ilyenbe egészen jól beleillik az említett-hez hasonló, kényelmetlen óraszerszám, mely a letelt a tartósságoknak puszta emlékezetből való leolvasására kényszerít.

Vissza kell térnünk egy igen fontos pontra, melyen fennebb átsiklottunk. A kérdés az, mi módon tudja meg az ember, hogy két egymást követő tartósság, — akár hangoké, akár más eseményeké, — egymással egyenlő-e vagy nem? Erre nézve tudnunk kell, hogy az emberben megvan az a képesség, hogy egymásután következő tartósságoknak tisztán fejből, minden mérő eszköz nélkül határozza meg a relatív hosszúságát, vagyis azt, vajjon egyenlők voltak-e egymással vagy nem. E tulajdonságról,

melylyel bővebben az „Időérzék” című fejezetünk foglalkozik, egyelőre a következőket jegyezzük meg: Aki azzal a kérdéssel akar behatóan foglalkozni, hogy mily esetben, minek a következtében nevez az ember — minden óra használata nélkül — két egymás után következő tartósságot egyenlőnek, annak először ki kell kutatnia, *mit* talál tulajdonkép egyenlőnek, azaz mire érti rá az egyenlőség jelzőjét akkor, mikor a pusztá *tartósságokat* mondja meg-egyezőknek? Két *rúd*nak a hosszúságát egyenlőnek nevezem, ha egymásra téve, egymást fődik. Két algebrai kifejezést egyenlőnek nevezek, ha ugyanannyi egység van mind a kettőben. A tartósságok egyenlősége mennyiségtani fogalom, legalább annak látszik, s így vagy számtani, vagy mértani értelmének kell lennie; azaz vagy azért nevezünk két tartósságát egyenlőnek, mert „ha egymásra rakjuk, egymást fődik”, vagy pedig, mert „egyenlő számú egység” (talán itt „pillanat”) van mindakettőben. Harmadik lehetőség is van, t. i., hogy csak olyan okból hívjuk egyenlőknek, amelyből pl. két színt, két szagot, két ízt, általában két tisztán qualitativ benyomást nevezünk annak. Ez esetben nem mennyiségtani, hanem alapján aesthetikai fogalom volna a tartósságok egyenlősége.

Maga a pusztá tartósság nem concret dolog; hogy tehát ily kettőnek egyenlősége nem jelentheti azt, hogy „egymást fődik”, világos dolog. Ezt annyival kevésbé jelentheti, mivel egymás után következő, azaz oly tartósságokról van szó, melyek nem indulnak ki közös kezdetpontból; épp ezért egymáson közvetlenül lemérni, egymásra rávinni nem lehet. Valaki ugyan azt vitathatná, — sőt vitatta is, — hogy egyenlő tartósságok alatt az ember mindenkor az olyanokat érti, melyeknek, *ha* belé lehetne illeszteni a kezdetét ugyanabba a pillanatba, a végeik is összeesnének. Nagyon helyes meghatározás; csak az a baj, hogy csupán geometriailag helyes. Pontos szemmel-tartásával készült a geometriai egyenlőség-definióknak, de nem helyes, avagy legalább is nagy kérdés, hogy az-e, pszichologiai szempontból. Itt a *kritériumát* keressük két tartósság egyenlőségének, még pedig oly kritériumát, melyet minden külső mérték (óra, szerszám) alkalmazása nélkül észre lehet venni. Hogy a felhozott definitio nem

felelet egy ilyen kérdésre, az világos dolog. Ha csak akkor ítélném a két egymásutános tartósságot egyenlőnek, ha sikerült őket ily egymást fedező helyzetbe hoznom, akkor ugyan soha napján nem fogom egyenlőknek ítélni! De még oly értelemben sem helyes a kérdéses meghatározás, mintha az ember, ki az egyenlőséget észreveszi, lelkében tartaná ezt a gondolatot: „e tartósságok *fődnék* egymást, *ha* egymásra tudnám tenni.” Mert, hogy az ítélkező ezt a mértani gondolatot forgatná eszében, legalább is kérdéses. E gondolat különben is az egyenlőségnek már megállapított tényéből van 'kiszármaztatva, nem pedig kipuhatóló eszköze az egyenlőségnek.

Ami azt a pontot illeti, hogy két tartósságot olyféle okokból is nevezhetnénk egyenlőknek, mint amelyenkből két intenzív kvalitást érzünk annak: ez nyilván csak abban az esetben állhatna, ha a tartósság is valami, a színhez, ízekhez hasonló kvalitás volna. Lehet ugyan vitatni, hogy a szóban forgó jelenségnek van kvalitatív oldala, s hogy ilyen az az unalom-érzet, vagy feszültség, mely hosszabb tartósságoknak ránk-hatásakor előáll. Lejebb azonban, ahol e jelenséggel majd tüzetesebben foglalkozunk, ki fogjuk mutatni ez egész állítás tarthatatlanságát.

Hátra marad a harmadik lehetőség, mely szerint az emberiség két tartósságot azért nevezne egyenlőnek, mert gondolatban megszámlálta a benyomásokat, melyeket amazoknak lefolyása alatt nyert, s e két számot egyenlőnek találta. E mellett szól az a körülmény, hogy, ha két egyforma hosszúságú múlt időszakra pillantunk vissza, melyeknek egyike jelenlétekor unalmas, azaz eseményekben szegény, a másik ellenben mulatságos, azaz eseményekben gazdag volt: mindenkor ezt az utóbbit tartjuk hosszabbnak. Egy utazáson eltöltött nap utólag hosszabbnak tűnik fel, mint az olyan, melyet rendes életmódunkon élünk végig. Ha épp ezért elfogadjuk, hogy a nyert benyomásoknak *száma* az a segítség, melybe a két tartósság megbecslésekor kapaszkodunk: úgy nyilvánvaló, hogy ezen a módon csak úgy fogunk helyes eredményt nyerni, ha maguk e benyomások mindkét tartósságnál egyforma gyorsasággal érkeznek. Az imént említett érzék-

csalódásokát is éppen az okozza, hogy a megítéléskor tisztán a benyomások számát nézzük, és elfeledjük, hogy sűrűségök, vagy más szóval érkezések gyorsasága nem volt ugyanaz mind a két esetben.

Valamely tartósság hosszának az eredeti és természetes mértéke nem más, mint ama benyomások száma, melyeket az ember ama tartósság alatt felfog//^/; más szóval, a tartósságokat gondolkozásunk *gyorsaságával* mérjük. Ebből folyólag az ember nem bármi módon érkező adatokat tart a kérdéses jelenségek mérésére alkalmasnak, hanem vannak bizonyos követelményei ez adatokkal szemben. Megköveteli nevezetesen, hogy érkezések bizonyos gyorsaságon se innen ne maradjon, se túl ne menjen, azaz, hogy véges-végig egyforma kényelemmel foghassa fel őket. Apperceptióink sebessége, gondolkozásunknak képzetről képzetre való haladása hozzávetőleg egy és változatlan, legalább felteszszük, hogy az, és maga a tanuló elme is ennek hiszi. Épp ezért ama tartósság-mérő benyomásoknak, melyek mintegy megérikítik gondolkozásunknak ez örökké egyforma haladását, maguknak is egyforma módon, azaz egyenletesen kell érkezniök. Ez az oka, hogy miért használ az ember az időmérésre mindenkor egyenletes processusokat, kiömlő homokot, víz-sugarat, vagy égi mozgásokat. Hogy ama mérő benyomásokra mondott követelmények nem légből merítvék, hanem valóban követelményei az embernek, mulatja az, hogy a *számláláskor*, az időmérés e közönséges, bár kezdetleges módjánál, lehetőleg megvalósítjuk. Senki másképp, mint „kényelmesen” számlálni nem szokott, és mindenki igyekszik a számlálása eredeti gyorsaságát megtartani.

Itt az a kérdés merül fel, honnan tudja az emberiség, hogy a mérésre választott benyomás-sor megfelel az egyenletesség követelményének? A tény az, hogy az emberiség a földnek tengelye körüli, — illetőleg, a naiv ember álláspontjából beszélve, — a napnak a föld körül való naponkénti mozgását választotta ki időmértékül, és hogy ez a mozgás egyenletesnek bizonyult. Teljességgel valószínűtlen feltevés volna, hogy az emberiség nem éppen *azért* szemelte ki, *mert* egyenletesnek tekintette, mikor tény, hogy csak az ilyen tünetény alkalmas, az

időmérésre. Az időmérésnek olyan módját, melynél valami mozgó test útjának hosszúsága szolgál közvetlen mértékül, sok körülmény ajánlotta; mindenekelőtt az, hogy az ilyen *órával* a megmért időnek hosszúságát úgy szólván szemlélhetővé lehet tenni (a letelt idő arányos a testnek megtett útjával), miért is az elmúlt pillanatok számát többé nem szükséges emlékezetben tartani. A múlt jóformán fixálódik a jelenben, s ha a letelt idő hosszúságát kérdik, egyszerűen ráutalhatunk bizonyos meglévő térdarabra. Az időnek a térrel való illetén jelképzése még azért is jó, mert itt a folytonos mennyiséget folytonos, — az időt vonal — méri, úgy, hogy ha mégoly csekély, az észrevehetőnél is csekélyebb időt kellene megmérnünk, a feladat mindenkor megoldható marad, mert csak az időmérő vonalnak megfelelő elosztására kell ráutalnunk. A napnak, mint „óramutató”-nak, egyéb mozgó testekhez képest mindezekon felül még az a jó tulajdonsága, hogy mozgása minden más jelenség kíséretében fellép, és hogy mindenki könnyű szerrel megfigyelheti. Két időmérték közül, melyeknek egyikéhez mindenki hozzáférhet, másika pedig, mint pl. valami folyó, csak egyeseknek áll rendelkezésére, mindenesetre az előbbinek van nagyobb kilátása a népszerűsége. De végtére is el kell ismerni, hogy mind a felhozott jó tulajdonság, legalább legnagyobb részök, megvolna akkor is, ha valami *nem* egyenletes mozgást választott volna az emberiség időmértékül. Talán valami *-szerencsés véletlennek* tulajdonítsuk, hogy elhatározása a sok kínálkozó mozgás-nem közül éppen egyenletesre esett, s e tulajdonságot a többiek mellett, a választáskor számba nem vett körülménynek tekintsük? Az az egy bizonyos, hogy az ős-emberiség, mely a föld mozgását választotta, nem ejtette meg mindazt a sok fizikai ismeretet kívánó számítást, melynek segítségével a kérdéses mozgást egyenletesnek, legalább megközelítőleg egyenletesnek lehet kimutatni. Kérdés tehát, nincs-e az embernek más eszköze, melylyel valamely tüneeménynek, (általánosabb *tüneeményt* mondunk, és nem csak *mozgást*,) az egyenletes lefolyását észreveheti? Sőt mivel ilyen közvetlen kritérium meglétét szerintünk magának a választás-

nak ténye is mutatja, most már egyenesen azt kérdezzük, melyik ez a kritérium?

A tény az hogy, ha valamely erősen megfigyelt mozgó test a gyorsaságát bizonyos mértékben, és pedig hirtelen megváltoztatja, az ember ezt közvetlenül, minden mérő eszköz nélkül is észreveszi. Ez az u. n. idő-érzék, mely lassankint odáig fejlődik, hogy csekély gyorsulásokat is észreveszünk. A mozgó testtől elfoglalt helyzeteknek, mint megannyi képeknek, bizonyos sebességgel történt váltakozása valamilyes *hangulatba* ringatja a szemlélőt,¹ E hangulat emléket hagy maga után, úgy hogy a szemlélő, mielőtt a test sebessége módosul, ezt a maga hangulata változásából rögtön észreveszi. Gyorsabb mozgásoknál továbbá a helyzeteknek követése bizonyos ideges feszültséget idéz elő, mert fokozott figyelmet kíván, annál nagyobb, minél gyorsabb a mozgás. Végül, ha a test sebessége bizonyos fokot túlhaladott, felfogó képességünk felmondja a szolgálatot, s ez esetben a successiv helyzetek képe egy tömör vonalba olvad össze. Ha tehát valamely mozgó testnek szemlélete közben mindenkor ugyanabban a „hangulat”-ban találom magamat; ha figyelmem fokozásának (erősebb innervationak) a szükségét nem tapasztaltam; végre ha az sem fordult elő, hogy az idáig pontról-pontra kísérhető test egyszerre tömör vonalnak tűnt volna fel, szóval, ha úgy emlékszem, hogy a szemlélt mozgás azelőtt is minden tekintetben „*olyan*”^{*} benyomással volt reám, mint most: akkor azt a mozgást egyenletesnek, azaz egyforma gyorsaságúnak fogom tekinteni.

Kétséget sem szenved, hogy ez a pusztá fejből való megítélése a mozgás egyenletességének még a fejlettebb iclöképzetű embernél is, kinél valóságos időérzékről szólhatunk, nagyon megbízhatatlan módszernek marad. A mérés és számítás, ez az egyedül megbízható eljárás, még a legfinomabb időérzékű embernél is téves megbecsléseket fog kimutatni. Arra azonban mindenestre képes ez a pusztá *érzék*, hogy a mozgás' lefolyásában előálló dur-

¹ A „ hangulat „-tal való magyarázatnak tökéletlenségét a szerző is érzi, és csak jobbnak híján használja. V. ö. az *Időérzék* cikket.

vább különbségeket észrevegye, hogy ilyen szembetű-nöbbségek gyorsulása természeti tünetényeket másoktól elkülönítsen, illetőleg, hogy felismerje, miszerint ilyen fajta gyorsulások valamely adott mozgásnál nem fordulnak elő. Egy ilyen, a pusztán durvább gyorsulások észrevételére képes érzéknek vitatjuk mi a közreműködését ama mozgások kiválasztásában, melyeknek segítségével mind e mai napig az időt mérjük. Tény, hogy ez az érzék egy oly tökéletes mozgás-nemnél állapotodott meg, melyre a legfinomabb mérések is csak elenyésző csekély — némelyek szerint éppen semmi — változást voltak képesek rábizonyítani. Ezt a megállapodást semmi esetre sem lehet a válogató időérzék finomságának betudni, mert ez még a mai embernél is olyan durva, hogy bizonyára sokkal kevésbé egyenletes mozgásoknál is megállapodott volna. Nem akarjuk szerencsének nevezni, ami az ősemberiség kezét e kiszemelésben vezette, de csak azért nem, mert akad egy más mozzanat, mely a választást eldönthette. S ez nem egyéb, mint az illető mozgásnak, (a nap földkörüli mozgásának) már említett szembeötlő volta. Az a szerencsés körülmény, hogy ez az égi tünetény a naiv embernek csodálkozását, fokozott figyelmét magára vonta, egészítette ki durva időérzékét, — s ha ez nem történik, úgy alig fogadtuk volna el a kérdéses mértéket előbb, mint amikor inga-számítások, tudományos kutatás meg nem győztek egyedül alkalmas voltáról.

Tisztán ki kell itt emelnünk egy fontos pontot. A physika egyenletes mozgásnak azt tekinti, melynél a test ugyanakkora idők alatt ugyanakkora utakat tesz meg. A physikus tehát az egyenlő idők fogalmából, mint ismeretesből indul ki. Az ősember csak *akar* egyenlő időkkel mérni, elő akar állítani, fel akar találni ilyeneket, és az egyenletes mozgástól várja ezeket. Őnála *x-szé* válik, ami a physikusnál ismert mennyiség. Az ő szemében a mozgás nem azért egyenletes, a miért a physikus fogja fel annak, hanem azért, mert valahányszor nézi, mindig ugyanazt a hangulatot kelti a lelkében.

Aki a tartósságot egyszerűen ama benyomások összeségének tekinti, melyek elménket az alatt érik, arra nézve nem kérdés, hogy miért tekintjük egyenlőknek amaz időrészeket, melyek alatt az egyenletesen mozgó

test két egyenlő útdarabot megtesz. Mert ha a tartósság maga az összesége a nyert benyomásoknak, akkor magától értetődik, hogy két olyan tartósság, melyeket ugyanaz a benyomás-szám, (vagy akár ugyanakkora útdarab) karakterizál, egymással egyenlő. E helyütt újra hangsúlyozzuk, hogy az útdarabokkal való időmérést nem kell alapelve dolgában különbözőnek tekinteni attól, a melynél egyes, discret benyomások szerepelnek. Mert hát amott is vannak discret benyomások, t. i. ama helyzetek, melyeket a mozgó test egymásután elfoglal. E helyzetek megannyi külön képek, és ilyesmiknek fel is tűnnek azonnal, ha meggondoljuk, hogy valamely A helyzet nem egyéb, mint egy sajátos alak, mely azáltal keletkezik, hogy a mozgó test az előttünk elterülő térségnek bizonyos pontjait fedi. Mikor egy tartósságot útdarabbal fejezünk ki, voltaképen azt mondjuk: „a tartósság annyi pillanatot foglal magában, mint ahány helyzet foglaltatik ebben az útdarabban,” szabadságára hagyván mindenkinek, az adott útdarabból annyi helyzetet kiolvasni, amennyit neki tetszik. Mindig kevesebbet fog találni, mint amennyi van benne.

A nap folytonos mozgásban van a föld körül. (Mindig az ősember álláspontjából beszélünk.) Kérdés, hogy e mozgásnak mekkoras részét választja a az ember e mérései száuiára egy égül? Minthogy az említett mozgás köralakú, tehát természetszerű periódusnak nem kínálkozik más, mint egy egész körforgás. Legközelebbi kisebb egységekül sorban a fél-, negyed- és az egy foknyi fordulat ajánlkozik. Bármennyire helyes dolog volna azonban, a mérésre szükséges kisebb egységeket ilyen geometrikus módon magából a főegységből kihasítani, már csak azért is, mert ez esetben az égi mozgáson kívül más időmértékre nem szorulnánk, még sem használjuk a gyakorlati életben e módszert. Az ember szabadulni akart a nap-haladás megfigyelésének kényszerűségétől, szabadulni azért, mert egynél több okból kényelmetlennek és — borult időben vagy éjjel — kivihetetlennek találta. Nem maradt egyéb hátra, mint valami más mozgás-nemhez fordulnia, és minthogy a természetben alkalmasat nem talált készen, sokszorosítható gépek segítségével próbált

ilyen mozgást előállítani. Bár e gépek, t. i. *óráink* által a napmozgástól mintegy függetlenítettük magunkat, mégis megvan a kellő kapcsolat a két időmérték között. Óráink ugyanis úgy szerkesztvék, hogy az általuk jelzett (6,0 percnyi) idő-egységgel maradék nélkül felmérhetni az egy-napi tartósságot. S ennek így is kell lennie, azért, mert az óraszerkezetek csak arra valók, hogy a fő-órának, a napnak, egy körülfordulásra szükséges idejét felaprózzák. A nap az igazi óramutatónk, és óraszerkeze-teink ehhez képest csak olyan másodperczmutató-félék.

Az egy napnál hosszabb természetes idő-egységek, vagyis azok, melyeknek az ég mechanikájában van meg az alapjuk, tehát a *hónap* és az *év*, nem egész-számú többesei amaz első helyen említett egységnek. Innen a sok kiegészítés, melyre időmérésünk szorul.

Meg kell még említenünk, hogy az emberi elme bizonyos határozott hosszúságú, tehát mindenesetre meg-mértnek képzelt tartósságokat külön nevenek nevez meg (nyár, tél, hét, hónap sat.) E nevek megválasztásánál elménk nem lép az önálló szóalkotás terére, hanem a nyelvben készen meglévő, de eredetileg *nem* időt jelentő szokat foglal le, rendesen olyanokat, melyek eredetileg a kérdéses tartósságot kitöltő tüneményt magát, vagy ennek valami tulajdonságát jelentik. Az említett nevek tehát olyanok, mint a „hüvelyk”, „láb”, „öl”, „mér föld”, me-, lyek etymonjuk szerint szintén valami materialis tárgyat jelentenek és csak idővel váltak e tárgyak pusztá hosz-szúságának neveivé. Ez egész jelenséggel egyébként egy külön fejezetünk foglalkozik.

5. Az időnek és tulajdonságainak fogalma.

Eljutottunk odáig, hogy már megmagyarázhatjuk, hogyan keletkezik maga az „*idő*” fogalom az emberi elmében, és hogyan az a sok mindenféle praedicatum, melyet hozzá fűzünk?

Az idő intervallumokból áll, és a láncz szemekből. Aki a lánczot akarja megérteni, annak a szemekkel kell tisztában lennie, s mi épp ezért először az intervallumról, mint az időnek eleméről fogunk szólni. Az. „intervallum”

szó, — akár ezt a latin formát, akár a megfelelő magyar „időköz”-t vegyük tárgyalásunk alapjául, — etymonja szerint valami ürességet jelent, s ezért ma „üres idő”-t kellene jelentenie. Hogy valóban üres ideje az embernek nincs soha, azt tudjuk, mert folyton érik apró benyomások. Minthogy pedig nem-léző dolgoknak nevei csak téves képzeletből keletkezettek, tehát fel fogjuk tenni, hogy az említett szó nem jelent egyebet, mint két benyomástól határolt olyan időt, mely alatt bekövetkezett érzeteket semmiséknek *veszűik*. Erre az embert legtermészetesebben amaz érzeteknek érdektelen, unalmas volta indítja, de indítja a gondolkozás fejlettebb fokán az a körülmény is, hogy azok csak *ad hoc*, céljai és szándékai miatt szűnnek meg előtte érdekeseknek lenni. Mikor két tartósságot összehasonlítunk, azaz megmérünk, ezeknek csak a hosszúsága érdekel bennünket, nem a tartalma. Ha most más valakivel is így félre akarom képzelteni a tartalmat az általam megemlített *tartós* jelenségből, legokosabb, ha ezt olyan néven nevezem, mely már származásánál fogva is üresnek jelzi a kérdéses tartósságot. Aki nem akarja, hogy tartalmat képzeljek, jól teszi, ha azt mondja, hogy ilyen tartalom *nincs* is abban, amit képzelnem kell; jól teszi mondom, ha mindjárt nincs is igaza. Az „intervallum” oly szó, mely ha nem-lézőt jelent is, mégis jogosult, sőt célszerű alkotásnak marad. Mármost mi az „idő”? Felelet: egymást követő intervallumoknak sora. Ismervén már az intervallum természetét, nem kell bővebben magyarázgatnunk, hogy az idősort nem szabad semmi határozott eseményhez kötnünk képzelni, — azaz pl. a földforgás egymásutánjával összezavarni, — valamint hogy nem szabad létezőnek tekinteni. Az intervallum imaginair természetű, és imaginair elemeknek összesége is csak imaginair dolog lehet. Az idő nem egyéb, mint pusztá phantasia.¹ Erre önkényt felvetődik az a kérdés, mi indítja az embert ilyen sornak megalakítására? mi okozza azt a látszatot, mely már sokakat lépre vitt, hogy e sor csakugyan létezik? és

¹ Az ezen állításhoz fűződő sok mindenféle vitás kérdést a IX. fejezetünk tárgyalja.

miért mondjuk, hogy minden, egyáltalán minden, ami a világhoz tartozik, események úgy, mint tárgyak, *benne* vannak ebben az időben?

Az első kérdésre az a válaszunk, hogy az ember az idő-fogalmat nem szándékosan alakítja meg lelkében, hanem az benne, legalább durvább formájában, önkényt megalakul. Azt az elmét, mely az intervallum fogalmáig eljutott, (erre az időmérés gyakorlása vitte rá) már csak egy lépés választja el az idő fogalmának megalkotásától. Mindössze annyi a dolga, hogy az intervallumon belül jelentkező múlásokat is tekintetbe vegye, nem feledvén, hogy a tartós benyomás, — bármelyik, — nem csupán hosszú, hanem egymásutános szerkezetű is. A tagozott intervallum már idő, és az, aki minden eseményt idáig egymásutánosnak látott, könnyen rá fog figyelni magára erre az egymásután következésre is.

Az idő a világ folyásának schemája; csupa múlás van benne, de tartalom nincs. Hogy miért adunk e schemának nevet, míg az asztal, a ház, sat. schemáinak (ama közképeknek, melyek az illető adatok szemlélete folytán lelkünkben megmaradnak) nem adunk: erre a kérdésre az etymologia adja meg a feleletet. Az *idő* név ugyanis eredetileg éppen nem ezt az elvont schemát jelentette, hanem sokkal concretebb dolgot. (L. az „Időt jelentő szók” közt).

Az idő fogalma, ha megalakult, még további fejlődésre szorult. Az ember eleinte nem tudja kellőképp elválasztani amaz eseményektől, melyek kitöltik, s főleg amelyekkel méri. Csak lassankint jutunk egy teljesen tiszta, abstract időnek birtokába; az első szüleményen még sok az anyagi salak. A régiek az időt a mozgással, sőt egyenesen az égboltozattal azonosítják. (L. e munka II. r. elején). Innen a Newton idejéig (1. u. o. a „Leibniz” ez. cikk) nagy út vezet.

Itt alkalomszerű felelet esik a fenti második kérdésre, t. i. hogy miért látszik az idő létezőnek? Válasz: mert a legtöbb ember nem tud ellentállani az önkénytelen képzet-társulásnak, mely az „idő” szónak hallatára lelkébe idézi magát azt a mozgást és mozgó testet, melylyel idejét méri, szóval egy csomó valóban reális dolgot. Ekkor azután az idő realitása ellen forduló kétségeket úgy veszi,

mintha ama hozzágondolt és vele összezavart létezőket akarnák megtámadni, és természetesen visszautasítja. Az időnek ez a zagyva, elanyagiasító képzelése szolgál magyarázatául annak a körülménynek is, hogy *jelen, múlt* és *jövő idő-ről* beszélünk. E jelzők eredetileg nyilván csak az időt kitöltő eseményre voltak rámondhatók, s hogy most magára az időre alkalmazzuk, annak eseményt és időt összezavaró gondolkozásunk (egy önkénytelen metonymia) az oka.

A harmadik, fent felvetett kérdésre válaszunk következő. Az ember azért mondja, hogy mindenek időben *vannak*, mert fejlettségének mai fokán minden képzetéhez idősort *tud hozzágondolni*. Ma már ott vagyunk, hogy bármikor fel tudjuk magunkban idézni az adott egymásutánoktól független sorát az egymásutánoknak; képesek vagyunk az adott egyenlőtlen tartóságokat gondolatban felaprózni, illetőleg kiegyenlíteni. Lelki jelenségeink, vágyaink, gondolataink, — többi között éppen az idő képzet megalakulására vonatkozó gondolkozásunk a külső eseményekhez hasonló valóságú *tények*, s ezért természetes dolog, hogy az ember, *ha figyelme már kiterjed e tényekre*, ezekhez is időt gondol hozzá, azaz időben lévőeknek fogja fel. Minthogy pedig az egyidejűségről is van fogalmunk, ugyanabba az egy *most-ba* belefoglaljuk mind az együttesen ránk ható, bár tartalmilag különböző képzeteket. Ezt azért jegyezzük meg, mert abban az állításban, hogy mindenek időben *vannak*, bennfoglaltatik az a tudat, hogy ugyanaz az egy idősor terjed ki mindenekre. Senki sem fogad el egynél több, parallel idősorokat, talán éppen annyit, ahány benyomás éri ugyanama pillanatban. Nem áll azonban, hogy az ember ezt az időt-hozzágondoló képességét mindenkor alkalmazásba is venné. (V. ö. 120. lap.) A szóban forgó állítást is csak az a tudat sugallja nekünk, hogy *képesek* vagyunk minden képzetünk mellé a *most-ot* odagondolni. — Főtanulság az egészből: Mikor azt mondjuk „mindenek időben *vannak*,” olyasmit nevezünk objective meglevő külső ténynek, amit csak mink *gondolunk* belé a tényékbé.

Itt még az a kérdés, mi indítja a nyelvet arra, hogy az elvont értelmeknek kifejezésére egyaránt alkalmas sok-

féle helyrag közül éppen a *-ban*, *-ben* ragot választja ki? miért mondjuk mi magyarok és velünk együtt annyi más nép: „a dolgok *benne* vannak az időben”? E metaphora megállapítását az a körülmény dönthette el, hogy az em[^]berek átlag valami folyónak képzelik az időt, nemcsak azért, mert a folyó csakugyan feltűnteti az egymásután, hanem mert az egységes időnek mindenre kiterjedését legalkalmasabb oly módon érzékíteni, hogy azt egy folyónak adjuk ki, mely az egész világot keresztül folyja és rajta végéig szétárad. Az ilyen folyó, ha léteznék, csakugyan érintene mindent egyaránt, de egyszersmind mindenek, tárgyak úgy mint jelenségek, *benne* volnának. A műveltebb gondolkozás valószínűleg azért tartja igazoltnak a metaphorikus *-ban*, *-ben* ragot, mert az időt ideálnak, mintegy egymásutánnak tekinti. A minták rá szoktak illeszkedni a dolgokra, magukba befogadni a szabálytalan anyagot.

Az időnek egy nem ugyan a közéleti, de a tudományos használatban nagyon elterjedt jelképe a *vonal*, és hozzátehetjük, az *egyenest* vonal. A vonalat és időt az elme abban találja egymáshoz hasonlóknak, hogy mind a kettőnek csupán *egy* mérete van, t. i. hosszúsága, és hogy mindkettő folytonos természetű. Itt fontos az, vajjon ugyanazt jelentik-e a „folytonos” és „hosszú” jelzők, ha időről mondjuk ki, mint atnit jelentenek, mikor vonalra mondjuk rá? nincs-e e szavaknak átvitt, metaphorikus értelmök, mikor időre vonatkoztatjuk?

Nézzük először a hosszúság kérdését. Nem tartozik ugyan hozzánk meghatározni, hogy miképen keletkezik a concret értelemben vett hosszúságnak fogalma, és mi ehhez képest a helyes definitioja. Annyit azonban kimondhatunk, hogy a hosszúság, valamint a testek három méretének bármelyike, olyan képzet, amely szorosan összefügg a térbeli tárgyak szemléletével. Valamint szélességről és vastagságról, úgy bizonyára hosszúságról sem volna fogalma senkinek, ha valaha testeket nem szemlélt volna.

Közbeszói egy ellenfél: „Mi jögon tündeted fel a hosszúságot a térbeli tárgyak kiváltságának, mikor fennebb magad is elfogadtad, hogy a vonalnak, tehát valami nem-testnek is van hosszúsága?” Válaszom a következő. Hogy a *vonálnak van* hossza, az széltében elterjedt szólás-

mód; de valójában a vonal nem *birtokosa*, hanem csak *másik neve* a „hosszúság” nevezetű tulajdonságnak. Bocsanat a kitérésért, de ezt ki kell magyaráznom. — A létezők közé *vonat*, azaz tisztán hosszúsággal bíró dolog nem tartozik, mert minden létező = test, s így okvetlenül három méretű. A vonal csak a képzelet alkotása lehet és úgy keletkezhetett, hogy elménk a szemlélt testnek másik két méretét elmellőzte; elmellőzte pedig azért, mert kitűzött céljára, pl. egyes mértani igazságoknak megállapítására *egy* méretet elégségesnek talált. Hogy pedig más embert se zavarjon a felvett testnek e nem szereplő másik két mérete, annak mindjárt a definiójába vette fel, hogy szélessége és vastagsága „nincs”. Ez az egy-méretűnek *kiadott* test a vonal, valamint a két-méretűnek *tekintett* test a sík. A vonal tulajdonképp *rúd*, de oly rúd, melynek szélességét és vastagságát nem akarjuk tekintetbe venni. Érdekes dolog, hogy az ember azt az egy méretet, melyet eme képzelet alakulatba felvesz, mindenkor hosszúságnak nevezi, és sohasem szélességnek avagy vastagságnak. Olyan objectumot nem ismer a geometria, melynek csupán szélessége, avagy csupán vastagsága volna. Amit egyméretűnek tekintek, azt okvetlenül hosszúnak kell vallanom. Ha ez az egész nézet helyes, akkor tiszta tautológia, ha valaki azt mondja: „a *vonatnak van* hosszúsága.” Mert *hosszúság* és *vonat* ugyanazon gondolkozófolyamat szülte fogalmak, pusztán fogalmak, melyek legföllebb abban különböznek egymástól, hogy a „vonat” név bizonyos alaknak mellékgondolatát is rejti magába, a „hosszúság” szó pedig nem. Csak vonatról mondjuk, hogy egyenes vagy görbe, nem pedig hosszúságról.

Mindezekből önkényt következik, hogy az időre csak átvitt értelemben mondhatni rá a „hosszú” jelzőt. Mint-hogy pedig minden, még a legábrándosabb, a legkülönbözőbb dolgokat összepárosító költői hasonlatnak is kell valami alapjának lennie, tehát önkényt felvetődik a kérdés: melyik tulajdonsága az időnek hasonlít a térbeli tárgyak egyik méretéhez? A mondottak után a kérdést így is feltehetni: miért tekintjük az időt vonalszerűnek? Ha a vonalat az egyféleképp elrendezett, t. i. közvetlenül egymás *mellé* illeszkedő pontok sorának fogjuk fel, akkor

vonallal és idő között szembeeső hasonlatosságot találunk. (Ha a vonalnak ilyen definíciója nem helyes is, — mert hogyan jut mérethez, ami csupa méret nélküli elemekből áll? — mégis feltehető, hogy az emberiség, mikor az időt először hozta viszonyba a vonallal, így fogta fel.) Az időnek alkotó elemei, az egymást felváltó benyomások, annyival könnyebben foglalhatók a pont fogalma alá, mivel — belső tények lévén — eo ipso kitérjedéstelenek. A pontok elrendezése, az, ami a ponthalmazt vonallá teszi, az időnél az által eszközölködik, hogy „ponf-jaira az egymásután fogalmát alkalmazzuk, miáltal e „pontok” egy rendezett sornak tűnnek fel előttünk. Ha pedig azt a képződményt, mely kitérjedéstelen elemeknek egy bizonyos módon történt elrendezéséből keletkezik, *vonallal* hívja az emberiség: akkor természetes dolog, hogy nemcsak az ismeretes mértani objectumot, hanem az időt is vonallal fogja nevezni. Itt mindjárt megfelelünk arra a kérdésre is, hogy miért nem tulajdonít elménk az időnek egynél több méretet, azaz miért nem nézi a síkhoz, avagy éppen a hasárhoz és hengerhez hasonlóknak? Felelet: azért, mert az idő elemei, az egyes benyomások, csak egy módon, azaz csupán az egymásutánba vannak elrendezve, épp úgy, miként a vonallal elemei, a pontok is *csak* egymás *mellé* és nem egyszersmind egymás *főlé* rendezkednek.

Ez egész fejtegetésre még megjegyezzük, hogy nem szabad kizártnak tekinteni azt a lehetőséget sem, mikép az időre csak *szokásos mértéke következtében* viszi át az elme a hosszúság praedicatumát, vagyis azért, mert úthosszúsággal méri. Ez esetben a szóban forgó hasonlat pusztán összetévesztésen alapulna, amennyiben az időre magára vitetnék át az, ami voltaképen az időt mérő útról áll, t. i. hogy hosszú, vonalszerű.

A mi az idő *folytonosságát* illeti, mindenek előtt ki kell emelnünk, hogy azt nem szabad oly tulajdonságnak tekinteni, mely vele válhatatlanul össze volna nőve, hanem csak oly praedicatumnak, melyet az idő képzete kellő kiművelés után vesz fel az ember szemében. E képzet ugyanis eredeti, durva formájában nem volt egyéb, mint emlékeinknek bizonyos téri fogalom (az egymásután)

segítségével rendezett sokasága. Magukat az emlékeket eredetileg nem tekintjük tartósaknak, azért, mert a nekik megfelelő érzeteket jelenlétükkor sem tekintettük annak, nem tekintettük, mivel az adott jelenséget elaprózni, (ami kell, hogy tartósaknak tűnjenek fel előttünk) ügyesség. Az idősor tehát alapjában nem egyöntetű, hanem két teljesen heterogen elemnek az összetétele; ilyenek nevezetesen az egyszerűen *létezőknek* felfogott benyomások, és a két ilyen benyomás közé ékelődő „egymásutáné-gondolat. Csak később jut elménk odáig, hogy az egymásutánának fogalmát alkalmazásba vegye ott is, ahol az adott benyomás nyugszik, alkalmazásba az által, hogy valamely leperdülő sornak tagjaival összehasonlítsa, azaz elaprózza. Ezt a belátást, vagyis azt, hogy az egységes jelenségen is *lehet* egymásutánokat megkülönböztetni, tekintjük mi az időnél a folytonosság-fogalom szülőanyjának, azért, mert ez visz ama gondolatra, hogy az elosztás lehetősége alól semmiféle egységnek felfogott adat sincs kizárva.

E gondolat tovább folytatva, arra a hitre, sőt nem is hitre, hanem meggyőződésre visz, hogy az elosztás után keletkező kisebb intervallumok a maguk részéről megint eloszthatók és így tovább a végtelenig, azért, mert e kisebb intervallumok csak egy lényegtelen pontban, t. i. nagyságukban különböznek magától az eloszthatónak felismert egésztől. Itt meg kell jegyeznünk, hogy ez osztó ténykedésünknek természetes határt szab az az aránylag gyorsan elérhető (újabb kutatások szerint 016—0*010 másodpercnyi) intervallum, mely nevezetes arról, hogy benne csak *egy* benyomást vagyunk képesek felfogni, azaz nem bírunk benne egy múlt részt egy másikkal, mint jellel szembevetni. Kérdés mármost, mi okozza az időnek ily értelemben vett folytonosságáról, azaz végtelen oszthatóságáról szóló hitünket, azt nevezetesen, hogy ezt fenntartjuk daczára annak, hogy minden ember könnyen megtalálhatja az említett tovább-oszthatatlan intervallumot? Hogy az időnek ez a végtelen oszthatósága nem tapasztalat, azt természetesnek fogja találni mindenki, aki meg-gondolja először is, hogy a tapasztalat voltaképp az ellenkezőjét bizonyítja a vitatott állításnak, és másodsor, hogy ilyesmit *tapasztalni* annyit jelentene, hogy *végigpróbáltuk* a

tényleg végtelen számú elosztásokat. Az sem valószínű, hogy az emberiséget talán az a körülmény bátorította fel a határtalan eloszthatóság hirdetésére, hogy elosztottaknak látott olyan időközöket, melyeket ő maga oszthatatlannak tartott. A Schulz-Lissajous-féle készülék 400,000 részre osztja fel a másodpercet, de az a baj, hogy Lissajous-ék és Aristoteles között, aki az időt már végtelenig oszthatónak hirdette, jó kétezer esztendő áll! Szóval az emberiség sokkal korábban jutott a szóban forgó hitére, mintsem ismerte ama módokat, melyeknek segítségével az elakadt osztást folytatni lehet. Ide járul még az, hogy a legérzékenyebb készüléknek is megvan a maga határa, mert mindig lehet oly intervallumokat találni, melyeket már elaprózni nem képes. Az sem valószínű, hogy pusztán analógia volna a szülő-oka a szóban forgó tételnek, vagyis hogy az ember valamely intervallum elaprózása közben, tekintettel a végzett osztások jelentős számára, kétségbe esett volna e munkájának valaha való befejezése iránt és ezért mondotta volna ki, hogy elosztandó rész mindig fog maradni, valamint maradt idáig.

Ez esetben ugyanis a szóban forgó tétel még csak egy megokolt hypothesisnek sem emelkednék a rangjára, és teljesen érthetetlennek maradna az a rá sraszkodás, melylyel elménk iránta tudvalevőleg viseltetik. Joggal odavethetni: ha intervallumnak maradtak is azok a részek, melyeket ezerszeres elosztás után nyertél: kérdés, vajjon intervallumok lesznek-e azok is, és nem tán valami *eleméhez* érsz-e az időnek, ha az osztást még tovább folytatod? — Végül nem válik be az a megoldás-kísérlet sem, mely szerint a kérdéses tétel nem volna egyéb, mint pusztán ráruházása a vonal praedicatumainak az időre. Ez esetben ugyanis ki kellene mondani, hogy az az ember, ki az idő végtelen oszthatóságát hajtogatja, tulajdonképpen nem úgy érti, hogy „bármily kis intervallumban lehet múlt és jelen részt megkülönböztetni”, (ami tényleg nem is igaz), hanem csak oly értelemben mondja az időt végtelenül oszthatónak, mint amilyenben a vonalat tekintjük annak; szóval, mert tévesen vonalnak veszi az időt. Nem sokat érünk e javaslattal azért, mert voltaképpen csak a vonal problémájára hártja át ama nehéz-

ségeket, melyeket az időnél nem tudunk megoldani. Joggal kértheti valaki: honnan tudja ez a te embered, hogy a vonal végtelenül osztható, mikor ennek is megvan az a baja, hogy bizonyos résznél kisebbet semmiféle nagyító cső sem mutat meg?

A kisegítő gondolat nézetem szerint következő: Ha bizonyos dolog, hogy az embert nem az elaprózás juttatta az idő folytonosságának tételére, akkor a folytonosságnak valami más praedicatumát kell keresnünk, amelyen keresztül az emberiség ama tételhez eljuthatott. És melyik ez a más praedicatum? a végtelen oszthatóságon kívül még micsoda tulajdonsága van annak, ami folytonos? Felelet: nincsen az egésztől különböző nevű részekből alkotva; úgy szólván csak önmagából áll. Miből áll az idő a köztudalom szemében? Csak időből, azért mert nem *tudja*, hogy miből keletkezett. Ez a nem-tudása annak, hogy az időnek vannak elemei, átváltozik a köztudalom szájában ama positiv állítássá: „az időnek nincsenek is elemei”. „Aminek pedig nincsenek elemei — folytatja tovább a közember — annak a szétvágás után megmaradt részei csak nagyságban, de nem természetükre nézve fognak az egésztől különbözni. Ha tehát az egészet el lehet metszeni, el lehet metszeni a részeket is.” Íme tehát, az a tétel, mely szerint az idő végtelenül osztható, egyszerű *következtetés* alakjában jó ki ama (téves) nézetből, hogy az idő nem áll elemekből! Hogy mennyire összefügg egymással ez a két gondolat, legjobban az mutatja, hogy a psychologusnak, aki ismeri az idő elemeit, az nem is „folytonos mennyiség” többé. Kénytelen vagyok kijelenteni, hogy vagy ezt a megoldást fogadom el helyesnek, melynek értelmében a végtelen oszthatóság hitére csak következtetés útján jutott az emberiség, vagy pedig aláírom, hogy ez a hit teljesen megfoghatatlan elmeszülemény.

Ezek után könnyű lesz megfelelnünk arra a fennebb felvetett másik kérdésre, hogy vajjon az időt ugyanoly értelemben nevezzük-e folytonosnak, mint a vonalat? Ha tekintetbe vesszük, hogy folytonosnak azt hívjuk, aminek bármi kis része hasonló nemű az egészszel, és ami ennek következtében végtelenül osztható: akkor

kénytelenek leszünk elismerni, hogy a kérdéses jelző az időt épp úgy, épp oly értelemben és épp azért illeti meg, amiért megilleti a geometriai vonalat, tekintet nélkül arra, hogy a felaprózás az időn egészen másképp hajtódik végre, mint a vonalon, és hogy két résznek egyenlőségét az időnél másképp állapítjuk meg, mint a vonalnál.

Meg kell még emlékeznünk az idő *végtelességéről*. Azt a körülményt, hogy az adott pillanatok száma nem gátolja a további — és pedig bármelyik irányban való — hozzácsatolásokat, ezt a körülményt értjük az idő végtelessége alatt. Más szóval, ha áll, hogy *egy* pillanathoz tartozik két másik, melyeknek egyike *előtte*, másika *utána* következik: akkor ugyanilyen két pillanat fog tartozni ahhoz az eseménysorhoz is, mely ezer, vagy bármennyi pillanatot tartalmaz. Hogy ez igazság belátásának mik a pszichológiai feltételei, könnyű megtalálni. Maga a tétel semmi egyéb, mint az a matematikai sarkigazság, mely szerint nemcsak *egy-hez*, hanem az *egy-ek* bármily számához is lehet *egy-et* hozzáadni. A hozzáadott *egy-nek* az időnél kétféle neve van, aszerint, amint vagy az egyik, vagy a másik végéhez adjuk hozzá a pillanat-sornak. Az első esetben „előbb”-nek, a másodikban „utóbb”-nak nevezzük. Aki tehát matematikai gondolkozásában eljutott az említett sarkigazságig, az, ha megalkotta már az időnek és ami ezzel jár, az előbbnek és utóbbnak fogalmát, könnyen rá fog bukkanni a szóban forgó végtelességtételre is.

E tételnek matematikai jellegét tisztán kell tartani, nem tévesztvén szem elől, hogy a végtelesség elfogadásával cseppet sem praejudicálhatunk annak a kérdésnek, vajjon lesz-e mindenkor esemény, melylyel a hozzáadott két pillanatot kitöltjük. Más szóval, ha elfogadjuk, hogy az idő mindkét irányban végtelen, még egy cseppet sem fogadtuk el, hogy az eseménysor, a világfolyamat is az. Ez az utóbbi pont teljesen kívül esik a mi, tisztán időről, nem pedig a világ változásairól szóló tárgyalásunkon. E két dolgot összezavarni, illetőleg az idő végtelességéből a változásokéra következtetni csak az inphilosophikus köztudalom szokott, amely idősort és eseménysort egymással összetéveszt. Tisztán az ilyen fogalom-

zavar okozta azt is, hogy a szóban forgó igénytelen, mondhatnók egyenesen meddő végtelenség-tételt a theológiában gyökerező középkori philosophia szinte vallásos áhítattal tárgyalta, és mindenféle nagy-bölcs philosophemát betűzött ki belőle. Ahhoz, hogy valamely pillanatsorhoz más pillanatoknak a hozzáadása megtörténhessék, más nem szükséges, mint egyetlen egy számlálni tudó elme; mert pillanatot jelezni bizonyára lehet anélkül is, hogy valamely, azt betöltő külső változásra mutatónk reá. Az idő végtelenségnek marad, akár primair jelenségnek, azaz öröktől fogva meglévőnek és örökké tartónak tekintsük a mozgást, ez ősanját a világ összes változásainak, akár pedig secundair tüneménynek, azaz olyannak, mely az abszolút nyugalomnak egy stádiumát követte és valamikor ilyennek fog helyet adni.

Nem lehet tagadni, hogy a köztudalom az idő végtelen voltát a számsorétól különbözőnek tekinti annyiban, hogy szerinte az idő végtelenül *továbbfolyik*, a számsor pedig csak végtelenül *továbbfolytatható*. Én e nézet magyarázatát az emberi elme ama téves hiedelmében keresem, mely szerint az időnél, (tudvalevőleg folyamannak képzelem,) az előző pillanat *magától* megy át a következőbe; míg ellenben a számsorról tudja, hogy egy *másik* egységnek az eddigiekhez való hozzácsatolása az ő saját szándékos emberi működését, *hozzá-adást* tételez fel.

Az is bizonyos, hogy az idő, mely nem egyéb, mint emberi képzet, *nem* végtelen abban az értelemben, mintha mindig meglett volna és örökké meglesz. Ami képzet, az szorosán oda van kötve a képzelő elméhez, és e tekintetben mondhatjuk, hogy az idő egyrészt igenis keletkezett, akkor t. i. mikor e világon legelőször alkotta meg valamely elme, másrészt meg is fog szűnni, illetőleg megszüntet, ha többé nem találkozna olyan egyén, aki meg tudná alakítani. Idő azért „van” a világon, mert e képzetet megteremtettük. Csak az a kár, hogy adatok híján nem tudjuk meghatározni, hány éves korában kezd az egyes ember átlag időképzeteket alkotni, és mennyi ideje, hogy maga az emberi nem e képzetnek birtokába került. Eredmény: az idő végtelen annak, aki a fogalmát kellőképp megalkotta, de maga ez a megalkotás nem végtelen,

hanem igenis feltételekhez, korlátokhoz kötött történeti esemény. Ez eseményt persze szintén ama „végtelen” időben beállottnak fogja tekinteni az, ki az idő képzetével már rendelkezik; mert semmi sem gátolja, hogy meglévő idő-képzetünket visszafelé kiterjesszük saját csecsemőkorunkig és azon túl is, szóval, hogy időben lévőnek fogjunk fel olyan múlt korszakot, melyet jelenlétekor még nem tudtunk ilyennek tekinteni.

Az „idő” fogalmának elménkben való meggyökere-
sedése mindenestre utolsó, avagy legalább is közel utolsó
phasisa annak a szellemi processusnak, melynek révén a
legtágabb értelemben úgy nevezett idő-képzetek az ember
fejében megalakulnak. Éppenséggel nem tévedésből tör-
tént, hogy a mi emberünk először mér időt, és csak
azután alkotja meg e fogalmat „idő”. Igenis lehet sok
mindenféle idői vonatkozású fogalmat használni, anélkül,
hogy az ember éppen „az idő”-nek, ezen egyenletesen
folyó, mindkét irányban végtelen s t. eff. tulajdonságú
valaminek a fogalmát megalkotta volna. E különféle tulaj-
donságok az időnek valódi fogalmától elmaradhatatlanok
és minthogy megismerésük megannyi élettapasztatatot, sőt
részben abstract gondolkozó képességet kíván, ezért kell
az „idő”-fogalom megjelenését utolsó helyre tennünk az
egész fejlődési folyamatban. — Nem azt mondjuk ezzel,
hogy e fogalom előbb ne jelentkezett volna az ember
agyában, mint amikor már végtelennek sat.-nek tudta
tekinteni. E fogalomnak első megjelenése és ama fok
között, mikor azt már mind az említett tulajdonságokkal
felruházottnak tekintjük, kétségkívül meglehetősen hosszú
út van. Az első „idő”, vagyis az idő-fogalom közvetlenül
a megszületése után még sok mindenféle hozzátapadt
concret salaktól van elrútítva, és — mint máris emlí-
tettük, — a vedléseknek hosszabb-rövidebb stádiuma után
jelenik meg ama finomra kicsiszolt, abstract formában,
melyben ma ismerjük. Ami nevezetesen az időnek imént
fejtegetett végtelenségét illeti, bizonyos, hogy ezt a prae-
dicatumot csak utóbb vette fel. Az idő eleinte, amikor
még belé van temetve az azt kitöltő képzetekbe, igenis
véges hosszúságú, semmivel sem hosszabb, mint az illető
képzetek sora. Terjed tehát visszafelé mindössze odáig,

ameddig emlékeink érnek. Amilyen hosszú az életem, melyre visszailleszhetek, csak olyan hosszúnak tartom eredetileg az időt is. A gyermekkorunkon túl, visszafelé való meghosszabbítást és matematikai igazságoknak reá alkalmazását mindenesetre később tanultuk meg.

Ennyit az időről és ama tulajdonságairól, melyek köztudomás szerint hozzá fűződnek. Teljesen nyílt kérdésnek hagyjuk, hogy e tulajdonságok fogalmai milyen sorrendben fejlődtek ki az emberben, mindössze azt hangsúlyoztatván, hogy nem egyszerre villant fel valamennyi, mert mindegyikökhöz külön tapasztalat vezet. Sok egyaránt valószínűnek látszó combinatio csábít ugyan arra, hogy egy bizonyos sorrendet hypothesis-képen megadjunk, de épp az a körülmény, hogy egynél több valószínűség mutatkozik, hozza emlékezetünkbe, hogy az adatok nélkül való találgatás értéktelen.

6. *Időt jelentő szók.*

Annak részletesebb kimutatására, hogy az ember elméjében mily úton fejlődtek ki az időképzetek, álljon itt néhány időt jelentő szó, melyek részint az indo-germán, részint az ugor összehasonlító nyelvtudomány mezejéről vannak letarlózva, csak amúgy sebtében és a teljességnek minden igénye nélkül. Ez összehasonlítást talán nem teszi értéktelenné az a körülmény, hogy a nyelvtudomány nem nyomozza ki azt az utat és módot, melyen ezen, eredetileg nem időt, hanem valami qualitativ tulajdonságot vagy elvont dolgot jelentő szók mai idő-jelentésükhöz jutottak. Mert már azzal is sokat nyertünk, amit a nyelvtudomány nyújt, t. i. ha tisztán látjuk a kezdő pontját amaz útnak, melyen az emberiség idői fogalmak megalakításánál végighaladt. E pályának végpontját ugyanis, t. i. a kérdéses szók mai jelentését, mai időfogalmainkat jól ismerjük, s így e két pontból a kérdéses útnak irányára szabad lesz bizonyos következtetéseket vonnunk. Azt a körülményt, hogy az alább megnevezett szótári művekben olyan szó alig akad több öt-hatnál, melyeknek idő-jelentését a nyelvtudomány nem származtatja valami qualitativ értelemről, nagy ajánló levélnek tart-

hatjuk amaz állításunk számára, mely szerint az időképzetek épp olyan fokonként kifejlődő elvonások, mint akár-miféle elismert „nomen abstractum,” hogy az idő nem kész *szemlélet* és az időben való gondolkozás nem veleszületett, hanem szerzett tulajdonsága az emberi elmének. Ama néhány kivételes szóra vonatkozólag, azt hiszem feltehetni, hogy majd a haladó tudomány fogja eredeti jelentésüket qualitativnak kimutatni, és talán nincs messze az idő, amikor majd nyelvtények alapján lehet kimondani, hogy *eredetileg* időt jelentő szó nincs egy sem.

Nem azt akarjuk mondani, hogy a mai jelentésnek secundair volta eo ipso azt bizonyítaná, hogy az illető szóban abstractummal van dolgunk; hiszen „asztal” is secundair jelentésű szó. Tételünket, mely szerint az időt jelentő szók közönséges nomen abstractum-ok, arra alapítjuk, hogy eredetileg időt jelentőnek a felhozott nyelvekben nincsen *kimutatva* egyetlen egy sem, hogy tehát a kérdéses szók mind *oly módon* jutottak mai jelentésükhöz, mint szoktak jutni az elismert abstracták.

Nehogy azonban valaki félreértsen! Én szó szerint elismerem, hogy a hasonlító nyelvtudománynak egyes állításai még nem bizonyosak annyira, hogy ezeket más téren felmerülő kétes kérdéseknek az *eldöntésére* lehetne felhasználni. Tiszta tudatában vagyok annak, hogy nem tények még, amiket alább latba vetek, hanem csak többé-kevésbé megokolt vélemények. De vajjon, ha már nem *bizonyíték*, nem jó ajánló levél-e idő-elméletünk számára az, hogy más kutatók, más irányban, más célok felé haladva, hasonló meggyőződésre jutottak, avagy legalább is olyanra, melyhez a mi hypothesisünk természetes következménykép fűződik hozzá.

Az alább használt osztályozásnak igazolására az szolgáljon, hogy csupán a könnyebb áttekintés kedvéért készült. A nyelvtudós tehát ne ütközzék meg oly szó-csoportoknak különválasztásán, melyek között, — mint a főnév és határozó között, — a választó falat már rég ledöntötte a tudomány. Itt a szók nem nyelvtudományos, hanem tárgyi célokból kerülnek szönyegre, s ezért fenn kellett tartani olyan kategóriákat, melyeket a nem-nyelvtudós olvasó még különállónak érez.

A. Magyar nyelv.¹⁾a) *Főnevek.*

1. *Idő.* Hogy e szó nem sajtáságos neve egy üres intervallumból alkotott végtelen sornak, hanem jóval concretebb jelentésű, már magyar nyelvi szerepköre is mutatja. Mutatják nevezetesen olyan kifejezések, mint „ez idén,” „jó, rossz idő”, melyek elsejében az „idő” *évet*, tehát valami határok közé szorított időt, másodikában pedig éppen *tempestas-t* jelent. Budenz e szónak testvéreit (809. 1.) a vogul *entcp*, irtiszi osztják *endep* (Gürtel) szókban látja, és szó szerint ezeket mondja: „hogyan pedig egy ‚cingulum, Gürtel’-t jelentő szó a bizonyos kisebb-nagyobb ‚ambitus, circuitus’-nak képzelt ‚idő’ elértetésére is alkalmas, arra példa a mordvin *pini/ä*, ‚Reif, Tonnenband’ és ‚Zeit, Stunde ... erza-mordvin *pimje* ‚Zeit, Lebensalter’ és *pink* ‚Ring, Reif; v. ö. latin *annus* és *annulus*”. Szerzőnk másrészt nem tartja lehetetlennek, csak kevésbé valószínűnek a Simonyi Zs. véleményét, mely szerint az „idő” szó az alább említendő ugor *jögö*²⁾ = „jönni, menni” igének egy frequentatív képzős származéka, és e szerint valami *jövést*, *menést*, vagy *menőt* jelent. Bármelyike a helyes e két nézetnek, annyit látunk, hogy az „idő” szó eredetileg rokon jelentésű volt az „év”-vel, amennyiben t. i. ez is csak valami menést jelent (1. alább.) Az „idő”-t tehát semmi esetre sem vették olyan elvont értelemben, mint amilyenben átlag ma vesszük. Feltehetni ezek alapján, hogy magának az *időnek* fogalmát az ugor nép az *év* fogalmától, az ‚ambitus, circuitus’-tól, egy határozottan *megmért* időnek fogalmától eredetileg nem különböztette meg, vagyis az időt csakis mint a *körüljáráshoz*, már t. i. a napéhoz kötött valamit ismerte!. Ezzel rokon lelki jelenség az is, hogy az időt egyes görög philosophusok „ég”-nek definiálják (1. II. r. „Pythagoreusok”), azaz szintén nem tudják elkülöníteni bizonyos hozzáértett csillagászati képzetektől. Abból a körülményből, hogy a nyelv az idő megnevezésére egy alapján csak *köridőmot* (illetőleg, a másik nézet szerint, *menést* haladást) jelentő szót foglalt le, e tényből, mondom, tisztán ki lehet olvasni, hogy az ugor ősnép az időt nem érezte valami kiválóan

¹⁾ Ez a fejezet Budenz „Magyar-ugor őszek. szótár”-a alapján készült, tehát csak ugor gyökerű szavakra terjeszkedik ki. A szövegben előforduló lapszámok e szótárra vonatkoznak.

²⁾ E szónak két ö-je helyébe bármily más magas hangzót szabad képzeln.

szembeszökő tüneménynek, mert különben valószínűleg külön nevet talált volna ki reá, és nem foglalta volna hozzá egyszerűen a köralakúságnak, illetőleg menésnek fogalmához. Sőt, tovább szöve az okoskodást, kiolvashatjuk az említett körülményből azt is, hogy kellett olyan időszaknak lennie, melyben az ugor nép az időt még egyáltalán nem ismerte. Ugyanis ha valamely szónak van concret és abstract értelme, ez utóbbit, minthogy metaphorikus gondolkozást kivan, később keletkezettnek kell tekinteni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az *idő* jelentést e szó csak hozzáértés segítségével fejezi ki, úgy tüntetvén fel, mint a menéshez, köralakhoz *hasunlót*. Ahol hozzáértés forog fenn, ott kellett olyan időszaknak lennie, amikor az illető értelmet még nem értették hozzá, és ezért mondjuk, hogy — hacsak más szava is nem volt az ugor népnek az időre, — arra valamikor egyáltalán nem volt szava, azaz fogalmát sem alkotta meg.

2. *Én*. E szónak a rokon nyelvekben felmerülő testvérszavai, mint a finn *ikä*, észt *ifja*, erza-mordvin *ie*, *i*, cseremiszi *i*, lapp *jaké*, (803. lap) ugyan szintén mind valami időt, s az általánosabban „kor”-t jelentő finn és észt szókon kívül, mind egyenesen „év”-et jelentenek: de Budenz elfogadhatónak tartja Simonyi Zs.-nak azt a nézetét, hogy e szóknak közös ugor alapszavok nem egyéb, mint a *jöffö* képzőtelen névszó, mely a *jög-* (fluere, currere) ige gyökérből származik. E szerint „év” eredetileg valami szaladót, a szaladással összefüggőt jelentene, mondhatjuk akár magát a „szaladásí.” Hogy micsoda dolognak értjük itt a szaladását, arra persze a pusztá szóelemzés nem felelhet. Két nézet lehetséges. Vagy a pályájával az évet mérő testnek, — tehát a földnek, illetőleg napnak, — kell itt a szaladását érteni, vagy pedig az évet, azaz feltenni, hogy bizonyos időt azért nevezett a nyelv szaladásnak, mert ezt magát szaladónak, (gyorsan múló) tekintette. Mi ez utóbbi lehetőséget kizártnak tekintjük, azért, mert az következne belőle, hogy az emberiségben megvolt egy gyorsan múló idődarabnak, mint létező *valaminek* a fogalma akkor, mikor ez az elnevezés kelt. Mindenesetre tapintatosabban jár el, aki közeleső, concret jelenséget tekint valamely elnevezés kiinduló pontjának, mint aki távolesőt és abstractat, választ.

3. *Évad*. Nem egyéb, mint a *jög-* ige mélyhangú párjából, illetőleg ennek frequentatív (-nd) képzős származékából szerkesztett névszó, melynek saját névszói képzője valószínűleg elveszett (828. lap.) E szerint „évad” is csak annyi volna, mint „valami, ami a *szalad, folyik* jelenséggel *valahogyan* összefügg,” tehát valószínűleg „szaladás.” Ha e feltevések állanak, akkor nyilvánvaló, hogy az *évad*, valamint az *év* szóknak eredetileg nem idői, hanem tisztán qualitativ volt az értelmök. Ebből a tisztán qualitativ „ambitus, circuitus, fluxus, cursus” jelentésből olyaténképp fejlődhetett a jelentése „annak az időnek, melyet a cursus betölt,” hogy a cursus-hoz az emberiség (más rövidebb eseményekkel való összehasonlítás folytán) hozzágondolja, hogy *eltart*. A tartósnak felfogott cursus-ban már

van idő-képzet. Utóbb azután ez az eleinte mellékes idő-képzet kekedik fölül, akkor t. i. mikor az emberiség neki^ (a tartósság-mérésnek) nagyobb fontosságot kezd tulajdonítani. így lesz az olyan szóból, mely eleinte csak azt jelentette: „olyan haladás (cursus), mely eltart,” utóbb „olyan tartósság, melyben haladás történik,” s végre „olyan tartósság, mely akkora, mint egy haladás.”

4. *Kor.* Hogy ebben a tisztán idői értelműnek látszó szóban concret értelem, még pedig a térbeli nagyság fogalma lappang, megmutatják magából a magyar nyelvből vett példák is, nevezetesen ezek: „mekkora, akkora, jókora.” (37-38. 1.) Budenz a rokonnyelvekből csupa „magas, hegy, meredek” jelentésű szókat vet egybe a magyar „kor”-ral. A „jókorára felnevekedtek” szólásmód kapcsán megjegyzi: „Igen természetes észjárás szerint, . . . melyet sok nyelven lehet tapasztalni, az életkor-t, aetas-t, azaz valamely élő állatnak növekedő-idejét, ugyanennek szemlélhető magasságáról ítéljük meg, s nevezük meg, úgy hogy ,aetas^f csakugyan ,magasság'-jelentő szóval fejeztetik'ki (a szót akkor relativ értelemben véve.)” Szerzőnk még más nyelvek analógiájára, nevezetesen a németre hivatkozik, melynek „alt”-ja a latin „al” (---- nőni) gyökértől származik; említi a görög nyelvet is, melyben *ἡλικία* (életkor) a *ἡλικία* (mekkora) szóval találkozik. E szerint a *kor* mai, elvont „időszak, idődarab” (1.: „ó-kor, közép-kor”) jelentéséhez úgy jutott, hogy először térbeli nagyságot jelentett, azután öregséget, azaz mintegy emberhez vagy állathoz tapadt időrészt, s végül általában hosszabb tartósságot, minden tekintet nélkül növekedő organismusokra.

5. *Nap.* Első tekintetre világos, hogy ez a szó csak a hasonló nevű égi testnek révén, azaz utólagosan jutott a „dies” jelentéshez, jutott nevezetesen azért, mert az égitest nap-hoz fűződik életünknek egy része, az t. i., mikor a nappal együtt vagyunk (a nyelv ma már így mondja: mikor *nappal* van.) A *dies*-t tehát a nyelv eredetileg úgy fogja fel, mint életünknek oly részét, melyet a *sol* kísér, mint valamit, ami ez égitesttel együtt van. Amiként a *szaladás* fogalmából *év*, úgy lesz a *sol* fogalmából *dies*. Első foka a fejlődésnek a tiszta qualitativ értelem, azaz mikor „nap” csupán *sol*-t jelent. Második fok: mikor az égi testet, illetőleg látható voltát *tartós* jelenségnek tekintjük. Harmadik fok: mikor e mellékértelem az eredeti főértelmet többé-kevésbbé elhomályosítja, azaz mikor „nap” azt a tartósságot jelenti, „melynek a *sol* egyik sajátsága”, mely a *sol*-lal „valahogyan összefügg”. Még későbbi fok: mikor e szó megszűnik azt az — úgysem mindenkor egyforma — tartósságot jelentem, mely az említett égi testnek horizontunkon végzett pályájához szükséges, és jelenti azt a 24 órára felozlott tartósságot, mely ez égi testnek két delelését elválasztja. Ez a „nap” szónak mai jelentése. A nyelv, mely így elesett *egy*, csupán a *látható* nappálya tartósságát megjelelő szótól, e hiányt a „nappal” határozónak, mely már képzésénél fogva is csak ezt a rövidebb tartósságot jelentheti, főnévvé való előlépteté-

sévei pótolta. („Dolgozzatok, míg nappal van.”) Hogy vajjon az *éjjel* és *estvei* határozóknak főnevekké alakulása egyszerűen az analógia hatásának tulajdonítandó-e, avagy nem forog-e fenn valami mind a három átalakulást megmagyarázó közös ok, az más kérdés.

6. *Hónap*. E szónak tudvalevőleg az a rövidebb alakja is járja: *hó* (havi.) Budenz ez utóbbi alakot veszi kutatásaihoz alapul és együvé foglalja (101-103 lap) a többi között a finn és észti *hm*, mordvin *kov* „luna, mensis” jelentésű szókkal. Minthogy ezek, de különösen más rokon-nyelvekbeli testvér-szavaik világosan érezhető deverbális névszó-képzőket viselnek magukon, Budenz az egész szócsaládot igei eredetűnek tartja és egy körülbelül *kogo* alakú, csillogást, ragyogást jelentő ige-gyökértől származtatja. A magyar „hó” e szerint körülbelül *fényt* jelentene. Azt hiszem, hogy e „fény” alatt eredetileg csak a holdét érthette a nyelv; bizonyosságul szolgálhat egyrészt az a tény, hogy a hónapnak hosszát eredetileg egy holdkeringés határozta meg, másrészt pedig az a nyelvi jelenség, hogy a fenn idézett finn és mordvin szavak egyaránt jelentenek hónapot és holdat. (L. még a német *Mond*, ez értelemben: „Monat.”) Az, hogy Budenz a *hold* szót egy másik, egyébként szintén „fénylés”-t jelentő ugor *chu(o)l*-igétől származtatja (105—6 lap), annál kevésbé akadályozhat abban, hogy a „hó” szóban a holdra vonatkozást lássak, mivel valószínűnek látszik, hogy e *ku(o)l* gyökér csak egyszerű származéka a „kogo” alapszónak. E szerint a „hó”-nak „mensis” jelentése úgy jönne ki, hogy ezen, eredetileg csak „fény”-t jelentő szó kezdett *valami* a *jénynyel*, és pedig a specialiter „fénylő”-nek nevezett *holddal összefüggő-t* jelenteni, talán a holdnak útját. (A latin *luna* is *luc-ina*-ból származik.) Innen azután idői jelentése épp úgy keletkezhetett, mint akár az *év-é* a *circuitus*-ból. Ama szóhalmozásnak, hogy *hónap-ot* mondunk, holott *hó* is elég, oka körülbelül az lehet, hogy a nyelv, mivel „hó” magában „nix”-et is jelent, nyomatékosabban akarta kifejezni, hogy éppen idői dolgot akar értetni.

7. *Tavas*. Hangalaki rokonai, nevezetesen a zürjén *tuliszi*, vogul *tója*, finn *seuoja*, cseremis *voso* (mindannyi = „tavasz”) ige-ből képzett névszónak látszanak, mert végződésök olyan alakú, mint valami nomen verbale képző (187. és köv. lap). Hogy mit jelentett az itt alapul feltételezett ige, arra szépen rávezet a szintén nom. verb.-képzős cseremis *sokso*, mely szó azt teszi: „calidus.” Ebből az következik, hogy a „tavasz” szó és rokon-nyelvi társai oly ige-ből keletkeztek, mely azt tette: „calere, ardere, splendere.” A kérdéses szók tehát eredetileg csak azt jelenthették: „melegség” jelentettek általán „valami meleg”-et, s egyáltalán nem „azt az időt, amikor meleg van,” vagy éppen „amikor a melegség kezdődik.” Hogy e mai idői értelem miképpen fejlődik ki e szókon, arra nézve 1. a *nap* és lejjebb a *hima* czim alatt mondottakat.

8. *Hajnal*. Budenz (104. 1.) ezt a szót is igei eredetűnek tartja, és egy rrypotetikus „hajonik” (= virrad) igétől származtatja, melyet viszont a fent említett *kogo* (= világítani) gyökérre visz

vissza. E szerint „hajnal” alapjában csak „fényesség”-et jelentene, azaz épp úgy pusztán kvalitatív tulajdonságot, mint az idáig említett szók.

9. *Tél*. E szónak hangtani rokonai (202. 1.) szintén mind telet jelentenek, kivéve a zürjén *töl* és votják *tol* szókat, melyek azt *is* teszik: „ventus, tempestas.” Budenz a „tél”-nek eredeti értelmére vonatkozólag nem igazít el. Amaz esetleges feltevással szemben, hogy a kérdéses szócsaládnak nem is volt soha más jelentése, mint „zivataros időszak,” vagyis hogy e szók oly késő korban keletkeztek volna, amikor az ember már képes volt egy időszakot elnevezendő tárgynak tekinteni, — ezen feltevással szemben joggal hivatkozhatunk ama számos esetre, midőn bizonyos tünetmennyektől karakterisált időszakok nevei (pl. *tavas*, *hima*,) eredetileg nem ezt, hanem csupán az illető tünetmennyt jelentik, melyhez azután apránként jegecednek hozzá idő-fogalmak. Minthogy továbbá az olyan szembeszökőleg karakterisált időszak nevét, mint amilyen a tél, alig igen lehet késő keletűnek feltételeznünk: talán szabad lesz inkább azt remélnünk, hogy a nyelvtudománynak valamikor majd csak sikerül a kérdéses szócsalád eredeti jelentéséről valami karakteristikus természeti tünetmennyt felismernie, talán éppen azt, melyet a fent idézett zürjén és votják elnevezések ma is jelentenek.

Ugyanilyen mérték alá esnek az *este*, *ősz* és *éj* szók, melyeknek rokon-nyelvi testvérei között Budenz szótárában (799., 772. és 859. lapok) egy sem találkozik, mely mást jelentene, mint az illető világosan idői fogalmat.

b) *Melléknevek*

1. *Jelen*. Budenz (144—5. lap.) az osztják *jilip*, *jidep*, kondai vogul *jiilpel*, cseremis *jäl*, finn *elpy-*, azaz csupa „novus, juvenis” értelmű kifejezéseket vet egybe a magyar jelen-nel. Minthogy e szók nomen verbale képzőt tüntetnek fel, azaz igei eredetűek, tehát szerzünk egy imaginair *jäl-*, vagy *jil-* „fényleni” jelentésű igét vesz fel alapjoknak, úgy, hogy e szók a magyar „jelen”-nel együtt azt tennék: „fénylő.” Hogy a nyelv azt a helyzetet, mikor valamely tényleges érzetnek állunk a hatása alatt, úgy fejezi ki, hogy „nagyobb fényt látok,” vagyis, hogy a ható benyomást fényesebbnek tekinti, mint a nem-hatót, az emléket, — azon nincs mit csodálkoznunk, mert ez eljárásnak megvan a pendant-ja abban, hogy az ellenkező, vagyis ama lelki állapotokat, mikor valami nem szemlélt képzet tart fogva, *homálylyal* szoktuk azonosítani. Beszélünk a múlt „homályá”-ról, a jövő „homályában való derengés”-ről, sat.

2. *Múlt, jövő*. (L. az *Igék* alatt).

3. *Régi*. Budenz (649. lap) e szónak gyökerét (rég-) a „reggel”-beli „reg”-gel tartja azonosnak, és tekintettel az északi osztják *rinkim* (= Nebel, Dunkelheit) szóra, mindakettőt egy alapja-

ban sötétséget jelentő névszótól származtatja. „Rég-en” tehát szó szerint azt tenné: „sötétség-ben” és „rég-i” a. m. „a sötétség-hez tartozó.” „E szerint — folytatja szerzőnk — *rég* magára a „tempus priscum, t. antiquum-ot jelenti. Szembetűnő, hogy erre alkalmas tkp. sötétséget, homályt tevő szó; hiszen azon időt kellett vele jelölni, melynek dolgait már egyenesen *nem lát juh*, mely a *világos jelenvalóságtól . . . távol* van, s így, mint minden távolvalóság, többé-kevésbé *homályosnak* tűnik föl előttünk.”

4. *Ó, ócska; avas (avul)*. Budenz (831. lap) egybeveti a lapp *obme* = vetus, *omokes* = subnubilus, finn *ammoin* = iam pridem, *ammoise* = uralt, erza-mordvin *wmo& =vorlängst...* szókkal, és mindezeknek közös ugor alapszaváról felteszi, hogy „vetus, priscus” értelme csak az „obscurus” alapjelentés révén fejtett ki, (úgy mint *régi-nél.*) Megjegyezzük, hogy ez annyival is valóbb-szerűnek látszik, mivel a „sötét” alapjelentés igen jól a színe változására is vonatkozhatik az illető ócska tárgyaknak, mert általán világos színét vesztí, sötétebbet mutat, ami ócska. Ha tehát *ócska, avas* alapjában csak azt jelenti *sötét*, akkor az idői értelem épp oly módon fűződhetett hozzá, mint a fent tárgyalt *kor* szóhoz.

5. *Ős*. E szónak és ugor nyelvi rokonainak eredeti „nagy” jelentése szépen kitűnik a finn *isä* = „pater” és *iso* = „magnus” szóknak, továbbá a mordvin *ocä* = „patruus” és *ésocsu* = „magnus” alakoknak nyilvánvaló páronkénti együvértartozásából. A finn és mordvin olyas valakit nevez el egyszerűen „nagy”-nak, aki tulaj donkép idős, vagyis *ős*. A hasonló jelentésű magyar „öreg” szónak eredeti »nagy” jelentése ma is érezhető: „hozz egy öreg kannát” (Arany: Toldi X.) „Ismeretes az „öreg, nagy’ és „kis’-féle szóknak „alt’ és Jung’ értelemben való használata, — mondja Budenz (857. lap) — meg, hogy jelesen bizonyos nagyobb korú emberek, mint atya, bátya, nagybátya, nagyatya egyszerűen „nagy, öreg’-féle szókkal neveztetnek. Másrészt a „nagyság, aetas’-hoz az általánosabb tempus fogalom fűződik hozzá.” Hogy a »nagy¹ fogalomból miként jön ki az idői jelentésű „antiquus, vetus” fogalom, lásd *kor* alatt.

6. *Agg*. E melléknévnek eredeti értelme iránt jól eligazít finn hangalaki rokona, az *aika* szó, mely egyrészt „tempus”-t, másrészt azonban „magnus, aduitus „-t jelent. „A térbeli dimenzióra vonatkozó e jelentés pedig eredetibb a „tempus’-félénélP. (Budenz szavai 718. lap.) Hogy a szónak ez utóbbi jelentése hogyan keletkezik, lásd *kor* alatt.

7. *Vén*. Az „antiquus, vetus” értelemnek már két természetes kiindulópontját ismerjük; ilyenek nevezetesen a „nagy” és „sötét” fogalmak. Épp ezért remélhetni, hogy a *véti* szóra, melynek hangalaki rokonai között idő-gondolattól mentes jelentésű egyelőre nem találkozik (572. lap), valamikor majd szintén sikerülni fog valami kvalitatív alapértelmet rábizonyítani.

8. *Örök*. Hogy e kiváltképen idői jelentésűnek látszó melléknév (1. *Örök idő, örökké, örökkévalóság, öröktől fogva*) alapjában szintén kvalitatív sajátságot, még pedig „sok”-at, „nagy”-ot jelént,

azt Budenz (852. lap) a Molnár A.-féle szótárban „crescere, corroborari”-nak fordított *örököd ni* igéből következteti. Az „örök idő” kifejezés tehát ugyanazon fokon áll, melyen állnak a »nagy, sok, vagy hosszú idő” -féle kifejezések, szóval mindazok az, e lapokon nem is részletezett szólásmódok, melyekben valamely ma is tisztán qualitativ jelentésűnek érzett jelzőt az időre, mint képzelt *valamire* alkalmazunk rá. Az *örökké* határozót maga Budenz (ib.) *soká-nak* értelmezi. Ezek szerint a „végtelen” értelem, — az öröknek ma használatos jelentése, — csak utóbb keletkezett módosulat volna s ez annyival könnyebben keletkezhetett, mivel a *nagyon sok* és a *végtelen* között a népszellem csak fokbeli különbséget érez, azaz a végtelent éppen csak „több”-nek tekinti a „nagyon sok”-nál.

9. *Fiatal*. A „fiú” szónak származéka (523. lap,) s így eredetileg épp oly kevésbé jelent „rövid ideje élő” lényt, miként a *régi, ó* és *agg* sem jelent hosszú idő óta meglévőt. Érteleme körülbelül annyi, mint „fiúszerű, fiúféle, olyan, mint valaminek a fia.”

10. *Ifjú*. Alapjában szintoly kevésbé jelent „rövid idő óta élő,” mint *fiatal*. *Ifjú* Budenz szerint (810. l.) összetett szó, melynek eleje (az *i-*) az „elleni” igére megy vissza, vége (a *-fiú*) pedig a magyarban idői értelem-árnyalatot nem is rejt magában. Ezért ugor nyelvi törzsrokonait itt elmellőzhetjük.

11. *Új*. E szónak ugor törzsrokonai sem tüntetnek fel kevesebb idői értelem-árnyalatot, mint amennyi magában az „új, -ban ma kétség kívül benne rejlik, (mind csupa „novus, recens”-eket jelentenek [864. lap]) de talán szabad hinnünk, hogy az egész szócsaládnak mai jelentése ama „crudus” értelemből fejlett ki, mely a finn *itute-nak* „novus, recens” jelentéseihez maiglan hozzáfűződik.

12. *Lassú*. Alaki másának, a „gravis” jelentésű lapp *lossed* szónak Budenz (684. lap) igei gyökeret, még pedig valami „première, trahere” jelentésűt tulajdonít. E szerint a „lassú” mozgás valószínűleg nyomós, súlyos, vontatott mozgást jelentett.

13. *Gyors*. Budenz (162. lap) e szót a vogul *jar*, északi osztják *jur*, zürjén *jör* „erő” jelentésű szókkal foglalja együvé, s ez alapon birtokos képzésnek tartja, alakilag is hasonlóan ehhez: *erő-s*. Az erő és gyorsaság fogalmainak rokonságára vonatkozólag felhossa szerzőnk az észt *joud* és finn *vikevä* szókat, melyek tényleg mindkettőt jelentik. Hozzátehetjük, hogy a „gyors” eleinte valószínűleg csak emberre és állatra vonatkozólag használtatott, mert az erőnek fogalmát tudvalevőleg ezekről vette az ember és vitte át más élettelen dolgokra. Legalább a görög *βραονς-γος*, a „gyors”-nak ellenkező értelmű párjáról maga *Curtius* (113. lap) mond ilyeneket. Azt meg tán hangoztatnunk sem kell, hogy az az elme, mely a „gyors”-at csupán „erős”-nek fogja fel, még épp oly kevésbé fűz e fogalomhoz időképzeteket, mint az, mely a „lassúban” csak súlylyal, teherrel való mozgást lát. Valamint a „lassú” alatt nem a „hosszú idő alatt rövid utat végző” mozgást érti, úgy a „gyors” alatt sem érti azt, mely „rövid idő alatt hosszú útatvégez,”

14. *Sebes*. Nyilván birtokragos képzés ilyen névszóból *seb-* (1. *sebbel-lobbal*), melyet Budenz (335. lap,) képzője-vesztett deverbalis alaknak tart. A *seb-* ige eredeti jelentéséül ugyan a rokonnyelvi alakokból is csak valami „sebes mozgás”-t jelentő, tehát idői mellékértelmű szó kerül ki; — tudjuk azonban a fennebbiekből, hogy a *gyors* mozgásnak felismerése még egyáltalán nem jelent megalakult idő-képzetet, mert az efféle megítélés közvetlen qualitativ érzetek segélyével, azaz idő-fogalom nélkül is történhetik.

c) *Határozók.*

Mellőzzük mindazokat, melyeknek az idői jelentésen kívül ma is tisztán érezhető helyi, vagy más qualitativ értelmök van; pl. *előtt, után, foy-va, mind-ig* sat.

1. *Tegnap, holnap, minap*. Első tekintetre meglátni, hogy a *holnap* voltaképen nem határozó, hanem határozónak használt és ragjavesztett névszó, melynek különben önálló főnév-volta sem ment még teljesen feledésbe. („Nem tudni, mit hoz a holnap!) E szónak első részét, a *hol-t*, Budenz (105. lap) „lux, splendor” jelentésűnek veszi, tekintettel arra, hogy a rokonnyelvi alakokból egy *chol-*, *luol* fénylést jelentő igét lehet kimutatni. E szerint *hol-náp* tulajdonkép azt jelentené: „fényes, kifényesedő nap”; a „eras” értelem tehát így volna kifejezve: „fényes napkor, a kifényesedett nappal együtt.” A *tegnap-beli teg-* szerzőnk szerint (196-7. lap) — tekintettel a finn *taka*, észt *taga* „hinter” jelentésű szókra — nem egyéb, mint a mögöttünk való térséget jelentő régi *teg-* névszónak helyragja-vesztett alakja. „Tekintve, — mondja szerzőnk, — hogy a nyelv az időviszonyokat igen közönségesen térbelieknek fogja föl s fejezi ki, világos, hogy a ‚hesternus, nuperus’ viszonylagos, (a ‚hodie, nunc’-val ellentétes) időfogalom kifejezésére alkalmas olyan szó, mely mint térviszony-szó ezt teszi: ‚posticus (hinter)’. Ilyen ugyanis, időről használva, mentiben ezt jelenti: zurückgelegt, praeteritus’, s e szerint a ‚hodie, nunc’-hoz való ellentétül, az ilyen ‚hinter-tag, hinter-zeit’-féle kifejezésen alkalmasan ez érthető: ‚heri, nuper’ azaz: a ‚ma’-nak ‚háta mögött való nap v. idő’. S csakugyan a közel múlt (heri, nuper) időnek ez ilyen jelelését (‚posticus, hinter’ értelmű szóval) világosan elétünteti a finnben *taannoin* (azaz *ta’aitnoin*, e. h. *tagannoin*) ‚nuper’, a *taga* ‚posticus, hinter’-tőtől (v. ö. *taanne* ‚nach hinten’ s észt *tänne* ‚vorhin’ [in jüngster Vergangenheit]). Mivel semmi sem bizonyítja, hogy a *tegnap* mindjárt kezdettől fogva mögöttünk való *dies-t* jelentett, tehát, mint felfogásunkhoz jobban illő dolgot, fel szabad tennünk, hogy eleve csak mögöttünk való *sol-nak* értették és csak ennek révén *dies-nek*. A ‚heri*’ értelem tehát így indulhatott meg: ‚a mögöttünk lévő sol-lai együtt.” A *minap* wí-jében Budenz (197. lap) a *meg* (mög-ött) szónak módosult mását látja, úgy hogy a *minap* szintén csak „mögöttünk való nap”-ot jelentene. E szerint

az a körülmény, hogy a *minap* határozatlan távolra mögöttünk lévő napot fejez ki, a *tegnap* pedig olyat, mely határozott távolságra van a *ma* mögött, későbbi keletű értelmi különböztetés volna, oly jelenség, mely a nyelvek fejlődésében gyakori; egyebütt is szokták azonos jelentésű, de különböző alakú szófejléményeiket értelmi különbségek megjelölésére lefoglalni.

2. *Ma, most.* Mindakettő alapján mutató névmás. A jelenleg közöttük fennálló értelmi különbség annyival kevésbé akadályozhatta a nyelvtudományt abban, hogy e szót közös gyökerűeknek, tehát alapján azonos jelentésűeknek vegye, mivel a *ma* a régebbi nyelvben — a bécsi és müncheni codexek tanúsága szerint (Budenz 606. lap) — ugyanazt jelentette, mit *ma* a *most*. Minthogy e szók mindketteje csak azt teszi: *ez, emez*, s így nyilván elliptikus módon van bennök kifejezve a *nunc*, illetőleg *hodie* értelem: tehát lehet azon okoskodni, hogy eredetileg milyen névszót értett a nyelv e névmástövek mellé, mely a jelentésöket a *hodie* és *nunc* értelemig kiegészítette. Legtermészetesebbnek a *nap* szó kínálkozik és éppen nem szükséges feltenni, hogy az illető kihagyott névszót, akár a *nap* volt az, akár más, szorosán idői értelemben vette a nyelv már akkor, mikor a kérdéses szólásmódokat kifejlesztette. *Mű, most* feltevésünk szerint = „ezen a napon” illetőleg: „ezzel a a sol-lál együtt.”

3. Budenz a *majd* szóban is ugyanazt a névmásgyökeret látja, (607. lap) mely a *ma* és *most* szókban lappang. Az, hogy a *majd*, — „postea” értelemnek inkább valami távolra mutató névmásgyökér felelne meg, míg a *hodie* és *nunc* értelemeknek inkább közelre mutató: ez a tekintet annyival kevésbé vethető latba a Budenz feltevése ellen, mivel észrevehetni az ugor nyelvek körén belül, hogy az eredetileg közelre mutató névmás utóbb távolra mutató jelentést is vehet fel, vagyis, hogy e kétféle névmásgyökérnek eredeti jelentése összezavarodhatik (763. lap.) Egyébként megjegyzendő, hogy az itt alapul felvett névmásgyökér a rokon-nyelvek tekintetbe vételével úgyszólván inkább távolra, mintsem közelre mutatónak látszik. E szerint *majd* = „azon a napon.”

4. *Taval.* Szerzőnk (761-3. lap) ezt szintén névmásos alapjelentésű szónak tartja, egy-gyökerűnek az *az, ott, olyan, úgy, tova* és *tahát* (ma: *tehát*) szókkal. (Megjegyzendő, hogy a *-val* végződés itt nem segítő rag.) E szó körülbelül annyit ér, mint *ott, amott*. Ez esetben nyilván először helyi viszonyokra vonatkozott. Idői jelentése úgy keletkezhetett, mint számos világosan helyhatározó szóé, (pl. az *előtt, után-é*) t. i., hogy a népszellem, mikor már az időt térszerű, beléhelyezésekre alkalmas médiumnak kezdte tekinteni, e helyhatározót reá is kiterjesztette. Azt, hogy a *tavai* nemcsak általában távolabbra eső időt, hanem bizonyos határvonalon, a legutóbbi új-év napján túl eső tartósságot jelent, éppenséggel későkori fejleménynek kell tekintenünk.

5. *Ha, néha, valaha, soha* Budenz azt mondja (101. lap): „A magyar *ha*, melynek első jelentése „quando” úgy mint a né-

met *loenn-nek*) kétség nélkül a *ho* kérdő névmástőhöz tartozik, ha biztosan meg nem határozhatjuk is, milyen viszonyrag kopott el róla, mely által t. i. a névmástő időhatározó adverbiummá vált.” A felhozott *ho* gyökeret maga Budenz a *ki* névmás mélyhangú párjának tekinti; következésképpen szabad lesz azt hinnünk, hogy a *ho* eredetileg nem időt, hanem tárgyat kért (= melyik?), annyival is inkább, mivel nagyszámú ugor törzsrokonai jobbra azt jelentik, legalább azt *is* jelentik, amit a latin *quis? quid?* Az összetett alakokról, milyen a *né-ha, vala-ha, so-ha* (= *sem-ha*) körülbelül azt kell elfogadnunk, hogy mindig időre vonatkoztak, azaz oly késő korban keletkeztek, mikor az időképzettei való gondolkodás a nép elméjében már meggyökeresedett.

6. *Imént*. Összefügg a már pusztá indulatszónak érzett *ime, im* rámutató szóval, melyben Budenz (78G. lap) egy „világosság, látnivalóság” jelentésű névszónak lappangását sejtí. Tény, hogy egyik hangalaki mása, a finn *Urna*, azt teszi: „Luft, Himmel,” s hogy innen származik a többi között *ilmoise* = „manifestus, conspicuus,” és *ilme* = „palám, manifeste.” A losvai vogul *ihn* azt jelenti: „Zeit, Wetter.” E szókból, főleg származékaik tekintetbe vételével éppen kijő az említett «világosság” alapjelentés. Az *imént-Qi* pedig annyiban tartja Budenz e szók rokonának, „amennyiben ez a *régen, régente* ellenfele, s benne az *im* a még ‚világos jelenvalóságot’ jelenti (míg *rég* tkp. a *Jioinályos* múltat).” E szerint *imént* eredetileg azt tenné: „a világosságban,” azaz a jelenvalóságban. Ez pszichológiai szempontból annyival is inkább lehetséges, mivel a nyelv a múlt és jelen, azaz érzet és emlék közt fennálló *beim, Idki* különbséget tudvalevőleg úgy tekinti, mint két világossági fok közt való, azaz *külső* különbséget (v. ö. *régi, ó* fentebb;) másrészt, meg lehetséges azért, mert az ember az *imént* múltat inkább érzi jelenszerűnek, azaz világosabbnak, mint a régen múltat, s ezért könnyen a jelenhez tartozónak fogja fel.

7. *Óta*. Egyike ama kevés számú határozónak, amelyen helyi értelmet már egyáltalán nem érzünk, s mely épp ezért kategorikus idői szónak — *látszik*. Mert az *óla* (*Uta*) a régibb *óltól* tanúsága szerint (743. lap) nem egyéb, mint *által*. Ennek pedig világos helyi, értelmét senki kétségbe nem vonhatja („a folyón által” = a f. *át*). Tényleg ez az értelem: „három hét *óta* beteg vagyok” kifejezhető így is: «három héten *át* (által) beteg vagyok.” Budenz erre vonatkozólag még megjegyzi: „Más szint nyert a kifejezés az által, hogy a jelenig számítandó időtartam csak a kezdő pontjával jelöltetik; t. i. eredet-határozónak tűnik föl (*óta*= ‚von ... an’): *húsvét óta beteg vagyok* ‚ich bin seit ostern (von ostern an) krank’ e. h. durch die von ostern an verflossene zeit hin; *mióta* seit wann (von welcher zeit an), *az óta* seit dem, seit der zeit. Innen azután a megtoldása *-tói fogva-val: az óltá-tól fogva.*”

8. *Asian* (— *az után,*), *addig, azonnal*. Mind csupa ugyanazon gyökérhez tartozó, és, ha származásukat veszszük tekintetbe, tisztán helyi értelműeknek érzett szók. *Azonnal* = azon helyt

(van *azonnali* is; 761. lap.) Hogy e szók idői értelemre tegyenek szert, ahhoz az szükséges, hogy az idősor térszerűnek, az egymás *melletti* adatok rendjének fogassék föl.

9. *Rögtön*. Dunántúliasan: „rögvest, rögvest” (672. lap). „Tekintve — mondja szerzőnk — hogy a magyar *rögvest* úgy alakult mint *bízást, folyvást, nézvést, lépvést*, a *rögtön* meg a *mériter*», *futton, folyton-féle* gerundiumokhoz számítható, a *rög-* alap-szóban igét ismerünk föl, melynek a zürjén *régid* (schnell, geschwind), finn *rikevä* (hastig, eilig) szerint „gyors menés, hamar-ság'-féle jelentést tulajdonítunk.” Ebből az következnek, hogy a magyar *rögtön* teljesen ugyanoly módon jutott idői jelentéséhez, mint a *menten*, melyre Budenz is hivatkozik.

10. *Gyakran*. Nem is kell rokon nyelvekhez folyamodnunk, hanem csak e szónak melléknévi alakját és szereplését (gyakor) szem előtt tartanunk, hogy belássuk, miszerint eredetileg csali sokaságot és pedig térbeli sokaságot jelentett, nem olyat, mely bizonyos időnek lefolyása folytán jó létre („gyakori eső”). Igei származékában (gyakorolni) kevésbé érezzük azt a határozott időre-vonatkozást, mely a *gyakran-ban* ma már tagadhatatlanul benne van. Budenz (166. lap) az észet *sagarik* (Dickicht), azaz egy tisztán térbeli sokaságot jelentő szóval tartja a mi *gya/cran-unkat* egyeredetűnek.

11. *Megint, ismét*. Amennyi idői jelentést érzünk a *gyakran-ban*, annyit érzünk ezen két szóban is, melyek közül az utóbbiban Budenz (634. lap) az elsőnek elemeit látja, állítván, hogy az *ismét* „is megint”-ből keletkezett. Következőleg itt csak *egy* szóval van dolgunk, a *megint-tel*, s ami ezt illeti, ez szemmel láthatólag a *meg* kapcsoló szóval (.te meg én”) függ össze. (Az *int* prolativ helyrag). Ha ennek folytán *megint* körülbelül annyit ér, mint *megé*, akkor eredeti idői jelentés benne szemlátomást nincsen.

12. *Akkor* (=---- az kortt =---= abban a korban), valamint *szüretkor, aratáskor...*, szóval mindazok a szólásmódok, melyekben a *kor* főnév ragképen szerepel, úgy látszik, oly időben keletkeztek, midőn a *kor-t* (1. 219. lap) már idői értelmében tudta venni az emberiség. E kifejezések azt a fokát tüntetik fel a fejlődő elmének, mikor már időben, bizonyos korban bennlévőnek tudta tekinteni úgy azt az eseményt, melynek a múlt- emlékek között való *helyét* akarta meghatározni, mint azt a másik, a kérdezettel együttes eseményt, melyet e helymeghatározás céljából meg kellett neveznie. (»A lakodalom szüretkor volt.»)

13. *Múlva*. (L. az *Igék* közt)

d) *Igék*.

1. *Siót*. Rokonai (341. lap) az erza-mordvin *esi je* (laufen, eilen) finn *hihtä* (mit Schneeschuhen laufen), cseremiszt *sil* (eini-gere) sat. Mindezekből az következik, hogy a magyar *sict-nek* eredeti értelme „szaladni”, s ebből fejlett ki az a mai jelentése:

„valamit rövid idő alatt elvégezni”. A szó eredetileg magát a mozgást, nem pedig annak az időhöz való viszonyát, időképzettel appercipiált mozgást jelentett.

2. *Jövő* (idő). Bizonyítékra sem szorul, hogy ez a szó *jönni* igétől származik. A metaforát, mely a „jövő esemény” szó-lásmódban rejlik, azaz, hogy „jövés”-nek nevezzük el azt, ami voltaképpen készülődés, megalakulás és többnyire nem jár együtt semmiféle térbeli mozgással, plane magunk felé valóval, — ezt a metaforát, mondóra, ama pályaképzet magyarázza meg, melyet elménk magának az időről, és azt kitöltő eseményekről alkotott, s melyet mi fennebb a 124-6. lapon fejtegettünk. A megvalósuló félben lévő esemény abban hasonlít valami felénk érkező tárgyhoz, hogy amott is, emitt is eleinte nem lehet a kérdéses dolgot világosan látni, de lehet akkor, mikor az illető processzusok végokét érték, azaz mikor a tárgy *megjött* és az esemény megvalósult.

3. *Múlik*. Bár ma specifikus időt-jelentő szónak, és tekintettel *mulat* és *mulaszt* származékaira, (636. lap) mindenképpen abstract alapjelentésűnek mutatkozik: mégis eredetileg concret, t. i. „menni, haladni” értelműnek bizonyítják rokon-nyelvi testvérei. Ilyenek a mordvin *mole-*, „irgend wohin gehen,” északi vogul *muiilt* = „herumgehen,” északi osztják *mugolt* = „umkreisen.” Látni való, hogy a nyelvek, mikor egy *menés-t* jelentő igét a „tempus *praeter itum, vergangene Zeit* „-nek kifejezésére foglalnak le, ugyan affajta metaforával élnek, mint amelylyel a futurum tempust jövőnek (*Zukunft*) nevezték. Megjegyzendő még, hogy a *múlni* ige egy tiszta idői értelmű határozónak, a *múlva* szónak is gyökere, mely szónak ez igével való együvértartozását, azaz igenév voltát ma már csak a nyelvtudós érzi.

B. Indogermán nyelvek.¹

a) Fő- és mellénevei.

1. *Ayu*. A szanszkritban azt teszi: „Leben, Lebenszeit.” Ettől származik a görög *αἰεί* vagy *αἰί* (mindig), a latin *aevum* és a gót *aivas* (Zeit, Ewigkeit.) Felteszszük, hogy a szanszkrit gyökérnek két jelentése közül a tiszta qualitativ „Leben” jelentés a régibb. Hogy valamely szó, amely eredetileg azt tette „Leben,” miként tesz szert a „*Lebenszeit*” értelemre, arra nézve v. ö. a 163. lapon *Napnál* mondottakat. Közvetítő fok: „hosszú élet.” Később mikor a görög nyelvben e szó alakját is elváltoztatta, eredeti főjelentése egészen feledésbe mehetett, itt épp úgy, mint egyéb származéknyelveknek ma pusztán időt jelentő szavainál. A görög ember, mikor *αἰί-t* mondott, bizonyára mindenre gondolt, csak „Leben”-re nem. Ő csak a szakadatlan tartósság megjelölésére rendelt eszközt láthatott e szóban. Ugyanez áll a latin *aevum* és gót *aivas* szókra is. *Curtius*, Fikk-től eltérőleg, az itt felsorolt, továbbá még az ó-ír és kymber *ois*, *ais* (tempus, aetas, seculum) szókat (385. lap) a szanszkrit *évas* (Gang, Wandel) szótól származtatja, melyről azonban elfogadja, hogy egy régibb „aiva” alaknak közvetítésével a fenti *áyu*-ból keletkezhetett. Mi abban az esetben sem volnánk megakadva, ha valamikor kiderülne, hogy *Curtius*-sal szemben az általa idézett szentpétervári szanszkrit szótárnak van igaza, mely ezen *évas-ban* nem az *áyu-t*, hanem az *i*- (menni) igegyökeret látja. Ugyanis egy *menést*, *haladást* jelentő névszó idő-képzeteknek hozzájegedésére épp oly alkalmas, — sőt mint az idő *folyását* is kifejező, talán még alkalmasabb, — mint az „élet” jelentésű főnév. (V. ö. fent *Idő, Év és Évad* ez.)¹

2. *Zrvana*. E szó a zend nyelvben azt jelenti „Alter, Zeit,” s visszaül egy eredetileg *ghar-alakú* gyökére, mely azt jelentette: „altern.” Erre megy vissza a német *grau*, valamint a görög *χρόνο*?. (V. ö. fentebb *Régi, Ó* ez.) *Curtius* (200 l.) a *ghar* gyökeret „fassen, nehmen” értelműnek veszi, és *%čovog-t*, melyet a *χορός* (táncz-hely) és latin *hortus* szókkal tart rokonnak, „umfassende Zeitgränze”-nek definiálja. E szerint az abstract időt az indogermán ős-nép

¹ A szerző neve nélkül említett szószármaztatások Fikk A.-nak „Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache” (Göttingen 1858.) című munkájából, a többiek *Curtius*-nak a 38. lapon idézett művéből származnak.

is eredetileg csak olyan „ambitus, circuitus”-félének fogta volna fel, mint saját őseink. (V. ö. fent: *Idő*.) Továbbá: ha tapasztaltuk, hogy a népek az időt nem tudják elkülöníteni ama mozgástól, mely az időben lefoly, úgy nem csodálkozhatunk, ha nem különítik el attól a tértől sem, melyen e mozgás végbemegy, vagyis, hogy teret (*χρόνος*) mondanak akkor is, mikor már időt gondolnak.

3. *Yu*. A zendben azt jelenti: „Dauer, Ewigkeit,” honnan a latin *iugis* (örökké tartó.) E névszónak gyökere azt teszi: »verbinden, mischen, rühren.» Ilyen ige azért alkalmas a tartósság kifejezésére, mert a tartós benyomásnál a múlt mintegy átmegy a jelenbe, nincs megszakítás, határvonal múlt és jelen között, hanem e phasisokat maga a folytonható benyomás *kapcsolja össze*.

4. A szanszkrit *tan* (fortdauer) és *tana* (fort und fort), továbbá azó-ir *tan* (Zeit) és latin *tempus* szót Curtius (217. lap) egy húzódást, feszítést jelentő szanszkrit *tan*-gyökre viszi vissza. Ha áll e szó-származtatás, akkor el kell ismernünk, hogy ez az idő-elnevezés (épp úgy miként a *i/u*) oly korból való, melyben az illető népnek már volt idő-tudata. Ugyanis a jelen esetben az idő nem valamely benne lefolyó jelenségről, (1. fent *Nap, Hó*) hanem olyan praedicatumáról van elnevezve, (metonymia), melynek más alánya, mint az, hogy *idő*, nem igen akad. Aki *húzódást*, azaz *hosszúság-ot* mond az *idő* szó helyett, az mi egyebet nevezne hosszúnak, mint magát a tartósságát, tehát idejét a szemlélt jelenségnek? Valamely nem-téri benyomásra a hosszúság jelzője csak úgy és annyiban illik, ha és amennyiben a tartósságára vonatkoztatjuk.

5. A szanszkrit *dirghas* (hosszúnak van a szintén ezt jelentő görög *δύλιχος-ση* kívül egy időt jelentő származéka t. i. *ενδελεχής, ενδελείχεια, ενδελείω* (dauernd, Fortdauer, dauern, — Curtius 191. lap.) Az esetben, ha a „hosszú” jelentésű *dirghas*-ban elértük az *ενδελεχής*-nek legelemibb gyökerét, e szót, mely plane más vocalisatiót tüntet fel, mint concret értelmű társa, szintén időt ismerő korból valónak kell tekintenünk. Ez esetben az *ενδελεχής* (épp úgy, mint a 4. alattiak) egy fokon állana az időre értett „hosszú” és „rövid”, „nagy” és „kis” szavainkkal, valamint az időre értett helyragokkal. Ha azonban áll, amit Curtius sejtít (192. lap), hogy a *dirghas*-nak alapjául szolgáló *dhargh*-gyökér a *dhar*- (halten, tragen, stützen) gyökérnek továbbképzése: akkor azt látnók, hogy az indogermán nép a *tartósságot* eredetileg csak úgy fogta fel, mint a magyar nép, melynek szavából érezhetőleg kirí a szívósság, keménység képzete. (A latin *duratio* is *durus*-ból származik. Említi *Loche*. L. II. r.) Valószínű is, hogy mindaddig, míg a népnek szabatos fogalma nem volt a tartósságról, ez a képzet a szívósságéba volt beléágvalva.

6. A zend *yáre*, görög *ώρος*, gót *jera*, ó-felnémet *jár* mind azt jelentik: „Jahr, év.” E szók az *ya* (gehen) gyökértől származnak, következőleg ugyanaz az okoskodás illik rajok, mely az *idő* és *éó* szókhoz fűződik. Curtius (355. 1.) a görög *ωρα* = („Jahres-

zeit, Blüthezeit) cseh *jaro* (Frühling) és — félig, meddig — a latin *hornus* = közép-felnémet *Jiure* = újabb *heuer* szókat is ezen gyökérhez tartozóknak véli.

7. A szanszkrit *vatsas* és görög *hog* (= év) szókat, valamint a tölök származó ó-szláv *vciuchu* = latin *veius-t* csupán a teljesség okából hozom fel, mert közös gyökerüknek concretabb értelme, mint az, hogy „év,” egyelőre legalább ismeretlen. (Curtius 208. lap.)

8. *Mas*, *mása* a szanszkritban, *maonha* a zendben (*meseci* az ó-sziávbán) azt teszik: „Mond, Monat.” Hasonló összefüggés van a görög *μήνη* = *ι* (gót *ména*, = litván *menu*) = „Mond” és gör. *μην* (- - gót *ménóths* -- - litván: *menesis*) = „Monat” szók között. Mind e szóknak és a latin *mensis*-nek közös gyökere: *md* == messen, bilden. (V. ö. a *Hónap* cikket.) Curtius megjegyzése (333. lap), hogy a holdat időmérték voltáról nevezték el az ős indogermánok, csak úgy illik belé a mi időelméletünk keretébe, ha felteszszük, hogy amaz ős nyelvben volt a holdnak még egy, és pedig valami kvalitatív sajátágáról vett elnevezése. Nem valószínű, hogy ez égi testnek számos szembeötlő, leolvasásra kész praedicatumai közül egy sem, hanem csupán bizonyos gyakorlati célra való alkalmassága vonta volna magára ama naiv ős-népek figyelmét. Ez más szóval azt jelentené, hogy e szembező fényes testnek elnevezésére az indogermánság csak akkor jutott volna reá, mikor már volt szilárd időképzete!

9. *Dina*. A szanszkritban azt jelenti: „Tag”. Innen a latin *nundinus* (== novem-dinus). Hogy a *dina* is összefügg az égitest nap-pal, épp úgy mint a magyar *nap* (dies) szó, kitűnik a gyökereből (*di*), melynek „scheinen” értelme csak az említett égi testre vonatkozhatik. A *dina* tehát tulajdonképp valami „világosság”-ot jelent. (Idői jelentésére nézve l. a *Nap* cikket). Ugyané gyökérhez tartoznak Curtius szerint (236. lap): a szanszkrit *diva* (Himmel, Tag) és *őjáus* (u. a.) a görög *évdι(F)og* (mittäig, unter freiem Himmel), a latin *dies*, bi- (tri-) *duum* és *interdiu*, a litván *dená* = ó-szláv *dini* == kymber *dhv* = ir *die* == „Tag.” Továbbá a szanszkrit *adja* == kymber *hediw* = ó-szláv *dinisi* == ir *indiu* == „heute.” (Ez utóbbi jelentés szemmel láthatólag valami mutató névmás gyökérnek a „nap” szóhoz történt ragasztása által van kifejezve, u. m. a latin *hodie* —. hoc-die.)

10. *Rima*. A szanszkritban azt jelenti: „hideg,” továbbá „hó” „tél.” Alapszava a görög *χιών* (hó), *χρυσών* (tél) és a latin *hiems*, *hibernus* szóknak. Idői értelmének a szanszkritban is megeredt fejlődése még előbbre haladt a zendben, hol *zima* már a „tél”-en kívül „év”-et is jelent. (Ez utóbbi jelentés Curtius szerint [201. l.] egyszerű *pars pro toto*, hasonló a költőknek tavaszok szerint való évszámításához.) Legelvontabb idői értelme a latin *bimus*, *irimus* (=bi-himus) szóknak van, melyek egyszerűen csak két—három „éves”-et jelentenek. Hogyan lesz egy havat jelentő szóból „az az idő, melyben hó van,” arra nézve l. a *Nap* cikket. — Közvetítő

fokok: „havas világ,” „hosszú havas világ,” „hosszú idő, melyben a világ havas.”

11. *Vanhra*. A zendben tavaszt jelent és származik egy *vas-* (aufleuchten) igétől. Ugyanide tartoznak Curtius szerint (388. lap) a szanszkrit *vasara* (Tag), *vasantas* (tavasz), *ushasya* (hajnalig ó-szláv *vesna* (tavasz), litván *vasara* (nyár), valamint a görög *εσπ* (pro: **Ἑσπας** és latin *ver* (pro: veser) — (tavasz.) A *vas* gyökérnek diminutivumából, a *vask-* (etwas aufleuchten) alaktól, fejlett Fick szerint a görög *εβπερος*, latin *vesper* és szintén „est” jelentésű litván *vakarás*, míg ellenben Curtius (377. lap) e szót egy másik, még pedig „wohnen, einkehren” jelentésű *vas* gyökértől származtatja. E szók tehát „éjszakára való hazatérés”-t, illetőleg idői mellékértelemmel, a „hazatérés idejét” jelentenék.

12. *Pitu*. A szanszkritban azt jelenti: „Nahrung, Essen.” Innen a zend *arem-pitu*, hol *arem* lévén = „kész,” az egész kifejezés voltaképp azt teszi: „az étel készsége, kész volta.” Innen azután mai jelentése: „Zeit, wo das Essen fertig ist” azaz: „Mittag.” (V. ö. *hima* = az az idő, mikor hideg van) Ha a déli időpontot az étel készségével jelöljük meg, teljesen ugyanazon elveken alapszik az eljárásunk és csak megbízhatóság dolgában rosszabb, mint, ha azt mondjuk: „12 órakor.” Mert valamint ez utóbbi kifejezésben bizonyos esemény (óramutatók állása) jelöli meg ama különben kifejezhetetlen időpontot, úgy az *arem-pitu-ban* is esemény, csak hogy más. Ez a kifejezés: „12 órakor jövök hozzád,” alapjában nem jelent egyebet, mint: „az én eljövetelem együttesen fog bekövetkezni avval az eseménnyel, mikor a közkézen forgó óraszerszámon a két mutató a XII-es számon áll.” *Arem-pihi*-val kifejezve, mindössze is a mutató-állás helyett az étel készségét választjuk a kérdéses időpont megjelölésére, tehát oly eseményt, mely magában véve is kelt bizonyos érdeklődést, nem mint a mutató-állás, melyet csakis időmérő rendeltetése miatt tartunk érdekesnek.

13. *Nak*. A szanszkritban azt jelenti: éj; *naktam-divam* = éjjel-nappal (accusativusok). Evvel függ össze a görög **νύξ**, — latin *nox*, = gót *nahts* = litván *naktis* = új-felnémet *Nácid*. Curtius szerint (162-3.1.) e szók a megrontást, tönkretevést jelentő szanszkrit *nac-* gyökérből származnak „da die Nacht keines Menschen Freund ist.” Számunkra ebből az sül ki, hogy az éjnek eredeti elnevezésénél a népek nem az idői oldalát, hanem veszélyes, iszonyú sat. voltát, azaz valami qualitativ sajátságát ragadták meg. Idői értelem úgy fűződhetett hozzá, mint a *tavas*, *hajnal* szókhoz.

14. A szanszkrit *gara* (aetas), *garan* (hinfallig, alt), *garan* (Greis) s a velők összefüggő görög *γέρον* (aggastyán) *γρανς* (vénasszony), továbbá *γήρας* (kor) Curtius szerint (176. 1.) a *gar-* „gebrechlich machen, ... werden” gyökérből képződtek. A tiszta idői értelműnek látszó *gara* és *γήρας* tehát alapjában azt jelentik „roskatagság, ernyedti testi állapot,” nem pedig: „az a kor, melyben az ember ilyenné lesz.”

— (A szanszkrit *sanas*, görög *è'vog*, latin *sen ex*, litván *senas*, ó-ír *sen* csupa „alt” jelentésű szónak eredeti értelme iránt Curtius — 311. lapon — nem tájékoztat.)

15. A szanszkrit *anti* (Curtius 204. 1.) azt teszi: „gegenüber, vor, angesichts.” Származékai közül a latin *ante-* és *anterior-ban* világosan megvan még az eredeti helyi értelem, míg ellenben *antiquus* már tiszta idői jelentésű. E szónak az *ante-val* való összefüggése azonban mutatja, hogy idői értelme az „ez előtt” téri értelemről felelt ki.

16. A szanszkrit *ácu*, *áciyáms*, *ácistha* azt teszi: „gyors, gyorsabb, leggyorsabb.” Innen a görög *ώκνς* és a latin *ocior*. Mind e szók egy *ak-* („eindringen, durchdringen”) igére utalnak vissza, úgy hogy *ácu* tulajdonképp azt jelenti: „ami betud hatolni.” A gyorsaság fogalma tehát itt nem okával (mint *gyors* = aminek van ereje. L. fent), hanem eredményével van megjelölve. Az indogermán-*nak* gyors az, ami úgy mozog, hogy be tudna hatolni valami szilárd testbe.

17. *Taku*, *takva(n)*. Ez a szanszkrit *tok-* (laufen, fließen) igének jelen participiuma, eredeti értelme tehát: „laufend, fließend;” ma már: „gyors.” A görögben *ταχύς* alakot öltött, s ezen a futás, folyás-féle alapértelem már nem érzik meg. Hogy a futásnak, mint tisztán qualitativ jelenségnek constatálásához idő-képzet nem kell, sőt hogy ez ellenkezőleg éppen futás-féle tüneményeknek észlelete révén keletkezik, elmondtuk több ízben.

18. *Ci* és *ça* ige-gyökök a szanszkritban azt jelentik: „wetzen, schärfen.” Benne vannak Curtius szerint (149. 1.) a görög *χίω*, *χίνυμαι* és *κινεω*, valamint a latin *ci(e)o* és *exêito* igékben, melyeknek csak ez az egy származéka érdekel bennünket: *citus* (gyors). E szó nyilván idői jelentésű, de látnivaló, hogy alapjában csak azt teszi: „bewegt;” mert a *cio-nak* múlt-participiuma. Ismét egy példa arra, hogy az idő-képzet eredetileg a mozgásába volt beleolvadva.

19. A szanszkrit *di-* gyökér azt jelenti (Curtius 236. 1.). „eilen, fliegen.” Származékai közül minket csak az ó-ír *dián*, *dene* (celeritas) érdekel, melyekből kitűnik, hogy a nyelv a gyorsaságot eredetileg valami röpkülés-félének fogta fel. (V. ö. *taku*.) *Gyors* neki az volt, ami úgy halad, mintha szárnya volna.

20. Hasonlót mondhatni a görög *&oóg* (gyors)-ról, mely (Curt. 256. lap) a *&éω* (szanszkrit dhavami) „fut, folyik, szalad” igtől származik, eredetileg tehát valami szaladás-szerű mozgást jelent. Ilyen még az ó-ír *lu-it velox*, mely (Curt. 279.1.) összefügg *πλέω* (szánsz, *plu-*) „folyani, úszni” igével, következőleg azt jelenti: „úgy, mintha úsznék.”

21. A szanszkrit *mrdus* (Curt. 230. lap) azt teszi: »weich, zart;» míg ellenben rokonai, a görög *βραονς* és ó-ír *mail* azt jelentik: „lentus, tardus.” A szanszkrit szóból ez utóbbiakra vonatkozólag azt tanuljuk, hogy egyáltalán nem a „hosszú idő alatt megtett kis út;” vagyis a lassúságnak tudományos képzete volt

az elnevezés kiinduló pontja, az, ami a nyelvet elnevezésre indította, hanem indította igenis a testi gyengeségnek, tehetetlenségnek látványa, melynek az ilyen „gyenge” mozgás a kifolyása. (V. ö. *Gyors* fennebb). — A *βραδύς* (v. ö. Curt. 113. lap) eredetileg nem *bármily* testnek lassú mozgását, vagyis a lassút, mint illet jelentette, hanem csak azt a lassúságot, mely az emberi vagy állati testen mutatkozik és mindenkor ennek gyöngeségével függ össze. E szóban tehát nem physikai, hanem, ha úgy tetszik természetrajzi zamat rejlik.

b) Határozók.

1. A szanszkrit *adha* vagy *andha* tiszta helyi értelmű szó; azt teszi „itt, ott.” A vele rokon görög *svfrcc* és ó-perzsa *adá* már azt *is* jelentik: „akkor,” az ó-felnémet *anti*, *unta* pedig egészen elvont jelentésűek, mert azt teszik: „*sodann*” és „*und*.” (Curtius 309. lapon a görög *ἐνθα*-t Fick-kel szemben az *antar* [»innen, hinein»] szanszkrit szóval tartja rokonnak és az *évi*, *év* szó továbbképzésének tekinti.) Hasonló jelenség a magyar *legott*; *erre*, *addig*, pl. „legittén átkelünk” (Arany) „erre kardot rántott,” „addig jár a korszó a kútra...” Mind e kifejezések, melyeket mai napság csak arra rendeltéknek érzünk, hogy valamely eseménynek az idősorban elfoglalt helyét határozhassuk meg, voltakép az egyidejűség jelölésére szolgálnak, mert két eseményt kapcsolnak egymáshoz. (Aki azt mondja „legittén átkelünk,” az átkelést a jelennek eseményeihez kapcsolja. Aki azt mondja, „*erre* kardot rántott,” megmondja azt is, hogy *mire* sat.) Ennek okát 1. fent a 100. lapon. Az a körülmény, hogy a nyelv az említett czélra *helyhatározókat* használ, arra vall, hogy az eseménysort eredetileg sorba rakott tárgyak sokaságához képzeli hasonlónak.

2. A szanszkrit *uttaram* (weiter, später) comparativusnak mutatkozik, a gyökere pedig (*ud*) azt teszi: „auf, hinauf.” Rokona a görög *ὑπερος* és *υπερον* (későbbi, később.) Mind e szók tulajdonkép csak azt jelentik: „a felső, a fennebbi, fennebb.” Talán nem kell különös jelentőséget tulajdonítani annak, hogy a nyelv a felhozottakban oly szókat választott ki bizonyos időviszonyok jelölésére, melyek nem csupán térbeli távolságot, hanem a távollevőnek éppen *felettünk való* létét jelentik. A kérdéses szók, tágabban véve az értelmeket, csak annyit érnek, mint bármely más, távolságot jelentő kifejezés, (Curtius 228. lapon az *ud*-ot így fordítja: „auf, aus” s az evvel összefüggő gót *ut*, ó-felnémet *uz* is azt jelentik: „heraus, aus”) és e tágabban felfogott jelentésükben rejlik az időviszonyok kifejezésére való alkalmasságok. Annak a nuance-nak, hogy ezt a távolságot nem vízszintes, hanem függőleges irányban kell venni, nem akad semmiféle időbeli aequivalense. Hogy miért nevezzük *messn-nek* azt, amire sokáig vár-

nunk kell, meg lehet érteni; de miért kelljen az ilyen eseményt *felettem* lévőnek képzelnem, nem tudom elgondolni.

3. *Mara*. Nem egyéb, mint az *i* („a másik”) mutató névmásból képzett comparativus. Rokona a latin *iterum*, mely már azt jelenti „ismét,” tehát szembetűnőleg idői jelentésű szó. Az „*egyik, másik*” oly tárgyakra vonatkozólag használatosak, melyeket bizonyos szempontból együvé tartozóknak tekintünk. Mondhatni, hogy a „másik”-at mindenkor az „egyik”-nek *páriára* mondjuk rá. Ez magyarázza meg azt, hogy miért használ a nyelv egy alapjában „a másik” jelentésű szót, t. i. *iterum-ot* olyan eseménynek az előzőhöz való kapcsolására, mely ez utóbbihoz hasonlít.

4. *Apatara*. Ez a comparativus az ó-perzsa nyelven azt jelenti: „der Fernere,” azaz helyi értelmű szó. Rokona, a gót *aftra*, már azt teszi: „weiter, abermals,” amiben nyilván időképzet rejlik, mert e szó valami *későbbit* csatol az *előbbihez*. Ezt a *későbbit* a nyelv alapjában csak *odébb* eső-nek híja; tudjuk is, hogy miért.

5. *Arju*. A szanszkritban azt jelenti: „sich streckend, gerade, gleich.” Innen a gót *galeiks* = új-felnémet *gleich*. Olyan, mint a magyar *éppen*, mely a „tüstént”-tel rokon értelemben használatos, de alapjában physikai egészséget, „ép-ség”-et jelent. A hasonlóság, mely a *gerade* és a *gleich* (— tüstént) értelem között fenforog és amely megmagyarázza, miért jutott egy puszta egyenességet, jelentő szó idői értelemhez, abban áll, hogy a térbeli egyenesség két pontnak közvetlen, azaz kerülő nélkül való összekapcsolását jelenti, és a „tüstént” szintén nem más, mint két eseménynek közvetlen, azaz észrevehető szünet nélkül képzelendő egymásutánja.

6. *Makshu* vagy *marikshu* a szanszkritban azt teszi: „bereit,” továbbá: „alsbald, bald.” Származik *mangh-* gyökérből, mely azt jelenti: „begaben, begabt sein, fördern.” A *makshu-val* összefügg a tiszta idői jelentésű latin *mox*. E szóknak idői értelme oly qualitativ alapjelentésből keletkezett, mely amavval (a „nemsokára” jelentéssel) belső vonatkozásban van. Mert való igaz, hogy ha valamely személy vagy tárgy „készen” van bizonyos cselekedetre, ez a cselekvés *nemsokára* bekövetkezik. Amikor az eső *kés* meg-eredni, *nemsokára* meg is ered.

7. A szanszkrit *anjas*, mely *ang-* „salben, bestreichen, glatt machen” igétől származik, azt jelenti: „csúszás, sikamlós,” s ezen kívül ezt is: „hirtelen, azonnal.” Innen az instrumentális alak: *anjasá* — „stracks, bald” és a gót *anaks* = „sogleich.” Látnivaló, hogy az ősember, ki a „gyorsan” fogalmát még nem alkotta meg, ezt így fejezte ki: „úgy mintha meg volna kenve” (t. i. az események útja.) Ő tehát nem magát a constatálható tényt fejezi ki, (a gyorsaságot), hanem csak egy, ennek előidézésére elégséges okot nevez meg (a megkenést).

8. A görög *ρεπ-* gyökérrel, melytől a *ρέπω* (hajlom,) és *ροπή* (Neigung, Ausschlag, momentum) szók származnak (Curtius 351; lap), összefügg a tisztán idői értelmű latin *repente*, mely, mint par-

ticipiumból képzett locativus, eredetileg csak azt jelenti: „döntőleg, elhatározólag”.

9. A görög *πάλιν* (ismét, újra) a *πάλλω* (schwingen, schüteln,) szóval függ össze, következőleg azt teszi (Curtius értelmezése szerint 268. 1.) „im Umschwung zurück.” A nyelv, tehát ott, ahol valami régibb jelenség „ismét” előkerül, eredetileg körfutást látott.

10. A szanszkrit *stha-* (állók) gyökérnek itt ez az egy latin származéka *statim* érdekel bennünket, melynek látszólag tisztán idői jelentése visszamegy erre: „azonhelyt, (v. ö. fent *azonnal*), általában, auf der Stelle, in ea statione” (Curt. 212. 1.), következőleg teljesen egyvívású az *illico-val*, mely t. i. nem egyéb, mint „in loco.”

11. A szanszkrit *somas* (eben, gleich), zend *hama* (derselbe, der gleiche) szóknak testvére a görög *αμα* (egyszerre, egyszer-smind) valamint a szintilyen jelentésű, latin *simul*, amely *similis*-szel függ össze. (Curt 322.1.) A *simul* tehát alapjában nem jelent egyebet, mint a magyar „hasonlóképen,” vagyis a nyelv valamely eseménynek egy másikkal való egyidejűségét úgy fogta fel, mint ez utóbbi eseménynek az előbbennek *helyzetéhez* avagy állapotához való hasonlóságát.

12. A görög *ἀμο-* gyökérrel, mely a *ἀμό&εῖν* (valahonnan) *ἀμῶς* (valamikép) alakokban szerepel, (Curt. 393. 1.), összefügg a gót *suman* (einst, einmal) mely, miként mai német fordítása, a „régén” értelmet számnévvvel adja vissza, éppen úgy, mint a magyar „egyszer” (= hajdan; pl. „volt egyszer egy...”)

13. A szanszkrit *purás* (Curt. 269.1.) azt teszi: „vom, vor,” tehát még helyi értelmű szó, míg ellenben a vele rokon *πάρος-nak* már tisztán ez az idői értelme van: *früher, vor*. A görög szó tehát oly időtudatnak szüleménye, melynek a fokán a múlt a jelen mögött (helyileg utána) következőnek van felfogva. (V. ö. *antiquus*.)

14. A szanszkrit *pra*, a zend *fra*, azt jelentik (Curt. 283. 1.) „vor, fort.” Rokonaik közül ide tartozik a görög *πριν* (früher, bevor) *πρωί* (früh) *πρώην* (vordem, vorgestern), továbbá a latin *pristinus* és *prisftis*, a gót *fruo* (früh) és az ó-ir *riam* (antea.) Gyökéroket véve tekintetbe látjuk, hogy ezek alapjában valami *elül levő, elül esőt* jelentenek, s így idői értelmök csak azon a fokon áll, melyen akár a latin „antea” szóé, ebből „ante ea.” (V. ö. még *purus* és *antiquus*.)

15. A szanszkrit *parut*, a görög *πέρυσσι* és a közép-felnémet *vert, vement, vem* mind azt teszik „tavai, anno superiore.” Az idői értelem mindezekben annyi, amennyi a *vat* gyökérben rejlik [1. fentebb a 175. lapon,] mert *parut* Curtius szerint [275. lap.] nem egyéb, mint a *para* [alius] és *vat-* [annus] szóknak összetétele, [tehát „a másik évben.”]

16. A szanszkrit *hjas*, görög *χ&ές* és *έχ&ες*, valamint; a latin *heri* mind azt jelentik: „tegnap”; a gót *gistra-dayis* ellenben, melyet Curtius [201. l-p] szintén ide vonpfc amelyből az új felném.

gestern számazik, azt teszi „holnap.” Curtius az ezek alapjául elfogadott *ghjas* gyökérnek eredeti jelentéséről nem nyilatkozik, és ezért én bátorkodom előállani egy véleménynyel, mely, mivel pusztá utánzata annak, amit más időt jelentő szóknál maguk a nyelvtudósok állítottak, talán nem fog megbocsáthatatlan túlkapásnak feltűnni. Azt kockáztatom, hogy a *ghjas* valamiféle mutató névmás-gyökér, mint amilyennek tartja Budenz a szintén idői jelentésű magyar *ma* szót. E véleményemet avval támogatom, hogy az állítólag *yhjas-tól* származó gót *gistra clagis-nak* a többi szókéval *ellenkező* az értelme. E körülményt nézetem szerint csak akkor lehet megérteni, ha a kérdéses alapszót valami, úgy az előző, mint a következő napra egyaránt ráülő szónak tekintjük, s a legtermészetesebben mutató névmásnak azért, mert a „másik” nap, vagy akár „az a” nap, tényleg jelentheti úgy az előző, mint a következő napot (1. fent *parut*). Következőleg a *tegnap-nak* fenti elnevezéseiben csak annyi idői fogalom rejlenek, amennyi az ezen *glijas* gyökérhez hozzáértendő „nap”-fogalomban foglaltatik. Hogy pedig ez utóbbinak indogermán elnevezésében szintén nem az idői mozzanat a fő, már fentebb kimutattuk. (L. *dina*.)

17. A szanszkrit *us-* (fényleni, világítani) gyökérből (Curtius 400. 1.) származik *ushás* („Morgen és Morgenröthe”), továbbá *usha* (früh). Ugyanide tartozik a görög *CCVQIOV* (holnap) és ήρι, ήέριος (korán, korai). A „holnap”-fogalom tehát itt körülbelül úgy van visszaadva, mint a magyar *holnap* szóval (1. ezt), azaz = „hajnali pirossággal együtt, pirkadáskor.”

18. A latin *mane* voltaképp ugyanazt teszi, mit a magyar „jókor,” mert (Curt. 328. 1.) *manus* az ó-latin nyelvben azt tette „jó,” következőleg *mane* csak ebből képzett locativus.

19. A szanszkrit *navas* azt teszi „neu, frisch, jung,” melylyel összefügg (Curt. 315.1.) a görög *véog* és a latin *noms*. Ezekénél sokkal világosabban időinek érezhető értelme van a szint' ide tartozó latin *nuper* és *denuo* szónak, melyekből azt látni, hogy a nyelv a közei-múltat „aránylag új”-nak fogta fel. E családhoz tartozik még (Curt. 318. 1.) a szanszkrit *numan* (jézig, sicherlich), a zend *nu* (eben, gerade), a görög *vov* == latin *nunc* = ó-szláv *nyné* („most”), valamint a latin *nudius*. E szókban a *jelen* van naint „új” (par excellence „új,” mert nyilván legújabb) fel-fogva.

20. Néhány görög szó, — hirtelenében nem tudok többet, mint ezeket: *πότε* (mikor), *ενίστε* (néha) és *μέταζε* (hernach), — valami *τε* (ζε) képző segítségével vannak megfelelő concret jelentésű gyökerekből képezve. A *πο-* (szanszkrit *kai*) nagyon elterjedt kérdő névmás-gyökér (Curt. 466. 1.), az *JVLOC* azt teszi „néhány,” a *μετά* pedig „mit, unter, nach.” Úgy látszik tehát, mintha a *τε* (ζε) elemnek hozzájárulása változtatta volna időivé e gyökerek eredeti jelentését, illetőleg, hogy a *τε* (ζε) maga volna valami időt jelentő szó. Ez nem áll, mert az említett szótag pusztá nyomatékosító particula. következőleg a tényálladék csak annyi, hogy a nyelv, mikor

a qualitativ jelentésű gyökeret elvont (idői) értelemben vette, szükségét érezte annak, hogy ez értelem-módosítást a szóalaknak is valami megmódosításával kövesse.

Jegyzet. Mikor egy származék-nyelvnek valamely időt jelentő szavára [pl. *év*] rámondom, hogy „alapjában nem jelent időt,” ez állítással nem kívánok praejudicálni annak a — csak tényekből eldönthető — kérdésnek, hogy vajjon akkor, mikor ama származék-nyelv a maga alapnyelvéből kivált, vagyis amikor a kérdéses szó [*év*] ebben a formájában legelőször fellépett, *ezt* már idői értelmében használta-e az illető nép vagy nem? Szívesen megengedem, és nem fogom magamra nézve czáfolatnak érezni, ha majd esetleg bebizonyul, hogy a például választott *év* szó vagy akármely másik bármilyen nyelvből, amióta ilyen és ilven a formája, azaz mióta a *magyar-ban* vagy görögben megvan, Örökké időt jelentett és sohasem szaladást vagy egyebet. Az én kifejezésem „alapjában [eredetileg] qualitativ dolgot jelent,” csak azt teszi: „a kérdéses szónak van egy idői értelemről mentes ősapja.”

7. Az idő-érzék.

Mikor a tanuló elmében a látott egymásutános sorokból kifejlődött ezek közös sajátosságának, az egymásutánkövetkezésnek képzete (hogy u. m. *rhythmusa*), vagyis amikor megalakult az a sor, melynek elemei nem *bizonyos* érzetek többé, hanem a megézésről, ránk-hatásról alkotott puszta képzelet, más szóval, amikor az elme eljutott az *időnek* fogalmáig mindama *praedicatumával* együtt, melyekről fennebb (VIII. 5. fejez.) szóltunk: akkor és csakis akkor mondhatjuk, hogy elvégezte az idő-tanulmányának „elemi» tananyagát, és beléphet a finomabb kiképzésre szolgáló felsőbb tanfolyamba. Mert tudni kell, hogy a tanulás azon a fokon, a melyig emberünket kísértük, nem állapodik meg. Az elme a szerzett időképzeteket mind-mélyebben vési belé, csomósítja össze egész gondolkozásával és lassankint e képzetre támaszkodó szövevényesebb gondolkozó processusokat tanul meg, olyanokat, melyekre az időképzetnek nem puszta ismerete, hanem benső assimilálása képesít.

Mi nem fogjuk emberünket e felsőbb iskoláján végig kísérni; nem fogjuk fejtegetni mind ama gondolat-arabes-

keket, melyeket időképzetének elemi vonásaiból megszerkieszt. Nem főleg azért, mivel maguknak e szellemi funkcióknak létezését is inkább csak sejdíteni lehet, semmint biztosan rajok mutatni. Egy jelenség azonban mégis oly concrete domborodik ki az érintettek közül, hogy figyelmünket önkénytelenül magára ragadja. Ez az idő-érzék.

Idő-érzéknek híják azt az ügyességet, mikor valaki minden mérő-eszköznek (órának) használata nélkül, tisztán fejből meg tudja határozni két tartósság hosszának egymáshoz való viszonyát. Ez történhetik vagy úgy, hogy a közhasználatú időmértékben (órákban, percekben és másodpercekben) mondja meg a reá ható benyomásnak hosszát, mely esetben nyilván az óra (perez, másodpercz) az egyik tagja az összehasonlításnak, — vagy másodsor, történhetik olykép, hogy idő-mértékünk tekinteten kívül marad, és az illető személy csak két egymásután adott intervallumnak egymáshoz viszonyított nagyságát határozza meg; (egyenlők voltak-e? és ha nem, melyik a nagyobb?)

Hogyj az idő-érzék természete iránt tisztába jussunk, arra nézve első, hogy ne engedjünk a neve csábításának, mely reávehetné az embert arra, hogy e tulajdonságot valóságos érzéknek, azaz továbbbelemezhetetlen physiologiai sajátásnak tartsa. Hogy valamely felfogó tehetségemet érzéknek nevezhessem, ahhoz az kell, hogy a tárgy, melyre irányul, egyszerű qualitás legyen. Nem szólhatok, illetőleg csak átvitt értelemben szólhatok pl. szám-érzékről azért, mert a szám nem egyszerű qualitás, hanem összetett képzet; viszont igenis szólhatok halló érzékről, azért, mert a hangot, ha mindjárt rezgések sokaságának *ismerjük* is, de egyszerű, definiálhatatlan valaminek *érezzük*. Minthogy pedig az idő nem ilyen qualitás, tehát el kell ismerni, hogy a szóban forgó ügyességet csak metaphorikus értelemben lehet idő-érzéknek nevezni; és minthogy az idő, positive szólva, pusztá fogalom, tehát ez az idő-”érzék” nem más, mint valami gondolati működés, mert fogalmi alkotások bírálatára gondolkozás képesít.

E processus szövedékébe való belátásunkat tetemesen elősegíti az a körülmény, hogy akadnak rokonai az emberi elme sajátosságai között. Hogy ezeket megtalálhassuk, arra

nézve szemmel kell tartanunk, hogy az idő-érzék alapjában nem egyéb, mint időmérésben szerzett jártasság. Következésképen az idő-érzéknek rokonai lesznek mindama lelki működések, melyeket sikerült felbecslések alkalmával viszünk véghez. Ilyen mindenekelőtt a szem-mérték, az az ismeretes tulajdonsága sok, főleg a képzőművészetekhez értő embernek, melynél fogva a látott tárgyaknak abszolút nagyságát valami conventionalis mértékegységben, mérő eszköz nélkül meg tudják mondani, valamint, hogy a dolgoknak relatív nagyságát nehezített körülmények között is, pl. különböző távolság és világosság daczára, eltalálják. Ide tartozik továbbá az a tulajdonság, mikor valaki csekély hő-különbségeket érez meg, avagy valamely hő-hatásnak, pl. meleg víznek fok-számát mérés nélkül meg tudja mondani stb. stb. Valamint pedig a jó szem-mértékhez nem elég a jó szem azaz éles látás, hanem még kell, hogy az illető sokat foglalkozott légyen méréssel: úgy az időérzék kifejlődésére sem elégséges az, ha valakinek egészségesek amaz érzék-szervei, melyekkel a megítélendő tartós benyomásokat felfogja. Lelki processusokat, mint amilyenek ezek, csak hosszas gyakorlat, nem pedig éles érzékek mozdítanak elő. Ezért ritkák, a gyermekeknél.

E tárgy egyike ama kevés számú philosophiai kérdéseknek, melyekhez a kísérlet is hozzáfér. Nem úgy értjük, mintha a helyes becslésekre vezető gondolatműködést magát kísérletezés útján lehetne megismerni, hanem tény, hogy a kísérlet a sikerült megítélésekre befolyó körülményeket felderíti.

I. Itt első sorban *Vierordt*-ot¹⁾ kell felhozni, ki az idő-érzékre vonatkozólag sok érdekes igazságot hozott napfényre.

Szerzőnk kísérletei közben nemcsak hangokat, hanem tapintás-érzeteket is használt fel az idő-intervallumok megjelölésére. Ami tisztán a halló-érzék igénybevételével végzett kísérleteit illeti, ezek háromfélék voltak.

A medium, (vagyis a kísérlet tárgyaúl szolgáló

¹ „Der Zeitsinn nach Versuchen” Tübingen 1868. L. a 33-ik laptól.

személy, helyesebben személyek összesége, mert szerzőnk mindegyik kísérletét többeken próbálta meg és a becsléseikből nyert középértéket tekinti irányadónak), Vierordt médiuma, mondom, két egymásután következő metronóm-ütést hallott, $a-t$ és $b-t$, és neki magának kellett a harmadik (c) ütést valami kalapács segítségével oly időben megadnia a b ütés után, hogy $b-c$ időköz egyenlő legyen az $a-b$ időközzel. Ezt az eljárást rövidség kedvéért *időmásolásnak* híhatjuk (így fordítván le szerzőnknek „Zeitnachahmung” szavát), az $a-b$ intervallumot *eredeti időnek*, a $b-c-t$ pedig *másolatnak*. Szerzőnk azt tapasztalta, hogy a másolat mindenkor nagyobbnak ütött ki az eredetinel mindama kísérletek alkalmával, melyekben az eredeti idő nem volt kisebb, mint $0\cdot 204$ másodperc és nem nagyobb, mint $0\cdot 602$ mp. Ebből a szerzővel együtt azt olvassuk ki, hogy a medium mind amaz időközöket, melyek e két határ között foglaltatnak, nagyobbaknak érzi, mint amilyenek. Ellenben azokat az időket, melyek $2\cdot 602$ mp. és $8\cdot 86$ mp. között leideznek, a medium mindenkor rövidebbekkel másolta, tehát kisebbeknek érezte, mint amilyenek.

(B) A medium a hallott két ütés után rövid szünetet tartott és csak ez után másolta le, (ez esetben tehát két kalapács-ütés segítségével,) a feladott intervallumot. Szerzőnk most azt tapasztalta, hogy a 3.210 mp.-ig terjedő intervallumokat másolja nagyobbakkal, azaz érzi nagyobbaknak, mint a minők; az innét 6.490 mp.-ig terjedőket pedig kisebbeknek.

Vierordt mind e tapasztalatokból a következő tételt vonja le: „Az ember kis időközöket rendszeren nagyobbaknak tart, mint a minők, nagyokat viszont kisebbeknek.” E kísérleteknél továbbá azt vette észre, hogy a téves becslések száma a (B) kísérleteknél nagyobb, mint az (J) módra eszközölteknél. Ebből szerzőnk azt következteti, hogy az időmásolás annál jobban sikerül, minél közelebb esik a feladott intervallum a medium jelenjéhez.

C) A kísérletek harmadik sorában a medium több (8) ütést hallott, melyek egyenlő időközökben követték egymást, és neki magának kellett az utolsó után közvetlenül ugyanannyi ütést tennie oly módon, hogy ütésein

időközei akkorák legyenek, mint az eredetiekéi. Tévedés most kevesebb esett, mint azelőtt, nyilván, mert az intervallum a többszörös ismétlés folytán jobban belevésődött a medium fejébe. Ezt úgy is ki lehet fejezni, hogy a gyakorlat előmozdítja a helyes időbecsléseket.

A tapintó érzék felhasználásával megejtett kísérleteknek részletezésébe nem bocsátkozunk azért, mert itt elvi jelentőségű újabb mozzanatok nem merültek fel és mindössze annyi a különbség, hogy az időközök határolására most a bőr ugyanazon helyére eső érintések szerepelnek. Az eredmények dolgában az eltérés az előbbi kísérletekétől az, hogy a médiumok most a 0.202 mp.-tól 3.551 mp.-ig terjedő időket nagyították, míg az innét 65.120 mp.-ig terjedőket kisebbítették.

A *nagyobb időközökre* vonatkozó kísérletek azt az első tekintetre feltűnő eredményt adták, hogy az 5-10 percnyi intervallumokat a medium általában nagyobbaknak érzi, mint a minők, (holott fennebb már a 2.602 másodperces időközt is kisebbnek érezte, mint amilyen) az innét 62 percig terjedőket pedig kisebbeknek. E tapasztalatot — már t. i. az 5-10 perczre vonatkozó részét — nem lehet beleütközönek tekinteni ama fenti elméletbe, mely szerint az ember a nagy intervallumokat megkisebbíti; nem azért, mert, miként szerzőnk mondja, az ember az olyan „hosszabb” időközöket, mint amilyenek itt szerepelnek, nem ugyanavval a lelki processussal ítéli meg, mint a fenti rövidebbeket, hanem szövevényesebb — a szerzőnél közelebből nem részletezett — reflexiók segítségével. Ez az oka, hogy miért nem lehet a még 8.860 mp.-nél, vagyis a legnagyobbik „kis” intervallumnál fenforgó megítélismódból az 5 perczeseknél nyerendő eredményre következtetni. Hozzátehetjük, hogy az itt nyert tapasztalatok, már t. i. ha a 62 perczre vonatkozókat is figyelembe vesszük, nem hogy meggyöngytenék, de még megerősítik a szóban forgó elméleti tételt, mert arra vallanak, hogy elménk még a „szövevényesebb reflexiók” régiójában is hozzáigazodik. Hogy mekkora az a legkisebb időköz, melynél ezek a szövevényesebb reflexiók kezdenek fogantatba lépni, az iránt Vierordt nem tájékozott.

Érdekes még, hogy szerzőnk talált egy *semleges pontot*, azaz olyan időközt, melyet az ember általán helyesen ítél meg, illetőleg, melynek lemásolásában az ő médiumai legkevésébbet tévedtek. Ez az időköz nem minden embernél és nem is minden körülmények között ugyanaz. Vierordt nevezetesen önmagán tapasztalta, hogy halló érzékével megejtett kísérleteinél, ha rögtön hozzá fogott a másoláshoz, akkor 2.4-3 mp. volt az ő semleges pontja; viszont 3-3.5 mp., ha a másolás megkezdése és az eredeti benyomás között szünetet tartott.

Szerzőnk az idő-érzéklet a Weber-féle törvényre való tekintettel is vizsgálat alá vette. Ez a törvény tudvalevőleg így szól: Ha valamely Φ fokú érzetnél (pl. (P-nyi súlynál) Φ/η az a legcsekélyebb rész (differential), melynek az eredeti (P-hez való hozzájárulását vagy elválását az ember még észre tudja venni: akkor az m -(P-fokú érzetnél $m(PJn$ lesz a kérdéses legkisebb észrevehető differential, hol m lehet tört szám is. Más szavakkal: a legkisebb észrevehető járulékat mindenkor ugyanakkora törtrészlete magának a fő-hatásnak. Az η szám a médiumnak a hatás iránti érzékenységét jellemzi. Két ember közül, kikre ugyanaz a Φ hatás hat, az lesz az érzékenyebb, kinél az η szám nagyobb, azaz a Φ/η érték kisebb. — Az idő-érzéklet dolgában mármost Vierordt azt tapasztalta, hogy nem teljesen alkalmazkodik e Weber-féle törvényhez, mert az a médium, kinek valamely Φ hosszúságú időnél Φ/η volt a differentialja, némelyik $m \cdot \Phi$ időn nagyobb, másokon meg kisebb differentialokat is észre tud venni, mint az előszabott η/Φ -et. Az idő dolgában az ember érzékenysége bizonyos zónákra van osztva.

Záradékként még megemlíti szerzőnknek egyes általánosabb természetű megjegyzéseit. Ilyenek: „az időbecslésekre zavarólag hat a médium fáradtsága. Zavarják mindazok a benyomások, melyek öt kísérlet közben a többi érzékek révén érik. (Szerzőnk épp ezért a tapintó érzékkel végzett kísérleteknél médiumaival betömte a fülüket. Befolyással van továbbá a napi hangulat, mert tény, hogy a becslések különben azonos külső körülmények között sem sikerülnek mindennap egyformán.

II. A Vierordt példája másokat is, nevezetesen Wundt-

nak néhány tanítványát serkentett kísérletekre, főleg, mivel a tárgynak érdekességét az is fokozta, hogy a Vierordt számbeli eredményei nem egyeznek meg azokkal, melyeket ő előtte *Mach* hozott napfényre. *Rollert*¹⁾ a maga kísérleteit oly módon rendezte el, hogy médiuma egymás után két, egy-egy metronómon előállított intervallumot hallott, melyekről meg kellett mondania, vajjon egyenlők-e vagy különbözők. Itt tehát a medium a két összehasonlítandó tartósságot készen kapta, és nem kellett az egyiket magának előállítania, mely működés tényleg zavarólag hat az apperceptiora és leszállítja a Vierordt kísérleteinek értékét.

Kollert vizsgálódásai ugyan csak kis (0.4-1.5 mp-ig. terjedő) időkre vonatkoztak, de e határokon belül is sikerült neki Vierordtnak eredményeit pár pontban megigazítania, másrészt meg igazolnia. Helyesnek találja nevezetesen a Vierordt fő-tételét (1. fent *J*) alatt), mert saját médiumai a 0.4-0.7 mp-ig terjedő időket ezeknél nagyobbakkal tartották egyenlőknek és viszont a 0.8-1.2 mp-ig terjedőket náluknál kisebbekkel azonosították. Felhossa továbbá azt az érdekes tapasztalatát, hogy az ember kis időeknek aránylag csekély megrövidítését, valamint hosszú időeknek csekély meghosszabbítását azonnal észreveszi, míg ellenben *nem* veszi észre, ha kis idők aránylag jelentékeny meghosszabbítást szenvednek, valamint ha nagy idők aránylag nagy darabbal megrövidülnek. Kollert azt hiszi, hogy az emberi elmének ama sajátja, melynélfogva a nagy időket kisebbeknek, a kicsinyeket pedig nagyobbaknak érzi, eléggé megmagyarázza ezt az ő érdekes tapasztalatát. Úgy látszik, Kollert azt a körülményt, hogy téves időbecsléseink éppen ezt a Vierordt-jellemezte irányt veszik, annak jeléül tekinti, hogy az ember a nagyon kicsi, valamint a nagyon nagy időket a maga lelki hajlandóságaival meg nem felelőknek, mintegy kellemetleneknek érzi; egyszersmind pedig a hosszabbra, illetőleg rövidebbrebecsléseket Kollert, úgy látszik, a lélek bizonyos önkényű szabályozó tevékenységének tulajdonítja, melynélfogva ez

¹⁾ *Wundt*: Philosophische Studien I. kötet [1880]: „Untersuchungen über den Zeitsinn« című cikk.

már appericipiálás közben módosítja ki magának ilyen „kellemesebbekre” az adott hosszúságokat. Nem akarom eldönteni, vajjon objective jogosultak és még kevésbé, vajjon Vierordt intentioinak megfelelnek-e az ilyen hiedelmek, hanem azt igenis állítom, hogy a Vierordt-féle szabály csakis ilyenén értelmezés mellett alkalmas arra, hogy a Kollert felfedezésének magyarázójául szerepeljen. Mert csupán a kellemetlen, sőt a fájdalmas benyomásnak szokott az a tulajdonsága lenni, hogy csekély fokozódását észreveszszük, de aránylag lényeges csökkenését nem. Ha csak annyit olvasunk ki a Vierordt szabályából, amennyit a szerző benne kifejezett[^] egyáltalán nem találjuk meg benne azt az állítólagos consequential hogy az elmének a kis idők megrövidítése iránt fogékonyabbnak kell lennie, mint ugyanazoknak a meghosszabbítása iránt. Miért ne lehessen észrevenni a kis z időnek ($z + d$) — z' -ig történt megnövekedését, ha már egyszer észreveszem egy z' -nyi időnek z -ig való csökkenését, ezt Vierordt« ak igénytelen szabálya még abban az esetben sem magyarázza meg, ha — amire jogunk nincs — kiélezzük odáig, hogy „az emberi elme annál jobban hosszabbítja meg a kis időket, mennél kisebbek.” (Mennyiségtani alakban: ha t időnek, melyet T-nyinek látunk, a meghosszabbítása $= \frac{T-t}{t}$, akkor $\frac{1}{2}$ időnek megnövesztése lenne $= \frac{2(T-t)}{t}$.) Mert még ez esetben is csak az forogna fenn, hogy az ember az egyre rövidülő időknek hü másolatai helyett torzképeiket látná, melyek ugyan annál inkább térnének el az eredetitől, minél kisebb maga ez az eredeti, de egymás közt mégis különbözők volnának; következésképp, ha alkalmasak arra, hogy az ember a segítségükkel észrevegye, ha z' időmennyiség z -ig csökkent: észre fogják vele vétetni azt is, ha ζ idő z' -ig megnövekedett. Azt, hogy tényleg nem veszi észre, valamint az egész szóban forgó tüneményt tagadhatatlanul megmagyarázza a fent érintett „kellemetlen”-hypothesis, de azért ezt többnek mint merő hypothesisnek tekinteni semmi esetre sem szabad.

A Kollert további fejtegetései közül érdekes az, hogy ő az idők megbecslésében mindannyiszor elkövetett

(átlagos) hibának meghatározására egyenletet állított fel; t. i. ezt

$$\Delta = 0.1021 - 0.0480 \cdot e^t$$

hol t jelenti az adott időket 0.4 mp.-től 1.5.-mp.-ig (vagyis a kísérlet határai között előfordulókat) e a természetes logaritmikus alapszámát, A pedig az átlagos hibát, vagyis a látszatos (T) és a valódi idő (t) közti különbséget, ($T-t$). Ez az egyenlet nyilván felhasználható a *kiszámítására* annak a t -időnek, melynél $A = 0$, vagyis a melyet az ember általán helyesen becsül meg. Ez az idő = 0.755 mp., és minthogy ezt (megközelítőleg) a direct kísérlet is igazolja, Kollert tévesnek nyilatkoztatja ki és a kísérletek tökéletlen voltának tulajdonítja Vierordtnak a „semleges pont”-ra vonatkozó eredményeit. (L. fent.)

III. A Kollert kísérleteit *Estei*¹⁾ vitte tovább. Estei az 1.8 mp.-8.0 mp. időkre vonatkozólag kutatózott. Mindenekelőtt azt vette észre, hogy ez időhatárokon belül már nem áll a Kollert egyenlete, vagyis hogy itt az ember kisebb és nagyobb átlagos hibákat szokott elkövetni, mint amekkoráknak az egyenletből kijönnének. Észrevette továbbá azt az érdekes jelenséget, hogy az ember nemcsak a Kollert-től hozzávetőleg meghatározott kis időt, (Estei 0.727 mp.-nek találta) hanem ennek egész számú többszöröseit is általában helyesen becsüli meg. Szerzőnk ebből azt következteti, hogy időbeli gondolkozásunk alapjában rhythmikus természetű („*dies ist; ein Resultat, das auf die rhythmische Gliederung des zeitlichen Verlaufs unserer Vorstellungen hinweist*”) és hogy a 0.727 mp.-es intervallum nekünk az időegységünk, mintegy a normal-időnk, valami kiváltságos időköz. Arra a kérdésre, hogy miért veszi belé magát lelkünkbe egy intervallum jobban, mint a többi, Estei azt feleli, hogy ez talán a saját járásunk közép-sebességének állandó szemlélete következtében történt. Szerzőnk továbbá észrevette, — miként különben már Vierordt is, — hogy a hosszú intervallum, ha rövid

¹⁾ *Wundt*: Zeitsinn.”

Philos. Stud. II. köt. „Neue Versuche über den

előzte meg, hosszabbnak, és viszont a rövid intervallum, ha hosszú előzte meg, rövidebbnek látszik, mint a milyeknek a kérdéses intervallumok az említett előzmények *nélkül* látszani szoktak. „Az ellentéteknek e torzító hatását a kísérleteknél számba kell venni, amit Vierordt elmulasztott.”

Említésre méltó még az az eljárás, melylyel Estei médiumainak érzékenységet próbálta ki. Ő t. i. a t-vei összehasonlítható o időt addig változtatta, míg csak a medium ezt a o-t t-től határozottan különböző hosszúságúnak nem találta, és azután o-t ismét addig igazította az ellenkező irányban, míg csak médiuma t-vel teljesen egyenlőnek nem nyilatkoztatta. Azt tapasztalta ugyanis, hogy ha tisztán észrevehető nagy (t-o) különbségeknek látása után adják a medium elébe a kis (t-o) különbségeket, ezeket sokkal biztosabban veszi észre, mint ha megelőzőleg t-t és o-t egyenlőnek találta. E sajátjának felhasználásával tehát nagyobbak lehet kimutatni a medium érzékenységet, mint amekkorának az e kétszeres kipróbálás nélkül mutatkozott volna.

IV. Újabb kísérleteket *Mehner*¹ tett, ki a 0.7-12.1 mp.-ig terjedő időket kutatta. Mehner megerősíti Estel-nek állítását, hogy az ember ama bizonyos időegységnek (ő 0.71 mp.-esnek találta) a többszöröseit is helyesen ítéli meg, de hozzáteszi: „csak a páratlan számú többszöröseit (0.71 mp., 2.15 mp., 3.55 mp. és 5.00 mp.) A páros számú többesekre (1.5 mp., 2.8 mp. és 4.2 mp.) nézve pedig megjegyzi, hogy ezeknek megbecslésében követi el az ember átlag a legnagyobb hibákat. Fs e tény, vagyis hogy a leghelyesebben megítélt időeknek sorát a leghibásabban megbecsülteké interpolálja, egy újabb kísérletező (*Glass*) is megerősíti,² ki a számadatok dolgában egyébként eltér Mehnertől. Szerzőnk továbbá észrevette, hogy az intervallumot berekesztő kalapácsütésnek erőssége is befoly a medium ítéletére, neve-

¹ *Wundt* (Ibid): „Zur Lehre vom Zeitsinn” című cikk.

² Említi ezt és az előzőket is *Wundt*: „Grundzüge der physiologischen Psychologie” III. kiad. 2-ik kötet 348-359. lap.

zetesen, hogy két egyenlő intervallum közül általában azt tekinti hosszabbnak, melyet erősebb ütés határol.

Mind e kísérletek kétségtelenül sok érdekes tényt hoztak napfényre, de legalább is ugyanannyi kérdést hagynak megfejtetlenül. Az említett vizsgálódások mind csupán annak kipuhatolását czélozzák, hogy milyen az ember érzékenysége az egymásután megadott intervallumok relativ, azaz egymáshoz viszonyított hosszúságának felismerésében, és nem terjeszkedtek ki arra a nem kevésbé érdekes másik kérdésre, hogy miképen becsüljük meg valamely adott intervallumnak absolut, vagyis a conventionalis időmértékben kifejezett hosszúságát. Továbbá kívánatos lett volna, ha a kísérletezők nem csak üres, hanem valami folytonos érzettel — legegyszerűbben hegedű-hanggal — betöltött intervallumokat is szerepeltettek volna. Nem mintha el nem ismeriök, hogy az időbecslésekre megérett elme az üres időközzel is tud oly ügyesen bánni, mint a betöltöttel, hanem mert kísérlet nélkül nem tudhatjuk, vajjon az apperceptió lefolyását nem módosítja-e az ilyen idő-töltelék.

Az absolut hosszúságokról szóló fent érintett kérdésnek megoldása valószínűleg az, hogy az ember a feladott tartósságot egyenlőnek találja egy olyan hozzágondolt másikkal, melynek közvetlen mérésekből ismeri az absolut hosszúságát. Hogy olyan ember, ki az adott tartósságot pl. két perczuyire becsüli, nincs tudatában annak, hogy ő ez ítéletét egy más, két perczesnek ismert tartósság odaképzése segítségével mondta ki: ez a körülmény nem bizonyíthatja azt, hogy ítélete nem mégis ilyen segéd-gondolat mellett történt, Mert hát a gondolkozásunk lefolyására szükséges számtalan apró kis képzetnek a tudatára úgy sem szoktunk ébredni. Az utas, kinek valamely érdekes tájon tele van a lelke avval, hogy még hova fog elmenni, — és a gondolkozó ember valóban érdekes tájékon érzi magát, — könnyen elfelejti, hogy mi úton, micsoda segédeszközökkel jutott idáig. Azt pedig ab invisis kimondhatjuk, hogy a két percznyi hosszúságról az embernek csak úgy lehet fogalma, ha valamikor életé-

ben látott két percnyi hosszúságot, vagyis olyan jelenségeket, melyeket méréssel éppen két perceseknek talált. Az ember az időt csakis eseményen tanulja meg, és időt *nyújtani*, bemutatni senkinek másképp nem lehet, mint esemény alakjában, mely az illető időt magán viseli, vagy mint szokták mondani, kitölti. Épp ezért fel kell tenni, hogy aki valamely tartósságnak absolut hosszát megmondja, ezt nem magával az üres órával, percczel és másodpercczel hasonlította össze, hanem ama folyamattal, melyen az órát, percet és másodpercet megtanulta. Megtanulta pedig valami szabatosan körvonalozható concret eseményen, pl. valami edényből kifolyó vízen. Később azután mindig több és több eseményt, többi között saját mozdulatait, gondolatait sat. hasonlítja össze és egyenlősíti amaz első, ennyi és ennyi percesnek talált folyamattal, és innét van az, hogy valamely feladott tartósság megbecslésénél nem szorult rá annak az egy folyamatnak odaképzelésére, melyen a percnyi hosszúságot megtanulta, hanem elég egy pár mozdulatot, valami rhythmust s t. eff. képzelnie a helyébe, hogy el tudjon igazodni.

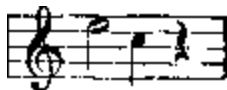
Aki mélyebben gondolkozik, annak lelkében önkényt felvetődik egy mindezeknél nyomósabb kérdés, t. i., hogy micsoda képzet vezeti az embert akkor, mikor két egymásután megadott intervallumot akár egyenlő, akár különböző hosszúságúnak ítéli? Nem az itt a kérdés, micsoda külső körülmények találkozása és lelki dispositio kell ahhoz, hogy az ember bizonyos intervallumot *helyesen* becsüljön fel és melyek ezek a legkönnyebben felismerhető intervallumok; hanem a kérdés az, micsoda lelki processust fejt ki az ember akkor, mikor ítélete még *készülőben* van? Ebből a szempontból tehát a téves azonosítások épp oly értékeseknek tűnnek fel, mint a helyesek; mert most nem a helyes megbecslések feltételeit kutatjuk, hanem azt, hogy voltaképen mit gondol az ember, mikor a két időköznek egymáshoz viszonyított hosszát mérlegeli lelkében. Mi magát a mérlegelést kérdezzük, azt, hogy micsoda képzet hozza dűlőre emberünknek megfontolását akár az egyik, akár a másik irányban. Nem az itt kérdés, hány lövés talált centrumot, hány nem,

micsoda világitás alatt állott a célpont és micsoda körülmények között sütötte el fegyverét a célba lövő, hanem az, hogy miképpen történik a célzás?

Azon nincs mit okoskodni, hogy mi módon ismer fel az ember két egyszerre kezdődő tartósságot egyenlő vagy különböző hosszúnak. Aki ezt az akkordot hallja:

közvetlenül észreveszi, hogy e hangok együttesen léptek be, és hogy az *E* hangnak folytatólagos észlelete közben a *C* megszűnt. Hasonlóképp, ha *E* is negyed kotta, észre fogja venni, hogy ez az együttesen belépett két hang együttesen szűnt meg. Megvan tehát minden adat arra, hogy kimondhassa, ha már van időképzete, hogy a két hang különböző hosszúságú volt az első és egyenlő a második esetben. — Egészen másképp áll azonban a dolog, ha a két intervallum egymásután, ha mindjárt közvetlenül egymásután következik, pl. így:

Ez a mi esetünk. A nehézség itt abban áll, hogy a tények olyasmit mutatnak, mintha az ember, mikor a második intervallumnak (ez esetben a *C* hangnak) be végződése után ezt az első intervallumnál (*E*) rövidebbnek nyilatkoztatja, visszaemlékeznek emez első intervallumnak *hosszúságára*. Sajnos, de a probléma nem olyan egyszerű, hogy ilyen felelettel megoldottnak lehetne tekinteni. Mert azt még csak el tudjuk képzelni, miképp emlékezhetik vissza az ember valami kvalitásra avagy az érzetnek bizonyos fokára, mi történik lelkében akkor, mikor két egymásután megadott szint vagy hangot ítélt egymás közt megegyezőnek vagy különbözőnek. A kvalitás nem egyéb mint bizonyos lelki állapot, és a visszaemlékezés nem más, mint ez állapotnak felidézett, homályosabb másolata.

Azt azonban sehogy sem tudjuk elképzelni, miképen képezhesse valamely intervallumnak hosszúsága, ez a határozottan nem-qualitativ jelenség, a vissza-émlékezés tárgyát. Másrészt meg feltétlenül bizonyosnak kell tekintenünk, hogy valami vissza-émlékezés van a dologban; mert hogyan lehessen valamely közvetlenül múlt jelenséget (a *C* hang hosszát) egy régebben múlttal (az *E* hang hosszúságával) összehasonlítani másképp, mint mindakettőre való vissza-émlékezés segítségével? A kérdést épp ezért így kell feltenni: mi az, amire az ember tulajdonképp visszaémlékszik akkor, mikor magáról azt vallja, hogy a letelt intervallumnak hosszúságára émlékszik?

Megvallom, hogy én e kérdésre, bármennyit tépeledtem rajta, megnyugtató választ nem találtam, s épp ezért csak ama módozatokat sorolhatom fel, melyek eredmény reményével kecsegtetnek, kifejtvén egyszersmind az okokat, melyek miatt e megoldás-kísérleteket elégteleneeknek kell tekinteni.

Legvalóbbszínű feltevésnek az látszik, hogy a kérdéses becsléseknél valami szándékos vagy önkénytelen mérés működik közre, azaz, hogy a helyes reproductio és egyenlősítés csak azért és azért válik lehetővé, mert és amennyiben a medium a feladott tartósságot mindjárt megindultával valami módon mérni kezdte és mérte végig. Ez esetben a feladott tartósságnak hosszára emlékezni annyi volna, mint visszaémlékezni e mérésnek számbeli eredményeire. A fent például választott *E — C* hang-egymásutánról tehát a medium csak az által ítélné helyesen, mert *C*-nek elteltével látja, hogy az *E* beléptekor választott mértékegység a *C*-re nem fér rá annyiszor, mint *E*-re. Mértékül valami hozzágondolt külső folyamat, legtermészetesebben a gondolatban való számlálás szerepelhetne, és az ellenvetést, hogy nincs tudomásunk ilyen hozzá-gondolásokról, könnyen elhallgattatnók mondván, hogy ez öntudatlanul történik. Az egész feltevést pedig támogatja az a körülmény, hogy bizonyos hosszabb intervallumokat tényleg csakis számlálás, vagy más valamilyen mérés segítségével tudunk felfogni. (A szakácsné tojás-főzéskor jó gyakorlati hasznát veszi miatyánk-tanulmányainak.) A baj azonban az, hogy oly

esetekben is becsülünk helyesen időt, melyekben a mérés még csak valószínű sem volt. Hallja meg valaki váratlanul a fenti $E-C$ hang-egymásutánt, anélkül, hogy figyelmét ezek hosszúsági viszonyaira felhítták volna. Vajjon nem fogja-e épp oly helyesen megmondhatni, ha kevés idő múlva kérdik tőle, hogy az első hang volt hosszabb, s nem-e épp oly hűségesen ezt az elsőt hosszabbra énekelni, ha arra kerül a sor, mint mikor tudta, hogy a hosszúságokat tőle majd számon kérik? Mármost vajjon valószínűnek tarthatjuk-e, hogy aki valamely más foglalkozása közben hallja meg az említett E hangot, mindjárt ennek beléptekor elkezdjen magában számlálni, avagy más módon mérni? Hiszen mérni, számlálni mindig bizonyos célból szoktunk, azért, hogy valaminek nagyságát megtudjuk, és fog-e mérni az, kinek nincsen semmi ilyes célja? Olyan kibúvó nincs, hogy a mérés ily esetben később is elkezdődhetett, akkor, mikor az E hang egészen vagy részben elmúlt, vagy éppen akkor, mikor már a kérdést is feltették. Mert hát ott a nyílt probléma: hogyan lehet megmérni egy tartósságot, mely már elmúlt? Talán úgy, hogy újra felidézzük? hogy utána énekeljük az $E-t$? Hisz' épp az a kérdés, hogyan lehet a maga eredeti hosszúságában utána énekelni, mert aki utána énekl, az már emlékszik a hosszára! Egyetlen eset, melyben valószínűvé válik, hogy a mérés nem kezdődött együtt magával a feladott intervallummal, halomra dönti az egész mérés-hypothesis, mert az emlékezetből való mérésre, mint látjuk, kár hivatkozni. — Még egyet. Köztudomású dolog, hogy méréskor az adott tartósságot mindenkor kisebb részekre osztjuk fel. Már pedig vannak olyan kis tartósságok, (1. a fenti kísérletekben szereplőket) melyekre nézve egyáltalán nem valószínű, hogy az ember még el is aprózza; pedig az ilyenekről is meg tudja mondani, melyikök volt hosszabb, melyikök rövidebb. Ha tehát vannak esetek, melyekben nem valószínű, hogy a medium mérés révén jutott volna ítéletéhez, akkor abból, hogy a mérés némely esetben tényleg megvan, nem meríthetünk többé jogcímet ezen különben tetszetős feltevést végső megoldásul ajánlani.

Egy másik hypothesis problémánk megfejtésére úgy

szólna, hogy az érzetnek bizonyos ideig való reánk-hatása valamilyes tisztán qualitativ *lelki állapotút* idéz elő az emberben, és hogy e lelki állapotok, minthogy paralelek a maguk okaival vagyis a ható érzetek tartósságával, annál inkább fognak egymástól különbözni, tehát a médiumtól is annál különbözöbbeknek ítéltetni, minél nagyobb volt a megfelelő érzetek hossza közti különbség. Ez a teljesen légből kapottnak látszó feltevés arra a tényre támaszkodnék, hogy ilyen tiszta qualitativ állapotoknak tartósságokból való keletkezését ki lehet mutatni egy esetben, akkor t. i., mikor az illető tartósságok nagyon hosszúak. Az unalomnak vagy türelmetlenségnek ismert érzete, melyet egy magában véve nem is kellemetlen, de túlságig elnyújtott orgonahang bennünk keleszt, nem egyéb, mint ilyen tiszta qualitativ lelki állapot. Az egész állításban tehát a hypothesis annyi, hogy valamint ebben az egy esetben, úgy minden rövidebb tartósságnak következtében is fejlődnek ki megfelelő lelki állapotok (feszültségek), melyek, ha csekélységüknél fogva nem jutnak is mint ilyenek tisztán tudatunkra, de elégségesek arra, hogy időbecslő Ítéleteinkben bennünket vezessenek. Sőt e feltevésnek van a pusztá analógián kívül egyéb támasztéka is. Halljon valaki az orgonán egy hosszan kinyújtott C hangot. Minden következő pillanatban e hangnak újabb és újabb részei mennek át a hallgató múltjába. Mármost az által, hogy a hallgató minden pillanatban azonosságot vesz észre, már t. i. a hang jelen részeinek az ő emlékével (a hang múlt részeivel) való egyenlőségét; továbbá az által, hogy a hang az önkénytelenül lelkébe tóduló egyéb képzetekkel összekapcsolódik: mindez által egy sajtóságos lelki állapotnak, valami szellemi *jóllakás*-félének kell előállania, mely mindenestre annál nagyobb, minél több ilyen önkénytelen képzetrel fonódott össze, azaz minél *hosszabb* a ható benyomás. Ezen feltevés alapján azt a kérdést, micsoda képzet dictai a médiumnak valamely hallott hang-hosszaság lemásolása közben „megállj”-t, úgy kell megfejtetni, hogy a medium visszaemlékszik a jóllakásnak (vagy ha úgy tetszik, unalomnak, türelmetlenségnek) ama fokára, melyet benne az eredeti hangnak hallgatása előidézett, s ehhez képest most addig nyújtja a

hangot, míg csak a jóllakásnak ama fokát másodszor is el nem éri. Hasonlóképp az $E-C$ hangegymásutánál $C-t$ azért ítélné rövidebbnek, mert észreveszi, hogy kisebb fokú jóllakást idézett elő benne, mint az E .

A bíráló ezen hypothesisre mindenek előtt meg fogja jegyezni; hogy *ha* a tartósság elő tud idézni valamilyen „jóllakás”-t, ez minden esetre eltart egy ideig, mint minden lelki állapot, és csak fokozatosan szűnik meg. Közvetlenül a feladott tartósságnak elmúltá után még bizonyára meglesz a maga eredeti mivoltában és nem pusztá emlék alakjában. Minthogy tehát ez a jóllakottság azért, ha *azonnal* hozzálátnánk a másoláshoz, csak fokozódnék bennünk és vezérlő mintaként csak akkor szerepelhetne, ha emlékké vallott, azaz ha a feladat elhangzása óta hosszabb-rövidebb idő telt el: tehát az következne, hogy a medium mindig oly esetben fogja jobban megoldani feladatát, ha bizonyos időköz választja el ennek elhangzásától, és akkor rosszabbul, — még pedig mindenkor rövidebb hanggal másolva a hosszabbat — mikor közvetlenül fogott hozzá a megoldáshoz. Ez oly eredmény, mely a tapasztalásnak homlokegyenest ellentmond. Ide járul még, hogy e hypothesisal egyáltalán nem lehetne megmagyarázni azokat az eseteket, mikor a medium valami *üres* intervallumot reproducál helyesen. Avagy tán itt is bizonyos fokig jóllakott — a semmivel?

Egy harmadik feltevés az *utó-érzelekbe*, amaz érzet és emlék között álló tünetekbe kapaszkodnék. Kimondanók, hogy ez utóhatások az emberben annyi ideig tartanak, ameddig maga az eredeti érzet. Ez esetben az utó-érzetek lehetnének ama minták, melyekhez az ember reproductioninál alkalmazkodik. Addig nyújtja a hangot, ameddig az eredetinek utóérzete ő benne zsong» A közvetlenül megkezdett másolások meg azért sikerülnének jobban, mert ez esetben az utó-érzet a maga egész terjedelmében vezeti a médiumot; míg ellenben, ha később fog hozzá, csak bizonyos maradék-rész vagy éppen semmi sem vezeti kezét.

Felelet: Az eddigi kutatások eredményei még azt sem mutatják, hogy az utó-érzet hossza *arányos* volna magának az objectiv benyomásnak hosszával, — nem

hogy ezzel egyenlőnek bizonyítanak. Kár tehát „kimondani” olyasmit, amit kimutatni nem lehet. Azután meg, ha ezek az utó-érzetek olyan hűséges árnyékai az eredeti hatásoknak, miért reproducálunk annyiszor rosszul? És végtére miféle utóérzet lehet az, melyet a teljesen üres intervallum hagy maga után, holott hát ezt is helyesen tudták lemásolni a fent említett kísérletek médiumai? De tán elég is lenne a szárny-próbálgatásokból. Előadtam a feladatot, melyet meg kellene oldani és elő a főbjeit ama megoldás-kísérleteknek, melyeket magam is egy ideig célravezetőnek tartottam, addig, míg az ellenük imént felhozott okok nyomós voltáról meg nem győződtem. A tétel tehát nyílt kérdésnek marad, és pedig akár subjectiv, akár objectiv jelenségnek tartsa valaki az időt és tartósságot. Nekem meg mentségemül a sikertelen találgatásért az szolgáljon, hogy ez esetben a kérdést is elég nehéz volt felvetni, vagyis észrevenni, hogy itt az idő érzéknél egy mély probléma tátong, melyen a psychologusok amúgy könnyű lábbal szoktak átsurranni.

*

*

*

Ez a fejezet nem volna teljes, ha egy oly jelenségről is meg nem emlékeznénk, mely tisztán az idő-érzéken alapszik, — és ez a *rhythmus*.

Rhythmusnak nevezzük az intervallumok olyan egymásutánját, amely kizárólag az alkotó elemek nagysági viszonyai folytán gerjeszt tetszést az emberben. Hogy a rhythmus természetét és ezzel együtt e definitiojának helyességét beláthassuk, szem előtt kell tartanunk, hogy bármilyen színezetű, sőt egyenesen visszatetsző hangoknak bizonyos egymásutánjával, pl. pusztá kopogással is lehet tetszést előidézni. Épp ezért a rhythmustszorosán meg kell különböztetni a melódiától, mint a tetszésnek egy egészen más forrásától. Minthogy továbbá tény, hogy sem csupa egyenlő, sem csupa különböző hosszúságú intervallumokból képzett egymásutánok nem tetszenek, (hacsak melódia nem járul hozzájuk): tehát következik, hogy a rhythmushoz oly intervallumok kellene, melyek között akadnak egymástól

megértésének feltételeit rejti magában. Joggal mondhatni, hogy múlt benyomásokra való hivatkozás, más szóval, emlékező tehetségünk felhasználása nélkül, semmiféle jelent megérteni, fogalmak alá sorolni nem volnánk képesek. Másrészt a *jövő*, hamindjárt csak a legközelebbi is, szintén tárgya és folytonos czélpontja gondolkozásunknak. A jelenben a jövőnek dolgozunk. A múlt és jövő eseményeket, bár rajtuk objective idői elem nincs egy csepp sem, ma már másként, mint megszerzett időképzetünk szemüvegén keresztül nézni nem bírjuk. A múlt-esemény csakis mint múlt „időben,” „akkor és akkor” megvolt esemény, és a jövő szintén csak mint jövő „időben” bekövetkezendő él a tudatunkban. Sőt ezt az idő-hálónkat kiterjesztjük a reális, megérezett benyomásra is, *jelen-nek* nevezvén el. — Időképzet csak olyan ítéleteinkhez *nem* fűződik, melyek valami állandó igazságot fejeznek ki. Példa erre bármelyik mennyiségtani tétel. Egyébiránt ezeknél is csak az forog fenn, hogy ki szokták hagyni a hozzájuk értendő „mindig” szót. Nem *mondjuk* ugyan, de éppenséggel nem tagadhatjuk, hogy \log_{alb} „mindig” = $\log a - \log b$. Az időképzetnek gondolkozásunkba való beleszövődése még abban mutatkozik, hogy a csillagászatilag megmért idő letelt hosszának, illetőleg a mostani időpont u. n. „mértani helyének” tudata, legalább hozzávetőleges tudata kíséri a felnőtt embernek minden gondolatát és ügyködését. Az ember mindenkor tudni szokta, hogy körülbelül hány az óra, vagy legalább is milyen napszaka van, és ez a tudat csakis órákhoz kötött életrendünknek teljes felfordulása esetén hagy el bennünket.

IX. Az idő metaphysikája.

Itt az ideje, hogy már egyszer ne csak a puszta képzetet, hanem a leírt módon megszerzett képzetnek jelentőségét, az idő objectiv oldalát is vizsgáljuk, más szóval, hogy megfeleljünk e kérdésre: *mi az idő?*

Az idő semmi. Ez az a felelet, melyet nem rövidség- és paradox-hajhászatból, hanem objectiv okokból tartok legjobbnak az imént felvetett kérdésre, azért, mert kifejezésre juttatja azt a lejobb bővebben megokolt meggyőződésemet, hogy az „idő” szó abban az értelemben, melyben a fenti kérdés veszi, semmiféle létezőt sem fejez ki. A köztudalom embere, kinek szájából a felvetett kérdés jön, ezt a bizonyos „*az idő*”-t, e „mindeneket magába foglaló, egyenletesen folyó” *valamit* már előre is a létezők valamelyik kategóriájába tartozónak tekinti, és voltaképp csak az iránt kérdezősködik, hogy melyikbe sorozza be; vajjon valami légnemű test-e, avagy tán az árnyékhoz hasonló? sat. Ennek az álláspontnak szól a mi feleletünk, mert aki szellemeket lát, azt gyökeresebb módon nem lehet a józan észnek kerékvágásába visszazökkenteni, mint ha kereken odavetjük neki: „*ott, ahol te szellemet képzelsz, nincs semmi!*” Az idő-hit nem egyéb, mint ilyen fajta szellem-látás, és ezzel akar szembeállani a mi feleletünk.

A kérdés azonban evvel még nincs elintézve. Magának a betegnek elég megnyugtató lehet, ha az orvos annyit mond: ez a te szellemed semmi; de az „*eset*” iránt érdeklődő tudományos közönség tudni kívánja először is, hogy miképp fejlődött ki a betegnek ez a hallucinatioja, és másodsor, micsoda objectiv valóság volt ott, volt az az ok, mely a beteget ama chimae-rának megalkotására ingerelte. Az első kérdésre, vagyis

arra, hogy mikép jut az emberiség egy „létező” időnek képzetéhez, már megfeleltünk. Következik a második, t. i., hogy ezen idő-chimaerából mégis mekkora és melyik részt szabad a valóságban létezőnek elfogadnunk?

Nézetem szerint egyetlen egy pozitív, reell tulajdonsága van a külső világnak, mely az idő-fogalom megalakítására vezetett, és ez az, hogy tulajdonságoknak meglévő összeköttetései (kapcsolatok) felbomlanak, azaz, mint kapcsolatok megsemmisülnek. (V. ö. 15. lap). Aki szemmel tartja, hogy csak kapcsolatok, nem pedig az alkotó elemek semmisülnek meg, az nem fogja szükségesnek tartani, hogy e tényálladékhöz hozzávegyük mint második idő-nemző világ-tényt: „új kapcsolatok keletkeznek.” Mert hát az elszabadult egyes elemeknek *valahova* kellett kerülniök, és ez az odakerülés máris új kapcsolat. A jövő nem valami *más*, hanem *ugyanazon* actus által lesz jelenné, mely által a jelen múlttá vallott. Amikor valami jelen múlttá lesz, az által és eo ipso lesz bizonyos jövő jelenné. Hasonlókép kár volna az idő-nemző világ-sajátságok közé felvenni azt a másik tény, mely a tartósság képzetének szolgál alapjául, t. i., hogy a világ jelenségei nem mind egyszerre lépnek be és egyszerre múlnak el. Kár volna *ezt* felvenni azért, mert ez nem is pozitív sajátság, hanem mindössze annyi az egész, hogy a világ folyása egészben és nagyban bizonyos soit-disant symmetriának és rhythmusnak szabályaihoz nem alkalmazkodik, más szóval, az aesthetikai tetszésnek amúgy is csak a szemlélő ember lelki concepciójából folyó feltételeit és szabályait *nem* követi. Pusztá negatiók valamely adatnak pozitív sajátságai közé nem tartozhatnak, és valamint ott, hol a vasnak tulajdonságait kérdik, nem állhatok elő avval, hogy *nem* édes: úgy a világnak \wedge -rhythmikus és «é7«-symmetrikus voltát sem adhatom ki pozitív világ-sajátságnak. Ilyennek s ezzel együtt különösnek, ez. az insymmetrikus-ság csak annak a szemében tűnik fel, aki ama teljesen megokolatlan feltevésből indul ki, hogy a világnak *tulajdonképp kellene* követnie a rhythmus, szóval az emberi tetszés feltételeit. A világnak ez a korlátokhoz nem-alkalmazkódása megvan abban is, hogy a jelenlehető kapcsolatok nincsenek az egy számhoz, sőt nincsenek

semmiféle számhoz sem kötve. Ez az a körülmény, mely az egyidejűség képzetének szolgál alapjául. (V. ö. 89. lap.) Én ezt az idő-nemző világtények közé szint' azon okból nem tartom felveendőnek, mert e körülmény merőben olyan embernek szemében tűnik fel *sajátságának*, aki abból a kicsinyes nézetből indul ki, hogy „szebb” volna, ha mindenkor csak egy jelenség volna jelen és így az egységes „jelen”-kategóriának a külső világban is mindenkor *egy* valami felelne meg. A természet pedanteriákhöz nem alkalmazkodik és nem lehet objectiv, kutatásra érdemes világsajátságának tekinteni azt, ami merőben csak kicsinyes, szűkkeblűen választott hasonlatok következtében tűnik fel annak. Épp ezért én azt hiszem, hogy ha a *kapcsolatok megsemmisüléséhez*, mint szerintem *egyetlen* nevére érdemes külső idő-nemző világtényhez hozzáveszünk azt a másikat, hogy *e kapcsolatokat egy emlékező elme szemléli*: akkor kimerítettük mindazokat az objectiv ingredienciákat, melyek az idő-fogalom megfogalmazására szükségesek.

(Aki e fejtegetést ellenmondónak találja avval, amit az *egyidejűség* és a *jövő* címe alatt fennebb mondottunk, az gondolja meg, hogy mikor valamely idő-kategóriának objectiv világbeli correlatumát kerestük, nem kellett a bonczolásnak és abstract gondolkozásnak oly végső határáig elmennünk, mint itt, hol a szigorúan önmagára vonatkoztatott világnak objectiv tulajdonairól kell számot adnunk. Ezért fogadtunk és fogadhattunk el amott sok oly körülményt az illető idő-kategóriák „objectiv alap”-jának, melyekben az emitt használt magasabb abstractio már bizonyos subjectiv szempontoknak belevegyülését látván, amaz „alap”-okat az objectiv világtények sorából ki-rekeszteni volt kénytelen.)

A tényálladék tehát röviden annyi, hogy egy teljességgel nem pedáns módon folyó, de tényleg *folyó* azaz meg-megsemmisülő világgal áll szemközt az emlékező emberi elme. Ez az elme dolgozza fel idővé ama kívül láttott szabálytalan folyást, melynek éppen e szabálytalansága válik igen fontos idő-kategóriáknak (a tartósság- és egyidejűségnek) szülő-anyjává. Minthogy pedig a productum mégis lényeges pontokban tér el az adattól,

amennyiben az „egyenletesen folyó, mindenre kiterjedő, végtelen” *idő* mégis egészen más valami, mint az a sóvány tényálladék, hogy kapcsolatok megsemmisülnek: tehát jogosultnak tartjuk azt az állítást, hogy „az idő” subjectiv alkotás, mert valóban túlnyomólag az. *Merő* agyrém volna, ha semmiféle objectiv tényálladék sem szolgálna alapjául, és *közönséges tapasztalati fogalom*, ha olyannak, amilyenek képzeljük, a külső világban fel lehetne mutatni.

Ama kiábránduláson, melyen gyermek-korunkban keresztülmentünk, megtudván, hogy a bájos színházi tájképnek nem egy szint' ilyen, hanem egy fából és vászonból készült szegényes valóság rejlik mögötte, — e kiábránduláson, mondom, keresztül kell esnünk itt is az időképzetnél és belenyugodnunk abba, hogy az idő *maga* nem az a mindeneket felölelő, egyenletesen folyó folyam, loelynek látszik; szóval, hogy olyan valóság, melyet ez időkép direct correlatumának lehetne kiadni, egyáltalán nincs sehol; mert mindaz, amit e czifra fogalom ellenképéül be lehet mutatni, nem egyéb, mint egy pár vászonként szétfosló szerény *kapcsolat*. Az időképzet nem másolat, még annyira sem, amennyire a többi tapasztalati fogalmakat lehet annak nevezni.

Miféle létező is volna ez az idő? Talán a XIX. század emberét nem is annyira az iránt kell felvilágosítanunk, hogy az idő nem valami fluidum, mint inkább elejét vennünk annak, hogy megostromolt idő-hitét homályos értelmű és a létezés mellék-gondolatának palástolgatására alkalmas szavakkal körülsáncolja. így tesz nevezetesen az, aki az időt /orminak kereszteli. Ez olyan közvetítő kifejezés, melylyel az, ki használja, egyrészt engedményt akar tenni a támadó subjectivismusnak, megelégedvén a maga ideje számára bizonyos csekélyebb fokú realitással; másrészt meg eleget tesz vele saját idő-hitének, mert bizonyos töredék-reality így mégis csak marad. „Ha már az idő nem lehet olyan valóságos, mint valami folyadék, miért ne lehetne legalább annyira reális, mint a mennyire a *formát* tekintjük annak?” Nem Kant-féle értelmében veszem itt a „forma” szót és e helyütt nem is a Kant-féle felfogás ellen akarok küzdeni, hanem

egy meglehetősen általános philosophikus köztudalom ellen, mely éppen csak a szót vette át Kant-tói. Hogy mennyiben reális az, amit formának neveznek, azon itt ne töprenkedjünk, hanem mondjuk ki, hogy nem jó ehhez a „formás” definitiohoz ragaszkodni, azért, mert nem mond semmit. Ugyanis mi az a forma? Azt hiszem semmi egyéb, mint az elrendezésnek módja. Aki tehát azt mondja „az idő az események beállításának formája” voltaképp csak annyit mond: „az idő az a *valami*, amiként az események el vannak rendezve.” Ennyit, vagyis hogy az idő egy *ismeretlen* valami, minden objectivista segítség nélkül is tud tán a laikus elme.

Az objectivistától joggal megkívánhatjuk, hogy sorozza be ezt az ő „létező” idejét a létezőknek valamelyik kategóriájába. Ezen a dolgan ő semmivel többet, mint a „forma” szóval, nem lendít azzal, ha az időnek valami rokon jelenségeivel próbál szerencsét. Az idő először is nem *mozgás*, mert a mozgásnak lehet többféle sebessége, az időé pedig csak egy. Nem *szím*, mert ez csak a tárgyak kvantitatív különbségeire támaszkodik és mozgás nélkül is megállhat, míg ellenben az idő szembetűnően a mozgással függ össze. Nem próbáljuk végig az összes lehetőségeket; az eredmény úgyis mindenütt az lesz, hogy az objectivista a mi követelményünknek nem tud megfelelni. Ő neki „idő = idő”, vagyis valami teljesen „sui generis” dolog. És e végső menedékéből ellenfelünket már nem is tudjuk kiüldözni, mert *bebizonyítani*, ad oculos kimutatni nem lehet, hogy a világhoz az anyagon és erőn kívül valami e kettő *között*, — vagy ha tesszik *fölött* — álló harmadik, t. i. egy idő-folyó is nem tartozik. A józan philosophia azonban mindig őrizkedni fog olyan feltevésektől, melyek extravagantiákra vezetnek, és az objectivista álláspontot éppen az discreditálja, hogy mysticismusba visz.

Egy nagy bizonyítékát annak, hogy az idő sem nem vonal, sem nem mozgás, szóval egyike sem ama „finomabb fajta” reáliáknak, melyekkel valami elkésett objectivista azonosíthatná: a nyelvtudomány, többi között a fennebb bemutatott nyelvanyag szolgáltatja. A nyelv eredetileg csak érzéki, világosan szemlélhető jelenségek szá-

mára szokott szókat fejleszteni; azt pedig, ami fogalom-szerű, nem érzéki tünet, metaphorával fejezi ki, azaz csak *hozzáér téti* valamely érzéki dolgot jelentő szóhoz. Minthogy pedig a nyelvtudománynak — legalább a legtöbb esetben — sikerült kimutatnia, hogy az időiség mindenféle nemének kifejezésére szolgáló szók vagy képzőelemek (1. az idői ítéleteket) eredetileg *concret* jelentésűek voltak, hogy eredeti jelentésükben semmi idői értelem nem foglaltatik, vagyis, hogy e szók merőben *metaphorice* jelentenek idői dolgot: tehát a legnagyobb valószínűséggel következik, hogy az, amit időnek vagy időben létezésnek nevezünk, szintén nem egyéb, mint valami, tisztán fogalomszerű dolog minden közvetlen *objectiv correlatum*, minden realitás nélkül való puszta *gondolat*, olyan mint sok más fogalom, melyet az emberi elme kialakított és melyet a nyelv szintén csak hozzáértetés útján, kép és hasonlat segítségével fejez ki. Igaz ugyan, hogy erre valaki azt mondhatja: „abból, hogy minden nem-érezki tárgyat metaphorával fejez ki a nyelv, nem következik, hogy minden, amit metaphorával jelöl meg, nem-érezki dolog volna; sőt tény, hogy sok *concret* tárgyat is csak hozzáértetés segítségével, azaz *indirect* úton fejeznek ki a nyelvek s épp ezért az idő is lehet *concret* realitás.” Ez ellenvetésnek jogosultságát nem lehet tagadni. Csak azt jegyezzük meg, hogy állításunk főbizonyítékául úgy sem a nyelvek magatartását, hanem fennebb elmondott egyéb okainkat tekintjük, s ezért abban, hogy a nyelvek úgy bánnak el az idői viszonyokkal, mint ahogy egyéb *abstract* viszonyokkal szoktak, csak újabb jelét láthatjuk *hypothesis*ünk helyességének, mely szerint az idő tisztán képzelt és nem reális valami.

Méltányos, hogy most már az *objectivistának* engedjük át a szót és meghallgassuk néhányát amaz *ellenvetéseknek*, melyeket az ő álláspontjából a mienk ellen tehetni.

1. Egyike ezeknek a következő:

„Aki az időt *subjectiv* képzetnek hirdeti, annak is el kell ismernie, hogy egy múlt-sornak keletkezésére okvetlenül szükséges, miszerint a külső világnak egyes

adatai elenyészszenek és mások lépjenek helyökbe. El kell tehát ismernie, hogy magában a külső valóságban van bizonyos egymásután, minthogy az ilyen eltűnést és helyébe-lépést nem híhatni másnak, mint éppen ennek. Ha pedig a külső világban egymásutánt fogad el, akkor nem állíthatja többé az időt subjectiv alkotásnak, mert hát az említett tény nem egyéb, mint a 'veleje az időnek'. (V. ö. 12. 1.) Sőt annyival kevésbé állíthatja, mivel mindenkinek el kell ismernie, hogy az adatoknak ama belépése és eltűnése, melyet az egymásután rejt magában, megvolna a világban az esetben is, ha egyetlen egy szemlélő elme sem léteznék."

A felelet erre az, hogy aki egymásutánt constatai, nem tisztán passiv elfogadója valamely, kívül megadott érzetnek, — már t. i., mintha az egymásután ilyen érzet volna, — hanem szellemét működteti, nevezetesen emlékező tehetségével *hozzáfoglalja* az eltűnt, többé nem reális adatot a jelen valósághoz, sőt nemcsak hozzáfoglalja, hanem a lelkében így keletkezett kép-sort a térbeli adatok elhelyezkedéséről vett metaphorával jellemzi. Aki kívül egymásutánt vesz észre, tulajdonkép azt mondja: „az adatok úgy viszonylanak egymáshoz, mintha egymás után (= egy a másnak az útján) érkeztek volna.” Egemásutánt észrevenni nem annyi, mint megérezni, mert ez nem valami készen meglévő qualitás, mely csak leolvasásra várakoznék. Az egymásután *viszony*, és viszonyok sohasem kész adatok, hanem csak a viszonyító elmének szemében veszik fel a kész tulajdonság színét, azért, mert az emberek átlag nem tudják, avagy nem veszik tekintetbe, hogy micsoda processus révén jutottak valamely praedicatumnak ismeretére, vajjon érzés, avagy gondolkozás útján-e. Annyit elfogadunk, hogy a külső világban *van* egy a kérdéses fogalom megalkotására indító *dispositioja* a tényeknek, de arra vetjük a hangsúlyt, hogy aki e dispositiot egymásutánnak nevezi, az már viszonyít, elméjét működteti, szóval nem csupán az adottat tükrözteti vissza. Azt elfogadjuk mi is, hogy a belépés és eltűnés ténye megvolna a világban akkor is, ha nem léteznék egyetlen szemlélő elme sem. Kapcsolatok megalakulásának és elbomlásának az okait a természet

erőiben kell keresni, s amit a lélek csak szemlél, de elő nem idéz, olyasminnek a lefolyására nézve e szemlélő léleknek ottléte avagy ott-nem-léte teljesen közömbös dolog. Csak az a baj, hogy aki azt a senkitől sem szemlélt beállást és eltűnést egymásutánnak nevezi, átviszi az ember nélkül képzelt világba a maga saját, azaz emberi elmével megalkotott időképzését. Ha nincs senki, aki az egyes, belépő és eltűnő adatokat egymással összefűzze, akkor azok maradnak egyes discret tényeknek, de *egymásután* ott nincsen. Van egy, e fogalom megalkotására alkalmas *helyzet* valami netalán megszülető szemlélő számára, de ilyennek híján, ismételjük, egymásután *eo ipso* megadottnak nem szabad állítani. A 497 billió aetherhullám nem vörös szín még, hanem csak akkor az, ha van egy sajátzerű alkotású szemhártya, melyre ama (egy másodpercre értendő) rezgések rávetődnek. Az a körülmény ne ingasson meg senkit, hogy az eltűnés és belépés tényét másnak, mint egymásutánnak nevezni nem lehet. Ki tehet róla, hogy e tényt több metaphorával, mint egygyel kifejezni nem tudjuk?! Az egymásután, igaz, semmi más mint egymásután; de miért? Azért, mert a belépés és eltűnés ténye, ha emberi elmére projiciálódik, ezt csak az egy „egymásután” metaphorára ingerli. Az a körülmény, hogy még más valami fogalmat és elnevezést a kérdéses tényre ráruházni nem lehet, soha sem bizonyíthatja, hogy az az egy, melylyel appercipiáljuk, ne volna pusztá fogalom, tehát elme-működésnek és nem egyszerű érzet-leolvasásnak az eredménye. Aki valamely emberi ismeretet eleméz, és helyesen akarja megvonni a határvonalat az abban mindenkor meglévő pszichikai és objectiv elemek között, annak tisztán önmagára kell viszonyítania az objectiv tényálladékokat, és ennek leírásába nem szabad emberi fogalom-alkotásokat belekevernie. Ez az, amiben az ellenfél vétett. A külső világ nem szolgál egy *sorával* a belépő és eltűnő adatoknak, hanem, ha szorosán az objectiv tényálladéokra szorítkozunk, kénytelenek leszünk elismerni, hogy kívül csupán egyes, discret adatok vannak: egy belépő *A*, egy eltűnő *A*, egy belépő *B*, egy eltűnő *B* sat. A külső világ csak a létezésnek és nem-létezésnek, továbbá az így- és úgy-létezésnek (a

különféle quai it ásnak) az *oka*, ez függ tőle, de több aztán semmi. Más szóval: a külső világ szolgáltatja lelkünknek az érzeteket, oka ezek. qualitativ különbségeinek, foszt meg bennünket tőfők, és pótolja a hiányt hasonlókkal vagy másneműekkel. De az A-nak a B-hez, objective véve, nincsen semmi köze, s csak a mi elménk fűzi össze egymással azért, mert B-nek jelenlétekor A-ra még emlékszik. így keletkezik az *egymásután*, az elmének e magaszötte köteléke, melynek szerzőségét utóbb feledékenységből a külső világnak hajlandó átengedni.

2. Egy másik ellenvetés közvetlenül az utóbbi állításunkhoz fűződik. „Igen is van objectiv kapocs az egymás után megjelenő A és CB jelenségek között, — mondhatja az ellenfél — és ez a kapocs nem egyéb, mint a *causalis* kötelék, melynél fogva B jelenség nemcsak A után, hanem A-ból következik, általa lép be. Ha pedig tény, hogy a *causalis* folyamat az idői egymásutánra *támaszkodik*, amennyiben az ok mindenkor előbb van meg, mint az okozat: akkor az idő nem lehet csupa subjectiv fogaion), mert objectiv processusnak, mint amilyen a causalitás, csak objectiv tényezők szolgálhatnak feltételül.”

Válaszunknak első sorban ama világszerte elterjedt tévedésre kell ráutalni, melynél fogva olyan tényálladéokra is, — sőt *rendesen* az olyanra — mondják, hogy elégséges oka valamely eredménynek, melyet az eredmény beálltától hosszabb-rövidebb idő választ el. Széltében azt képzelik, hogy eredményeknek elégséges okát az ezek előtti időben, a múltban kell keresni, illetőleg, hogy az elégséges ok ellehet anélkül, hogy eredményét ugyanabban a pillanatban maga után vonná. Szerintök az eredmény csak' hosszabb-rövidebb idő múlva következik be. Ez végzetes tévedés, mely többi között sok philosophusnak is megrontotta helyes irányban indult okoskodását. Gondoljuk meg jól: valami mindenesetre kitöltötte az állítólagos ok bekövetkezése és az eredmény feltűnése közti időt. Ez a *valami* nyilván csak esemény lehet, mely, minthogy a végében az eredmény lép fel, bizonyára *causalis* összefüggésben is volt ezzel. E közbe-eső esemény tehát lényeges kiegészítő része az állítólagos oknak, melylyel *együtt* adja csak ki az eredmény-

nek valódi, teljes okát. Ha egy téglát leválik az eresztől és az alatta járó embert agyonüti, akkor a nem-philosophus ember a téglát leválását tekinti az ember halála elégséges okának. Már pedig tény, hogy e két jelenség közt idő folyt le, melyet egy igen fontos esemény töltött ki, t. i. a téglának esése, vagyis az, ami azt a téglát a halálos nyomásra megkívántató eleven erőhöz juttatta. Sőt tovább mehetünk: a téglának az áldozat fejére való ráhullása és a halál között szintén — bármi csekély — idő telt el, melyet kitöltenek ama physiologikus elváltozások, melyeket a beállt nyomás esetleg csonttörés idéz elő. S a halál nem is fog bekövetkezni mindaddig, míg csak ez elváltozások oly fokot nem értek el, mely mellett az életnek folytatása valóban lehetetlenség. E szerint még akkor is tévednénk, ha az eredmény beálltától *egy pillanattal* elválasztott egész előző eseménysort tekintenők az eredmény, (jelen esetben a halál) elégséges okának; mert ama pillanatnak kis eseményei nélkül az okozati sor nem volna teljes, s így az eredmény elő nem állhatna. Végső megállapodásunk mindezek után az, hogy az eredményt elégséges okától semmiféle iclő sem választja el, hogy tehát e kettő szorosan ugyanabban a pillanatban van együtt, és hogy az a nézet, mely az eredménynek az okból való beálltához időt, ilyen különös ingredienttiát tart szükségesnek, végkép rősz és tartahatatlan. A dolog első tekintetre hihetetlennek látszik; de gondoljunk a matematikára, ahol állításunkat igen szépen megvalósítottaak látjuk, A *Carnot-egyenlethen* a 2. be. *cos A* tag ugyanabban a pillanatban semmisül meg (= eredmény), melyben az *A* szöveget 90° -ig növesztettem (= ok). Ok és okozat a természetben sem lehet más viszonyban egymással, mint amilyenben van a mennyiségben.

(Ez az egész nézet nem új dolog a philosophiában. Herbart és mások már régen kigondolták; de nem ártott emlékeztetőül itt hangsúlyoznunk.)

3. „Mindazáltal, — folytatja tovább ellenfelünk, — ha az okozatnak az okból való kibontakozására nem kell is idő, de kell igenis a *változásra*. Avagy nem igaz-e, hogy bizonyos idő lefolyása nélkül sem mozgás, sem a virágoknak gyümölcsösé érlelődése, sem bármi körből vett

más változás le nem folyhat? És nem a pusztá tény-állást tükröztetem-e le minden metaphysikázás nélkül, azt állítván, hogy a végső fejlemény nem áll be sehol sem, ha nem hagyunk kellő időt az átalakulás folyamatának? Mi más következik ebből, mint az, hogy az időnek valami létező dolognak kell lennie, mert különben nem függhetne tőle egy olyan tagadhatatlanul objectív ténynek beállása, mint a milyen a változás!”

Engedtessek meg, a választ szintén kérdés alakjában megadnunk. Azt kérjük, micsoda időre van szüksége a mozgó testnek, hogy *A-tól B-ig* jusson, és a virágnak, hogy gyümölcsöse váljék? üres időre-e, avagy betöltöttre? Beállana-e az eredmény az illető időnek végével, ha az alatt semmiféle újabb helyzetbe nem jutna a dolog, melytől az eredményt várjuk; vagyis ha minden tekintetben ugyanoly állapotban maradna, milyenben az illető időnek kezdetén volt? A felelet nem lehet kétes, és csak úgy szólhat, hogy igenis betöltött, bizonyos eseményekkel tartalmas időre van szükség. Erre meg a mi feleletünk is készen áll, t. i. hogy voltaképen nem időre, hanem csak ennek „tartalmára,” azaz közvetítő eseményekre van szükség ott, ahol változásnak kell lefolynia. Arra az újabb ellenvetésre, hogy *tartalmazónak* is kell ott lennie, ahol tartalom van, már megféleltünk fennebb, kimutatván, hogy az időt csak mi emberek tekintjük tartalmazónak. Ami nem létezik, az nem tartalmazhat semmit. Mondhatni, hogy az ellenfél részéről a metonymiaknak az a neme forog fenn, mikor a tartalmazót említjük és a tartalmat értjük. Eseményekre van szükség, egymás után következő eseményekre, hogy a várt eredmény beállhasson, *A-ból* nem lehet egyszerre *B*, hanem a természet törvényeinél fogva először *B*-nek, azután *C*-nek kell bekövetkeznie. Ezt tudjuk és mivel az ilyen egymásutános eseményeket legegyszerűbben az „idő” szó segítségével foglalhatjuk össze és szoktuk összefoglalni akkor, ha csekélységük miatt mint események bennünk figyelmet nem keltenek: azért mondjuk itt, (azaz mondja az ellenfél) hogy „idő” szükséges. E szólásmódot azután félreértik, azaz betű szerinti értelemben veszik és hibás metaphysikai rendszereket építenek reá, melyekben egy te-

hetetlen semmiség, t. i. az idő, jut meg nem érdemlett méltóságra, arra, hogy „támogatja,” „lehetővé teszi” a változásokat.

4. Erősebb a következő ellenvetés: „A térbeli mozgások különféle sebességűek, és a sebességek közti különbséget nem lehet máskép, mint időre vonatkozólag kifejezni. Mi azt a tényt, hogy valamely golyó most gyorsabban tette meg útját, mint ezelőtt, szabatos formában máskép nem tudjuk kifejezni, mint így: 'most rövidebb idő alatt tette meg.' A physika a sebességre más kifejezést nem ismer, mind e közkeletű egyenletet: $c = s/t$. Mint-hogy tehát az idő a különféle sebességeknek lényeges alkotó része, ezek maguk pedig szemlátomást reális tények: tehát nem valószínű, hogy az idő maga pusztá fogalmi alkotás volna. Hogyan lehetne mérő fogalom, ami mintegy az oka annak, hogy különböző sebességek vannak a világon?”

Gzáfolatul az szolgáljon, hogy az idő a sebességeknek csupán *definitiójára*, azaz szabatos emberi fogalom alakjában való kifejezésére szükséges, nem pedig maguknak a sebességeknek lehetőségére, előidézésére. Az idő nem a sebességeknek, hanem csupán a sebességek-ről való pontos emberi fogalomnak egy szükséges, integráns része. Nem az idő oka annak, hogy különböző sebességek vannak a világon, hanem a testre ható különféle erők. Nekünk az a körülmény, hogy a különféle sebességeket kizárólag időre vonatkoztatva lehet definiálni, csak azt bizonyítja, hogy az idő-képzet egész gondolkodásunknak egyik szükséges kiegészítő része, melynek alkalmazása nélkül bizonyos apperceptiók egyáltalán nem történhetnének meg; nem pedig azt, hogy az idő reális természetű. Miért is íránk alá olyan okoskodást, hogy, ha valamely képzetnek alkalmazása nélkül bizonyos definitiókat megfogalmazni nem lehet: ez a képzet nem lehet elménk szülöttje, hanem okvetlenül valami reális létezőnek képe?!

Az ellenfél azonban itt nem állapodik meg, hanem így folytatja: „Mikor valamely golyó ugyanazt az A utat először T , másodszor az ennél kisebb t idő alatt futja be, mindannyiszor egyenletes mozgással: nem

lehet állítani, hogy az első esetben objective és realiter ne történt volna más valami, mint történt a másodikban. Amikor az A helyzetet T idő múlva váltotta fel (B helyzet, ez az $A-B$ egymásután lassabb volt, mint mikor B helyzet t idő múlva követte $A-t$. El kell ismerni nem csak, hogy egymás után következő adatok vannak a világon, hanem, hogy az egymásután-következésnek végtelen sok — gyorsabb és lassabb — módja lehetséges. Mind e módok csakis idő dolgában különböznek egymástól, és a tény az, hogy a golyó az első esetben több, a másodikban kevesebb időt vett igénybe ugyanazon cselekvésnek elvégzésére. Az idő tehát itt úgy szerepel, mint valami medium, melyből az egyik esetben több, a másodikban kevesebb fogy el. Nem lehet, hogy az, amit maga a test egyszer nagyobb, egyszer kisebb mértékben használ fel s amit ily különböző mértékben felhasználna akkor is, ha egy ember sem volna a világon, (mert nyilván ez esetben is lehetnének különböző sebességű mozgások), — nem lehet, mondom, hogy ilyes valami, ez az idő, pusztá emberi fogalom volna és ne inkább reális létező.”

Erre az a válaszuk, hogy a gyorsaságok objectiv különbözőségét sem nem tagadtuk, sem nem kényszerülünk tagadni. Mi különben is nem tényálladékok tagadásából akarunk erőt meríteni themánknak helyes tárgyalására, hanem az objectiv adatoknak az elme adalékaitól való éles megkülönböztetéséből. Kijelentjük tehát határozottan és minden kétségnek elejébe vágva: ellenfelünknek igaza van abban, hogy a gyorsaságok közti különbségek reálisak és függetlenek minden emberi szemlélőtől. De, — s itt a fordulat, — nincs igaza abban, hogy e különbségeket másnak, mint különböző időfogyasztásnak érteni ne lehetne. Bátran ráutalhatunk arra a tényre, hogy mikor az A B egymásután T időt „vesz igénybe”: a szemlélő az A és B helyzetek, mint megannyi benyomások között A számú más világos apperceptiora képes; míg ellenben, ha a kérdéses egymásután csak t időt „fogyaszt el,” a szemlélő ugyanakkora figyelemmel és ugyanoly világosan csak n ($<N$) számú apperceptiot fog megtehetni. Minekünk a T időt

felemészto A (B egymásután egyszeruen egy hosszabb, egy több közbeiktatott tagot feltüntetö sor, mint amilyen az a másik A (B , mely csak / ideig tartott. Elismerjük szó szerint, hogy nemcsak A B , hanem Aa B , Aab B , $Aabc$ B , $Aabc$ B egymásutánok mind egyaránt lehetségesek. Más szóval, amikor B gyorsabban következett A -m, mi szerintünk, objective és metaphora nélkül szólva, nem az történt, hogy az egymásután „kevesebb időt emészített fel,” hanem csak az, hogy (B -t egy rövidebb, azaz kevesebb tagból álló benyomássor választotta el A -tól, mint amekkora elválasztotta akkor, mikor ez a (B „később” következett be. Ha pedig az időt ily módon a gyorsaság leírásából ki lehet küszöbölni, akkor elesik az ezen pontra épített következmény is, t. i., hogy az időnek valami reális ágensnek kellene lennie. Ne vesse t. ellenfelünk bizalmát abba a pontba, hogy nem lehet tudni, vajjon egyforma volt-e a figyelme annak, ki az egyik esetben n , a másikban JV számú közbeeső benyomást constatait; továbbá, hogy nem lehet megmérni, vajjon eme benyomások egyforma világosak voltak-e, és hogy épp ezért pusztá apperceptiókkal sebességet definiálni nem lehet. Mi igen könnyen kihagyhatjuk tételünknek minden sérelme nélkül ezt a pontot válaszból, és másrészt könnyen át is hidalhatjuk az ő és a mi felfogásunk közt tatóngó ürt a következő javaslattal: Mondjon a t. ellenfelünk ott, ahol „idő”-t mond, mindenütt „benyomássor”-t, azaz képzelje ezt az ő idejét valamiféle benyomásokkal, pl. 1-1 másodpercig tartó hangokkal kitöltöttek. Ekkor a helyett, hogy „hosszabb, vagy rövidebb idő múlva követte B az A -t, azt fogja mondhatni, „több, vagy kevesebb hang-benyomás választotta el e két helyzetet” (tekintet nélkül arra, vajjon hallotta-e e hangokat vagy nem) és ezzel ott lesz, ahol mi vagyunk.

5. Némileg más szempontból indul ki a következő ellenvetés: „Az időt annál kevésbé lehet bizonyos elme-functiók productumának kiadni, mivel a kérdéses functiók, valamint az elmének összes működései maguk is időben folynak le. Avagy nem bizonyos időbe kerül-e a nyert benyomások *felfogása*, nem egymásután történik-e a kép-

zeteknek egymásra *viszonyítása*, az a lelki működés, melyből a subjectivista az idő-képzetet, kiszármaztatni iparkodik? Tehát nemhogy elme-functiókból születnék meg az. amit időnek nevezünk, hanem éppen megfordítva, az idő ezektől függetlenül *megvan*, s e functiók szintúgy mint minden más külső esemény, csak ő benne folynak le. Hogy ez így áll, és hogy minden ilyféle idő-szerkesztés hiábavaló önámításnak marad, legtisztábban mutatja az a körülmény, hogy a subjectivista amaz „idő-nemző” szellemi processusok leírásába mindenütt idői értelmű kifejezéseket csempész be, mert *kénytelen* becsempészni. Olyan fordulatok mint: „A érzet hat és *utóbb* hatni megszűnik” (20. lap) „a szemlélőt A, B, C, D érzetek *egymásután* érik” (122. lap) sat. sat. világosan mutatják, hogy a subjectivista olyasmiből szerkeszti ki az időt, mi-ben az már eredetileg benne van s amibe maga is belé gondolta. „

Felelet. A lelki működések eredetileg és objective nem „időben vannak,” hanem csupán „beállanak és megsemmisülnek,” épp úgy, mint egyéb külső események. E beállást és megsemmisülést az az ember, ki idő-képzetét már megalkotta, idői sajátágnak hívja és miatta rámondja az említett lelki működésekre, hogy „időben vannak”; de ez nem azt jelenti, hogy *eredetileg* és *a priori*, hanem csak, hogy *a posteriori* vannak időben, minekutána t. i. az ember megalakult időképzetét rajok alkalmazta. Mi az ellenünk felhozott körülményből csak azt a tanulságot olvassuk ki, hogy az ember megalkotott (és pedig éppen külső jelenségek szemlélete folytán megalkotott) idő-képzetét *utóbb* a belső, az u. n. lelki jelenségekre is kiterjeszti. A subreptio vádjára pedig az a feleletünk, hogy az idézett kifejezéseknek, nem az az értelmök, mintha a kezünk alatt időképzetét tanuló személy tekintené avagy mondaná a második benyomást vagy szünetet *utóbb következtetnek*. Médiumunk a feltevés értelmében semmi többre nem képes, mint arra, hogy felfogja a külvilág nyújtotta érzetet és reá visszaemlékezzék. Az a szemet szűrő *utóbb* és *egymásután* csak a médiumot *megfigyelőnek* álláspontjából van mondva. Én, e sorok írója, tiki szembe helyezkedem a médiummal, őt valamely érzet-

nek teszem ki és távolítom el az érzet forrását, ha jónak látom, — én mondom azt, hogy az említett szünet vagy második benyomás médiumomnak első állapota „után” következik. Ez távolról sem jelenti azt, hogy maga a médium tartja vagy érzi ama második jelenséget *utóbb* beállottnak, s így szó sem lehet arról, mit a vád hangoztat, hogy mi időből szerkesztjük meg az időt. Egészen pontosan beszélve, így kellett volna szólni: „tegyük ki a médiumot egy érzetnek és egy szünetnek (vagy második érzetnek), és ezek *oly módon* lépjenek elmeje elé, mely módot mi érett időképzetű felnőtt emberek egymásutánnak hívjuk.” Én kerülni akartam a hosszadalmas körülírásokat s *ezért* vettem alkalmazásba a *iflagam* és olvasóim megalakult időképzetét, nevezvén ezt az „*oly mód*”-ot mindjárt a maga nevében egymásutánnak. Másrészt az is igaz, hogy nehéz sőt néha lehetetlen, idői értelemről, nevezetesen időhatározóktól mentes beszéd-módot találni. De hát ezért, vagyis az idői értelem nélküli kötőszavaknak csekély számából nem szabad mindjárt arra következtetni, hogy elménk az idő-képzettől abstrahálni ne tudna. Aki e czáfolat szellemét jól felfogta, nem fog megütközni azon a számos egyéb idői kifejezésen sem, melyek a fenti taglalgatásokban sűrűen előfordulnak.

6. Egy másik ellenvetés a *tartósság* képzetenél mondotakból indul ki. Az objectivista ugyanis azért, mert fennebb kimondtuk, hogy senki a tartósságról fogalmat nem alkothatna, ha az egyszerre belépő jelenségek mindenkor egyszerre is múlnának el, azt vetheti oda: „ellenmondás, egyrészt elismerni, hogy a jelenségek maguk tüntetnek fel különbséget tartósság dolgában, másrészt meg vitatni, hogy a tartósság csak olyan subjectiv alkotás, mint egyéb időképzetek. Ha elfogadtad, hogy némelyik jelenség előbb, más később múlik el, nem világosan kimondtad-e ezzel, hogy a jelenségek maguk tartanak el különböző ideig, azaz, hogy a kisebb-nagyobb tartósság objectiv sajátása e jelenségeknek, (olyan mint akár a súly, tömörség sat.,) melyet az embernek, úgy mint ez utóbbiakat, csak észre kell vennie, hogy róla fogalma legyen.”

Válaszunknak alapgondolata most is az lesz, ami előző feleleteinké volt, t. i. hogy ellenfelünk összezavarja az időképzeteket az ezeknek megalakítására szolgáló objectiv tényálladékokkal, illetőleg, hogy ez utóbbiakat *nem* objective, hanem saját idői képzeteinek alkalmazásba vételével írja le. Annak, hogy *A* jelenség megszűnik, az oka az, hogy beállottak az elsöprésére elégséges okok. Mindaddig, míg ez be nem következik, *A létezni* fog. Jól megjegyezzük, *létezni*, nem pedig *eltartani*; mert a tartósság praedicatumát az, ami objective véve pusztá *lét*, akkor és azáltal veszi fel, hogy szemlélete közben hozzágondolunk egy-egy *most-ot*, melyben megsemmisülhetne. Mintegy várjuk, ijesztjük magunkat, hogy most és most fog eltűnni, és minthogy mindannyiszor csalódunk, azért nevezzük el az illető jelenséget tartósnak azaz *mégis* megmaradónak. E féltésnek, valamint annak, hogy a jelenség beköszönésétől számított micsoda időpontban kezdjük félteni a létét, kell valami indító okának lennie. Fennebb (105. lap) mondtuk, hogy a szemlélő arra a pillanatra fogja várni a nyugvó *A-nak* eltűnését, melyben egy másik amavval egyidejű *B* jelenséget megszűnni lát. Hogyan is juthatna olyan gondolatra, hogy *A-nak* nyugodt léte kisebb lehetne mint amilyen, hacsak nem azáltal, hogy lát valami megsemmisülést abban a pillanatban, melyben *A* továbblétezik! Ezért mondtuk, hogy ha a létező jelenségek mind egyszerre semmisülnének meg, soha a tartósság fogaimára nem jutnánk. Csak később fejlődik elménk odáig, hogy idegen megszűnések látása nélkül hozzá tudja gondolni *A-hoz* egy sorát az önkényesen választott kisebb intervallumoknak. így tett a mi tisztelt ellenfelünk is, aki mikor az *A*-nak (beállításától megszűnéséig terjedő) létét ezen *A* jelenség tartósságának nevezte: azt már képzelt kisebb intervallumokra vonatkoztatta, azaz időképzeteknek belekeverésével fogta fel. Ő az általunk vázolt objectiv tényálladékból a *tanulást* *vonta le*, („ha *A* és *B* nem egyszerre semmisül meg, akkor különböző ideig tartanak”), de elfeledte, *hogy ezt tette*; yagyis hogy *ezzel* szellemi műtétet végzett, és úgy veszi, hogy e tanulás, mint pusztá adat *készen* van benne a leírt tényálladéokban. — Hogy valamely jelenség el-

tart, ez azt teszi, hogy *nem* állottak elő az eltüntetésére elégséges okok; valamint az, hogy a jelenség megszűnt, mutatja, hogy ez okok igenis előállottak. A tartósság tehát alapjában negatív értelmű praedicatum, melynek csak szó-alakja pozitív. Negatív sajátságokat pedig objeotiveknek tekinteni nem lehet, mert csak másra vonatkoztatás, vagyis az elmének összehasonlító beleavatkozása mellett tűnnek fel. Miért is tekintsük mi azt a körülményt, hogy a *világ folyása* nem hozta létre az *A*-nak elenyészésére elégséges erőket, ezen *A* jelenség valami különös sajátságának, vagy mondjuk plane, hogy az *A-nak* ama mystikus tulajdonságból (a tartósságból) több jutott ki, mint *B*-nek, mely elenyészett, mert végzete utólrta! Aki azt állítja, hogy a tartóssági különbségek magukon a jelenségeken vannak meg: ez utóbbiak fennállását nem fogja fel, mint kellene, *passiv* tünetnyeknek. Körülbelül úgy veszi, mintha maga az adott jelenség tehetne róla, hogy még megvan, holott más megszűnt. Pedig hát mit tehet róla az a szegény *A* hogy *i*?-nek hóhéra őt nem tudja elpusztítani! „De vajjon a sziklára — mondja az ellenfél, — nem hatnak-e ugyanazok az erők, melyek másutt eredményeseknek bizonyulnak s csak ő rajta nem tudnak kifogni? Nem támadja-e meg ugyanaz a szélvihar, mely másutt százados tölgyeket szakít ki, és vajjon az, hogy csupán ő vele nem tud megbirkózni, nem mutatja-e, hogy kell e sziklában valami külön erőnek, valami sajátságnak lennie, melynél fogva ily hatásoknak ellent tud állani, szóval, hogy van benne (és pedig éppen *benne*) tartósság?*. Ez az okoskodás nem állja meg a kritikát. Először is nem szabad a „tartósság” szót, melynek tisztán idői a jelentése, egyszerre „összetartás” értelemben venni. Összetartás mindenesetre van a sziklában, t. i. vonzó erő az atomjai között, s megengedjük még azt is, hogy ez az összetartás a tölgyfa részecskéiéhez képest nagyobb. De/ tagadjuk, hogy neki azért, mert még nem roskadt le, valami külön, a még mindig fennállásra képesítő erét szabadna tulajdonítani. Ellenfelünket, úgy látszik, ama nyelvi kifejezés zavarta meg, hogy a szikla a támadó erők „daczára” is fennáll. Ő, úgy látszik, ama sikertelen támadásokat magukban véve *elégségeseknek* tekinti a szikla

ledöntésére, és további fennállását annak tulajdonítja, hogy a szikla még az ilyen természetű erőket is le tudja győzni ama bizonyos tartósságával. Ez nagy tévedés. A kérdéses erőket nem szabad azért, mert *más* testeket meg tudtak bolygatni, a szikla megbontására is elégségeseknek tekinteni. Az említett sziklának éppen nem „kellene” előbb leszakadnia, mint amikor tényleg leszakadt, és objective nem forog semmiféle veszélyben, hogy előbb leroskadjon. Le fog omlani akkor, mikor a világ folyása létrehozta a speciális egyensúlyi viszonyainak megbontására elégséges erőt; előbb bizonyára nem. Csak mi emberek vagyunk azok, kik számára veszélyt látunk, mikor körülé a fákat kidönti a vihar. „Veszély” és „majdnem” a természetben nincsenek; csak mi látjuk benne, mert képzelődünk. — Valamint *B* jelenségnek az *A*-nál hosszabb ideig való létezését nem magyarázhatni arra, hogy az a „nagyobb tartósság,” mely kifejezéssel a nyelv e tényt leírja, *B*-nek objectiv sajátja volna: úgy az absolute vett, azaz össze nem hasonlított létezés sem szabad a tartóssággal azonosnak hirdetni, és az utóbbit ez azonoság alapján objectiv tulajdonságnak kiadni. Maga a pusztá létezés még nem eltartás. E két fogalom egymáshoz olyan viszonyban áll, hogy a létnek fogalma benne van az eltartásában, mert csak létező valami tarthat el; de viszont az eltartásnak fogalma gazdagabb a pusztá létezésénél, mert benne van az idő képzete is. Igaã ugyan, hogy minden létező időben létezik, de aki fogalmainak természetével akar tisztába jönni, annak kell annyi erőt vennie magán, hogy szokásszerűleg együttesen használt fogalmakat is szétmessen. A pusztá létezés gondolatát tisztán kell tartanunk és belátnunk, hogy abban nem foglaltatik több, mint az az egyszerű tényálladék, hogy valami *adva van*, reám hat. *Nem* foglaltatik benne, hogy e reám-hatás bizonyos időbe kerül, azaz eltart. Az idői elem, mely a léthez tényleg mindenkor hozzá van tapadva, járulékos fejlemény. Rósz ásványtudós, ki a quarzot a reáragadt bányaporral összezavarja. — Ha ellenfelünk tovább szóné a vitát és vonatkozással állításunkra, hogy „a világfolyamat némely megsemmisítő erőt *előbb*, mást *később* hoz létre,” legalább ezt az *előbb* és

utóbbi kívánná objectiv világsajátságának lefoglalni: úgy mi, tekintettel arra, hogy *előbb* == „rövidebb idő múlva,” *utóbb* pedig = „hosszabb idő múlva” csak azt felelhetnök, amit már a 214-5. lapon mondtunk.

7. Ugyancsak a tartósságnak egy esetét karolja fel a következő ellenvetés: „A subjectivista az emlékező tehetőséget vallja az időképzet megalakulására szükséges legelső és legfőbb feltételnek. Az emlékezés magának a subjectivismusnak meghatározása szerint nem egyéb, mint az a körülmény, hogy idegeinknek képzetgerjesztő feszültsége *tovább tart*, mint ama külső rajok-hatás, mely e feszültséget előidézte. A subjectivista tehát a maga időelméletét nem egyszerűen valamely elmesajátságra, hanem éppen idői tulajdonságra, a tartósságra alapítja; más szóval, időből csinál időt! Egyrészt elismeri, hogy ha nem *volna meg*, (nem *léteznék*) a képzelő lelkiállapotnak az említett *továbbtartása*, nem keletkeznék időképzet; másrészt meg azt vitatja, hogy a tartósság . meg az egész idősor irreális dolog!”

Felelet. Az a tény, melyre mi az időképzet megszerkesztésénél voltakép támaszkodtunk, a *képzetesnek* ténye volt: az, mikor valakinek lelkét olyan kép foglalkoztatja, melynek megfelelő tárgy nincsen előtte. E lelki állapotról tudjuk, hogy csak megfelelő külső hatás, szóval a megfelelő érző állapot végében léphet fel. A pszichologia e két állapotot egymáshoz hasonlóan ismeri fel, különbségnek csupán annyit fogadván el, hogy az érző állapotnál az idegek „ingereltsége” (*sit venia verbo*) nagyobb, a képzelőnél kisebb. Ha pedig ez utóbbi állapot nem egyéb, mint az elsőnek úgyszólván gyöngébb kiadása, akkor e kettőt közös név alá lehet foglalni s a másodikat egyszerűen az első folytatásának tekinteni. A folytatást a psychologus, idői kifejezést használva, bátran nevezheti az első állapot továbbtartásának: így jut ide a „tartósság” kifejezés. Mi egy merőben qualitativ jelenséget, egy lelkiállapotot, vettünk időszerkesztéseink alapjául, mely állapotra a tudomány utóbb, mint mindenekre, teljes joggal idő-képzeteket alkalmaz. A mi szerkesztéseinkben a kérdéses állapotnak nem a tartós volta, hanem *maga* a képzelő állapot, azaz tisztán qualitativ oldala játszik sze-

repet. Nem arra támaszkodtunk, hogy a szerzett ingerület hosszabb ideig tart, mint az idegre-hatás, hanem hogy *van* ilyen külső benyomás nélküli ingerület. Másrészt meg mi nem avval a személylyel fogattuk fel a saját emlékezését „továbbtartó érzés-állapot”-nak, akit a tartósság fogalmára meg akartunk tanítani, hanem csak alkalmazásba vétettük vele az említett tehetséget, melyet mi felnőttek a magunk álláspontjából nevezünk el időképzetekkel. — Ez az egész támadás olyan mint a többi, mely álláspontunkat idáig érte. Circulussal vádol, amiért időben lévőkből csinálunk időt és nem veszi tekintetbe, hogy ami „időben van,” lehet időben a posteriori is, vagyis csak a mi apperceptionnk folytán kerülhetett belé, és nem szükséges, hogy a priori, azaz eo ipso legyen abban.

8. A következő ellenvetés az imént megpendített emlékező tehetségre vonatkozik. „Ti az időt ideális természetűnek állítjátok azért, mert egy lényeges részéről, a múlttól, az embernek nem volna fogalma, ha emlékező tehetsége nem lenne. Ha kiterjesztjük azt az alapgézetet, mely ez állításban rejlik, kimondván, hogy valamely jelenség ideálissá válik, mihelyt csak bizonyos subjectiv tényező, azaz *tehetség* mellett alakul róla fogalmunk: akkor ideális természetű az a papiros is, melyet fogok, mert hisz ezt is csak érzékelő tehetség segítségével ismerhetem meg. Ti egyébként jó szolgálatot tesztek az objectivistának; mert ha az idő idealitása egy fokon áll, — mivel ugyanazon okon alapszik — a papiroséval, általán bármely külső tárgyéval: akkor időnk számára kétség nélkül marad annyi *realitás*, mint a mennyi e tárgyokban, daczára minden megismerés-feltételnek, tagadhatatlanul marad. Ennyi pedig nekünk éppen elég.”

Az ellenfél félreértett. Mi az emlékező tehetségnek nem arra a szerepére alapítottuk az idő idealitásáról szóló elméletünket, hogy e tehetség nélkül a múltat nem lehet *megismerni*) hanem alapítottuk arra, hogy a megsemmisült kapcsolatok máshova nem, mint — képzetek alakjában — az emlékező tehetségbe *rakódnak le*. Nem mert megismeri, hanem mert egyetlen „reservoir”-ja a megsemmisült kapcsolatoknak, és mert a jelen adathoz a múltakat ő szolgáltatja: azért neveztük az emlékező te-

hetséget az idő-képzet legfontosabb tényezőjének. És mert az idősrnak ilyen subjectiv „tehetség” nevezetű tényezője van, azért hittük e sort magát subjectivnek. Hol volnának a *megsemmisült* kapcsolatok, ha a szemlélő elme oly alkotású volna, hogy megsemmisülésük után azonnal és örökre elfeledné, szóval ha képzetei csak annyi ideig tartanának, ameddig a benyomás hat? Hogy Hannibal *nincsen*, illetőleg hogy csak mint emlék van meg, ez épp olyan objectiv igazság, mint hogy létezik az a papiros, melyen írok. Nem csak úgy igaz a mondat, hogy ha van múlt dolog (= ha valami elmúlt), mi reá vissza tudunk emlékezni, de igaz megfordítva is (és ebbe kapaszkodunk mi), t. i.: csak azért van „múlt” a világon, mert nekünk van emlékező tehetségünk. Az a körülmény, hogy e tehetség nem maga teremti, hanem benyomások alakjában kívülről kapta a maga tartaléktökéjének elemeit, ez a körülmény nem kisebbíti e tehetségnek itt vitatott fontosságát, mely éppen abban mutatkozik, hogy benne *megvan*, le van téve olyasmi, ami kívül az objectiv világban hiányzik, t. i. a megsemmisült kapcsolat. Az idő egy múltnak a jelenhez foglalása útján keletkezik. Nem a külső világhoz, mely szétzúzta, hanem az emlékezethez, mely a kapcsolatot megőrizte, kell a hozzáfoglaló elmének fordulnia. „De hát magának a benyomásnak kellett elmúlnia, hogy emlékezetté váljék; a múlás tehát objectiv.” Azt feleljük: nem elmúlnia, hanem megsemmisednie. Múlásnak csak mi emberek látjuk a megsemmisedést. Aki az objectiv, emberi szemlélő nélkül képzelt világban elmúlást fogad el, már a maga elméjének sajátos szemüvegén keresztül nézi, azaz nem adta meg azt a tisztán tárgyilagos leírását e világnak, melyet ígért.

Eljutottunk elmékedésünk végére, melynek célja, hozzájárulni ama mysticismusba vezető philosophiai babonának végleges kiirtásához, mely szerint a világhoz a reális, érzékelhető adatokon és az u. n. lelki jelenségeken (fogalmak, vágyak sat.) kívül még valami harmadik, valami forma, ilyen se fogalom, se kvalitás, t. i. egy „idő”

is tartoznék. Ez a babonás álláspont, — mert másnak nem nevezhetjük, — tudvalevőleg úgy keletkezik, hogy ama közkeletű nézetet, mely szerint „van idő,” eredetinek és egyszersemind igazoltnak tekintik azon objectiv elemek miatt, melyek az időben tényleg benne rejlenek és melyeket vele magával összezavarnak. Viszont a mi álláspontunknak kulcsa az, hogy ama közkeletű nézetet bizonyos gondolati műtétek útján successive kifejlettnak tekintjük, és hogy élesen megkülönböztetjük időnkben azokat az elemeket, melyeket realisaknak kell elfogadni, olyanoktól, melyeket az emberi elme adott hozzá, így jutunk arra a meggyőződésre, hogy az, amit időnek hínak, (s e név nem az adatok változásának objectiv tényét, hanem az „egyenletesen folyó,” „mindenre kiterjedő” *valami-i* illeti meg), hogy ez az idő, mondom, először is merő emberi alkotás, bizonyos sovány adatokból megszerkesztett phantasma, és másodsor, hogy e phantasma létrehozatalában teljesen ugyanoly lelki processusok működnek közre, milyeneket bármely más abstractionnak megalakulásánál is tapasztalhatni. Nincs itt semmi különös, semmi „sui generis” dolog. Az „idő” valóban csak a tekintetben különbözik a centauroktól és pegazusoktól, hogy hasznosabb phantasma; de megegyezik velők abban, hogy itt is, amott is van valami sovány objectiv tényálladék, melyet utóbb a phantasia a maga módja szerint eltorzít; és megegyezik még abban is, hogy az elme az egyikben is, másikban is hisz. A centaurok és pegazusok létezésében való hitnek a kora már rég lejárt; ideje, hogy idő-hitével is szakítson az emberiség. E hitet a középkori u. n. „realismus” egy túlélő hajtásának tekinthetjük. Akkoriban minden elvont fogalmat tartott az emberiség valami titkos módon létezőnek; ma ez abstractáknak csak egyikéről, az időről, hiszi még, hogy létezik.

A mi elméletünk afféle világnézetre vezet, hogy az u. n. *világfolyamat* legnagyobbbrészt semmis — mert elmúlt — tagoknak sorozata. E semmis tagokat az elme *realisaknak* tartja, megtágván e szónak eredeti értelmét és átvívén azt olyasmire, ami valamikor *sajátos* értelmében érdemelte meg e nevet. A múlt ugyan egyrészt

egyenlő értékű a jelennel, azért t. i., mert valamikor *jelen* volt, másrészt azonban nem egyenlő értékű, mert csak *valamikor* volt jelen. Egyedül *régibb* és nem jelen állapotára való tekintettel tűrhetni meg a „reális tények” között.

Sokan talán vigasztalannak fogják találni a mi megsemmisülései elméletünket, már csak azért is, mert nálunk a vidám jelent megfeketíti a leendő enyészetnek hozzátapadó gondolata. *Válaszunk:* A philosophiának annyi a kötelessége, hogy a világ-tényeket *helyesen* constataija. Azt pedig mindenkire magára kell reabíznia, hogy a napfényre került eredményeket saját lelke vágyaival és reményeivel kiegyeztesse, — úgy, ahogy tudja.

Tartalom.

	I an
Előszó	—
I. Bevezető kétségek	9
II. A múlás ténye	11
III. A múlás megítélése	19
1. A múlt- és a tagadó ítélet	—
2. A múlt-ítélet értelme	36
a) Általánosságok és verbum substantial	—
b) Indogermán múlt-alakok	40
c) Chinai múlt-alakok	50
d) Tanulságok	51
IV. A jövő esemény és megítélése	64
1. Általánosságok	—
2. A jövő-ítéletek nyelvi alakjai	70
a) Képzős alakok	—
b) Segédigés alakok	72
3. Tanulságok	76
V. A jelen esemény és megítélése	81
VI. Az egyidejűség	89
VII. A tartósság	101
VIII. Az időképzet további fejlődése	112
1. ítélet-alakok	113
2. A visszaidézhetetlen múlt	121
3. Az egymásután-nak fogalma	122
4. Az időmérés tökéletesedése	135
5. Az időnek és tulajdonságainak fogalma	146
6. Időt jelentő szók	159
A) Magyar nyelv	161
a) Főnevek	—
b) Melléknevek	165
c) Határozók	168
d) Igék	171
B) Indogermán nyelvek	173
a) Fő- és melléknevek	—
b) Határozók	178
7. Az idő-érzék	182
IX. Az idő metaphysikája	202